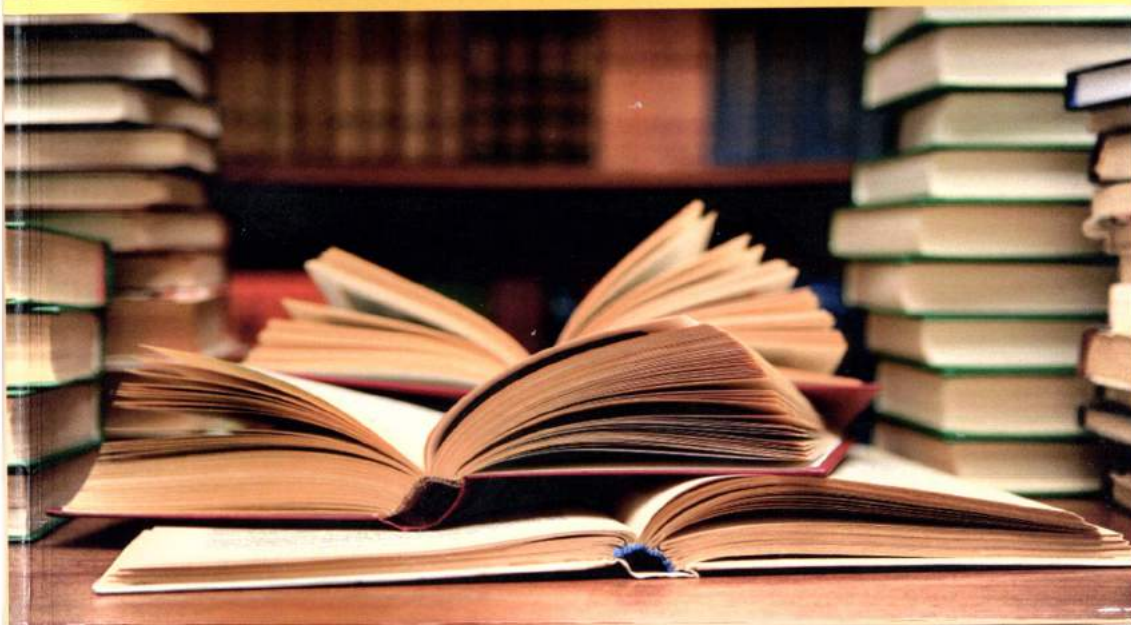


ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ: ЖАЙ СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІ



Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі

Сулейман Демирель атындағы университет

Жолшаева Майра Сатыбалдиевна

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ:
ЖАЙ СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІ**

Оқу құралы

*(5B020500 - филология: қазақ филологиясы мамандығы
студенттеріне арналған)*

ӘОЖ 811.512.122 (075.8)

КБЖ 81.2 Қаз - 923

Ж 69

Оқу құралы баспаға Сулейман Демирель атындағы университеттің Ғылыми Кеңесі (Хаттама №3, 28 қыркүйек 2017 жыл) және әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің жанындағы ҚР БЖҒМ жоғары және жоғары білім беруден кейінгі Республикалық оқу-әдістемелік кеңесінің «Гуманитарлық ғылымдар» мамандықтары тобы бойынша Оқу-әдістемелік бірлестіктің мәжілісінде ұсынылған (Хаттама № 1, 25 қаңтар 2018 жыл).

Пікір жазғандар:

Т. Ермекова – филология ғылымдарының докторы, профессор;

Н. Ильясова – филология ғылымдарының докторы, профессор;

Қ. Мұхамеди – филология ғылымдарының кандидаты, доцент.

Жолшаева М.С.

Ж 69 Қазіргі қазақ тілі: жай сөйлем синтаксисі: *Оқу құралы.* / М.С. Жолшаева. – Алматы: ЖК «Балауса» баспасы, 2018. – 192 бет.

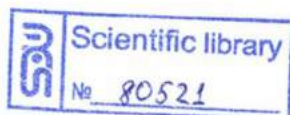
ISBN 978-601-7537-64-7

Оқу құралында қазақ тілінің жай сөйлем синтаксисі қарастыратын мәселелер сөз тіркесі синтаксисі, сөйлем (жай сөйлемдер) синтаксисі, сөйлем мүшелері синтаксисі бойынша топтастырылған. Әр салаға қатысты теориялық түсініктерді практикалық тұрғыдан бекіту мақсатында және кредиттік оқыту технологиясына сәйкес тақырыптардан кейін бақылау сұрақтары, семинар тапсырмалары мен студенттің өзіндік жұмыс тақырыптары және оларды орындауға қажетті әдебиеттер тізімі, зертханалық тапсырмалар берілген. Еңбек студенттерге, оқытушыларға арналған.

ISBN 978-601-7537-64-7

ӘОЖ 811.512.122(075.8)

КБЖ 81.2 Қаз - 923



© Жолшаева М.С., 2018

© ЖК «Балауса», 2018

АЛҒЫ СӨЗ

Тілдің басты қызметтерінің бірі – адамдар арасында өзара пікір алысу, қарым-қатынас жасаудың құралы болу қызметін атқаруы. Тіл білімінің негізін қалаушы ғалым Ахмет Байтұрсынұлының сөзімен айтқанда «тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау». Тілдің бұл қызметі сөйлеуден көрінеді.

Жоғары оқу орындарында педагогикалық бағыттағы Қазақ тілі мен әдбиеті және ғылыми бағыттағы Филология (қазақ) мамандықтары бойынша мамандар даярлайтын білім беру бағдарламасы мазмұнын құрайтын лингвистикалық пәндердің қатарындағы іргелі теориялық курстың бірі – «Қазіргі қазақ тілінің синтаксисі».

Филолог мамандарды даярлауда «Қазіргі қазақ тілінің синтаксисі» пәні синтаксисті құрайтын үлкен саланың негізінде екі курсқа бөліп оқытылады: Қазақ тілінің жай сөйлем синтаксисі және Қазақ тілінің құрмалас сөйлем синтаксисі. Алайда қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлем синтаксисіне қатысты арнайы жазылған бірнеше оқу құралы болғанымен, жай сөйлем синтаксисіне қатысты оқу құралы жоқтың қасы. Жай сөйлем синтаксисінің шеңберінде қарастырылатын мәселелер қазіргі қазақ тілі синтаксисіне қатысты жалпы мәселелерді қамтитын еңбектерде айтылады. Дегенмен, қазіргі қазақ тілінің жай сөйлем синтаксисі арнайы теориялық білім беретін пән ретінде филология мамандығының білім беру бағдарламасының мазмұнында болғандықтан және бұл курс бойынша, бір жағынан, арнайы оқу құралының жоқ екендігін ескеріп, екінші жағынан, синтаксис саласы бойынша соңғы кездері жүргізілген ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелерін қамту мақсатында, үшіншіден, синтаксистік бірліктерге құрылымдық тұрғыдан ғана емес, функционалды-семантикалық және коммуникативтік-прагматикалық аспектен келу арқылы қазақ тілінің жай сөйлем синтаксисінен оқу құралын дайындау ниетінен осы еңбек жазылды.

Ғылымда үнемі даму, жетілу, тың пайымдаулармен толығу үдерісі үздіксіз жүріп отырады. Тіпті бұрынғы зерттеу нысандары, қалыптасқан қағидалар мен тұжырымдар уақыт өте қайта назарға алынып, жаңа пайымдаулармен толығады, алмастырылады. Бұл үдерістен тіл ғылымы да сырт қалмайды. Тілтанымдағы зерттеудің жаңа қырлары құрылымдық грамматиканы тірек етеді және соның негізінде соны бағыттар сараланып, қалыптасады. Бүгінгі лингвистика тілдің функционалды жағын зерттеуге басымдық береді. Өйткені тілдік бірліктердің семантикалық қырлары олардың қолданысынан көрінеді. Бұл құрылымдық-семантикалық аспектінің ары қарай тіл функциясын зерттеуге барып ұласатындығын көрсетеді. Осымен байланысты оқу құралында синтаксистік бірліктердің құрылымдық аспектісі ғана емес, функционалды аспектісіне де назар аударылды. Осыған орай, оқу құралында толымды сөйлемдер мен толымсыз сөйлемдер, атаулы сөйлемдердің грамматикалық табиғатын түсіндіру барысында сөйлеу жағдаяты, сөйлеу мақсаты мен мәнмәтін мәселелері де ескеріліп отырды. Сонымен қатар, оқу құралының мазмұнына валенттілік теориясына қатысты ақпараттар, парцелляцияланған сөйлемдер және олардың басқа синтаксистік құбылыстармен арақатынасын тілдік талдаулар арқылы көрсетіп сипаттайтын тақырыпшалар да енді.

Оқу үдерісіндегі кредиттік оқыту технологиясының талаптары ескеріле отырып, оқу құралында дәрістердің мәтіні ғана емес, дәріс мазмұнын ары қарай толықтыру және тереңдету мақсатында сол дәріс тақырыбының аясында семинар тақырыптары, студенттің өзіндік жұмыстарының тақырыптары мен оларды орындауға қажетті әдебиеттер тізімі берілді. Сонымен қатар, теориялық білімді практикалық тұрғыдан негіздеу мақсатында біріншіден, әр дәрістің соңынан пысықтау сұрақтары берілді; екіншіден, теориялық материалдарды негіздейтін зертханалық талдау тапсырмалары ұсынылды; үшіншіден, дәрістердің мазмұны бойынша білім алушылардың игерген білімдерінің деңгейін анықтау мақсатында құрастырылған тест тапсырмалары берілді; төртіншіден, синтаксис саласы бойынша дәрістердегі ғылыми ақпараттарды игеруді оңтайландыруға септігі тиер деген мақсатпен глоссарий ұсынылды.

1 СИНТАКСИСТІҢ ЖАЛПЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1.1 Синтаксис: зерттеу нысаны, негізгі ұғымдары

1. Грамматиканың құрамдас бөлігі болып табылатын синтаксис саласы – иерархиялық тіл жүйесіндегі басқа тіл деңгейлерін өз ішінде қамтитын күрделі және бәрінен жоғары тұратын тіл деңгейі.

Синтаксис термині гректің құрастыру, біріктіру деген мағынаны беретін *syntaxis* сөзінен пайда болған және бірнеше түсінікте қолданылады. Біріншіден, грамматиканың үлкен бір саласы; екіншіден, осы саланың зерттеу нысандарын түрлі қырынан қарастыратын ғылым; үшіншіден, сөйленімнің (высказывание) құрылысы, жүйесі деген мағынада қолданылады.

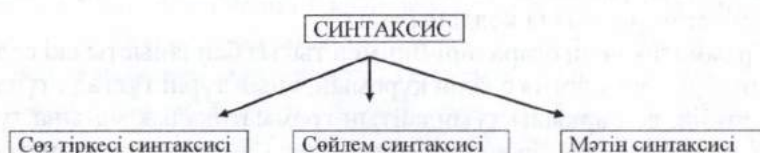
Грамматиканың өзара бірі-бірімен тығыз байланысты екі саласының бірі морфология сөздің құрамын, оның түрлі тұлғада түрлену тәртібін, сол арқылы туындайтын грамматикалық мағына түрлерін қарастыратын болса, синтаксис осы түрлі сөзтұлғалардың өзара семантикалық әрі тұлғалық үйлесімділікте келіп байланысқа түсу заңдылықтарын, өзара тіркестен туындайтын синтаксистік қатынастың түрлері, сөз бен сөз тіркестерінің сөйлем құрау заңдылықтары, сөйлемнің құрылымдық, семантикалық, коммуникативтік жағынан түрлерге жіктелуі, сөйлем құраудың амал-тәсілдері, сондай-ақ жекелеген сөйлемдердің өзара бірігу жолдарын зерттейді. Яғни тіл білімінің бір саласы ретінде синтаксис пікір алысуды (коммуникацияны) жүзеге асыратын синтаксистік бірліктерді түрлі аспектіден – құрылысы, мағынасы, қызметі, қолданылу мақсаты және т.б. жағынан қарастырады.

Тілдің басты қызметі пікір алысу десек, бұл үдеріс барысындағы басты коммуникативтік бірлік сөйлем болып табылады. Ол – адам ойын жарыққа шығаруды жүзеге асыратын синтаксистік бірлік, ал сөз бен сөз тіркестері – осы сөйлем құраудың материалдары. Осымен байланысты синтаксистік зерттеу еңбектерінде бұл саланың зерттеу нысаны ретінде *сөз формасы*, *сөз тіркесі*, *сөйлем* және *мәтін* аталып жүр. Бұлардың барлығын бір сөзбен проф. Б.Шалабай *синтаксистік тұлға-бірліктер* деп атайды.

Қ.Жұбанов синтаксистің басты нысанының бірі сөйлем болып табылатындықтан, грамматиканың синтаксис саласын екінші сөзбен *сөйлем жүйесі* деп атайды [1, 34].

Синтаксис саласының мамандары оның нысаны ретінде сөз тіркесі, сөйлем және мәтінді атап, соның негізінде бұл саланы іштей құрамдас үш бөлікке ажыратып қарайды. Сөз тіркесін синтаксис аясында қарауда олардың (сөз тіркестерінің) сөйлемді құрайтын компоненттер екендігін басшылыққа алса, сөйлемді синтаксистік басты нысаны ретінде алуда оның ойды білдіретін бірден-бір коммуникативтік бірлік екендігін негізге алынады. Ал тұтас ой ағыны мәтін арқылы ғана көрінетіндіктен, оны басты нысан ретінде алу осымен байланысты түсіндіріледі.

Сонымен, синтаксис өз ішінде былайша сараланады:



Сызба 1. Синтаксистің үш саласы

Сөз тіркесі синтаксисі сөздердің бір-бірімен байланысу тәсілдерін, байланысу формаларын, тіркесу нәижесінде пайда болатын синтаксистік қатынастың түрлерін анықтайды. Ол – синтаксистік парадигманың бастапқы сатысы, сөйлем синтаксисіне апаратын жол. Бұл ойымызды профессор Б.Шалабайдың: «Сөз тіркесінің синтаксисі – жалпы тілдік жүйеде лексика-морфологиялық деңгей мен синтаксистік деңгейді жалғастырушы аралық өткермелі саты» [2, 6-7] деген пікірі негіздей түседі.

Сондай-ақ, Ж.Жақыпов та осы тұжырыммен сабақтас болатын мынандай пікір білдіреді. Ол сөз тіркесін синтаксистік құбылыстардың қозғаушы нүктесі деп санай отырып: «Сөз тіркесі – шикізат қана, сөйлемнің материалы ғана емес, өзінің байланысу түрлері мен тәсілдері арқылы сөйлемнің ғана емес, орамды тілдің (связная речь) ой жалғастыру мақсатында дайындалған құрылымдық тетігі» [3, 14] деген ой қорытады. Сондай-ақ, сөз тіркесі коммуникация барысында қажетіне қарай сөйлем ішінде өзгеріп, «жылжып» отырады.

Тілдің маңызды қызметтерінің бірі саналатын коммуникация мен танымдық әрекет сөйлем арқылы жүзеге асады.

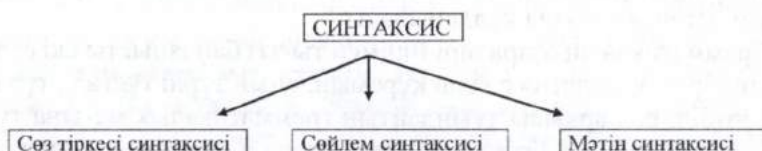
Сөйлем синтаксисі сөйлемдердің түзілу тетіктерін, құрылымы мен құрамын, түрлерін, күрделену жолдарын, жеке-жеке сөйлемдердің өзара байланысу тәсілдерін, сол арқылы күрделі ой түзу заңдылықтарын зерттейді. Сөйлем – синтаксистік жүйедегі басты категория және ойды сыртқа шығарушы ең кіші синтаксистік бірлік. Яғни тілдің коммуникативтік қызметін іске асыратын негізгі сөйлеу бірлігі болып табылады. Сөйлем синтаксисі іштей *жай сөйлем синтаксисі* және *құрмалас сөйлем синтаксисіне* сараланады. Жай сөйлем синтаксисіне нысан болатын сөйлемдер – бір ғана предикаттық қатынасқа негізделген жай сөйлемдер және оның күрделенген түрлері, яғни күрделенген жай сөйлемдер болып табылады.

Мәтін синтаксисі мәтін түзетін өзара мағыналық жағынан тығыз байланысты бірнеше дербес сөйлемдердің байланысу тәсілдерін, олардың арасындағы функционалды-семантикалық қатынастарды және тағы басқаларды қарастырады. Ол синтаксистің құрамдас бөлігі ретінде соңғы кездері ғана айтылып келеді.

Мәтін деп сөйлеуші мақсатына сай аяқталған ойды білдіретін бір немесе бірнеше сөйлесімдер тізбегін айтамыз [8, 158]. Болмыстағы кез келген құбылыс туралы ақпаратты кейде бір сөйлем бойына сифызу мүмкін болмайды. Сондықтан да объективті шындықтың көріністерінің тілде толық көрініс табуы бір немесе бірнеше сөйлемнен тұратын тұтас мәтін арқылы жүзеге асырылады. Мәтін тілдің иерархиялық құрылымындағы ең жоғарғы деңгей бірлігі саналады. Мәтін – күрделі семантикалық және синтаксистік құрылымы бар сөйлеу туындысы. Ол мазмұн тұтастығы мен ой тиінақтылығы жағынан бүтіндік сипатымен ерекшеленеді. Мәтін бірнеше жекелеген сөйлемдерден құралып, күрделі ойды білдіреді. Дегенмен, лингвистикада бір сөйленімнен ғана тұратын сөйлеу туындыларының да мәтіннің ерекше түрі ретінде қарастырылатын жайттары бар. Мәселен, О.Москальская, В.А.Кухаренко, М.В.Никитин, М.Ахметова еңбектерінде мәтіннің көлеміне қатысты айтқан пікірлерін саралай отырып, мәтіннің максималды көлемінің шегі жоқ, ең кіші мәтін көлемі сөйленіммен тең түсетіндігін айтады. Мысалы: – *Ерні кезеріп жатыр. Су ... – Сестра! ... – деді дәрігер айғайлап. Сырттан ақ халатты қыз жүгіріп*

Синтаксис саласының мамандары оның нысаны ретінде сөз тіркесі, сөйлем және мәтінді атап, соның негізінде бұл саланы іштей құрамдас үш бөлікке ажыратып қарайды. Сөз тіркесін синтаксис аясында қарауда олардың (сөз тіркестерінің) сөйлемді құрайтын компоненттер екендігін басшылыққа алса, сөйлемді синтаксистік басты нысаны ретінде алуда оның ойды білдіретін бірден-бір коммуникативтік бірлік екендігін негізге алынады. Ал тұтас ой ағыны мәтін арқылы ғана көрінетіндіктен, оны басты нысан ретінде алу осымен байланысты түсіндіріледі.

Сонымен, синтаксис өз ішінде былайша сараланады:



Сызба 1. Синтаксистің үш саласы

Сөз тіркесі синтаксисі сөздердің бір-бірімен байланысу тәсілдерін, байланысу формаларын, тіркесу нәижесінде пайда болатын синтаксистік қатынастың түрлерін анықтайды. Ол – синтаксистік парадигманың бастапқы сатысы, сөйлем синтаксисіне апаратын жол. Бұл ойымызды профессор Б.Шалабайдың: «Сөз тіркесінің синтаксисі – жалпы тілдік жүйеде лексика-морфологиялық деңгей мен синтаксистік деңгейді жалғастырушы аралық өткermелі саты» [2, 6-7] деген пікірі негіздей түседі.

Сондай-ақ, Ж.Жақыпов та осы тұжырыммен сабақтас болатын мынандай пікір білдіреді. Ол сөз тіркесін синтаксистік құбылыстардың қозғаушы нүктесі деп санай отырып: «Сөз тіркесі – шикізат қана, сөйлемнің материалы ғана емес, өзінің байланысу түрлері мен тәсілдері арқылы сөйлемнің ғана емес, орамды тілдің (связная речь) ой жалғастыру мақсатында дайындалған құрылымдық тетігі» [3, 14] деген ой қорытады. Сондай-ақ, сөз тіркесі коммуникация барысында қажетіне қарай сөйлем ішінде өзгеріп, «жылжып» отырады.

Тілдің маңызды қызметтерінің бірі саналатын коммуникация мен танымдық әрекет сөйлем арқылы жүзеге асады.

Сөйлем синтаксисі сөйлемдердің түзілу тетіктерін, құрылымы мен құрамын, түрлерін, күрделену жолдарын, жеке-жеке сөйлемдердің өзара байланысу тәсілдерін, сол арқылы күрделі ой түзу заңдылықтарын зерттейді. Сөйлем – синтаксистік жүйедегі басты категория және ойды сыртқа шығарушы ең кіші синтаксистік бірлік. Яғни тілдің коммуникативтік қызметін іске асыратын негізгі сөйлеу бірлігі болып табылады. Сөйлем синтаксисі іштей *жай сөйлем синтаксисі* және *құрмалас сөйлем синтаксисіне* сараланады. Жай сөйлем синтаксисіне нысан болатын сөйлемдер – бір ғана предикаттық қатынасқа негізделген жай сөйлемдер және оның күрделенген түрлері, яғни күрделенген жай сөйлемдер болып табылады.

Мәтін синтаксисі мәтін түзетін өзара мағыналық жағынан тығыз байланысты бірнеше дербес сөйлемдердің байланысу тәсілдерін, олардың арасындағы функционалды-семантикалық қатынастарды және тағы басқаларды қарастырады. Ол синтаксистің құрамдас бөлігі ретінде соңғы кездері ғана айтылып келеді.

Мәтін деп сөйлеуші мақсатына сай аяқталған ойды білдіретін бір немесе бірнеше сөйлесімдер тізбегін айтамыз [8, 158]. Болмыстағы кез келген құбылыс туралы ақпаратты кейде бір сөйлем бойына сиғызу мүмкін болмайды. Сондықтан да объективті шындықтың көріністерінің тілде толық көрініс табуы бір немесе бірнеше сөйлемнен тұратын тұтас мәтін арқылы жүзеге асырылады. Мәтін тілдің иерархиялық құрылымындағы ең жоғарғы деңгей бірлігі саналады. Мәтін – күрделі семантикалық және синтаксистік құрылымы бар сөйлеу туындысы. Ол мазмұн тұтастығы мен ой тиынақтылығы жағынан бүтіндік сипатымен ерекшеленеді. Мәтін бірнеше жекелеген сөйлемдерден құралып, күрделі ойды білдіреді. Дегенмен, лингвистикада бір сөйленімнен ғана тұратын сөйлеу туындыларының да мәтіннің ерекше түрі ретінде қарастырылатын жайттары бар. Мәселен, О.Москальская, В.А.Кухаренко, М.В.Никитин, М.Ахметова еңбектерінде мәтіннің көлеміне қатысты айтқан пікірлерін саралай отырып, мәтіннің максималды көлемінің шегі жоқ, ең кіші мәтін көлемі сөйленіммен тең түсетіндігін айтады. Мысалы: – *Ерні кезеріп жатыр. Су ... – Сестра! ... – деді дәрігер айғайлап. Сырттан ақ халатты қыз жүгіріп*

кірді (Ә.Нұрпейісов). Мұндай тілдік қолданыстардағы бірнеше ой тізбегінің бір сөзбен, сөйлеммен берілуін түсіндіруде контекст пен жағдаяттың атқаратын рөлі зор. Тағы бір мысал: *Бархан қой соңынан ерген жылдарда қаниама су ақты, қаниама жапырақ сарғайды, қаниама рет құстар келіп қайтты ...* (О.Бөкей) деген мәтін арқылы білдірілетін белгісіз созылықтық – «Барханның бірнеше жыл қой бағу» әрекеті тұтас мәтін мазмұнынан туындап жатқан мағына болып табылады.

Сөйлемдегі ой тиянақсыздығы мен мазмұнның берілуі немесе оның толық ашылуы екінші бір сөйлемнің ықпалын қажет ететін, сөйлемнің тәуелділігін көрсететін ұластырушы тілдік бірліктер арқылы жүзеге асатын бірнеше сөйлемдер тізбегінен тұратын мәтін арқылы көрінеді. Сөйлем құрамында оның контекстке тәуелділігін көрсетіп тұратын белгілері болады. «Қазақ тілінде ондай көрсеткіштерге есімдіктер, шылаулар, қыстырма-модаль сөздер, сан есімдер, үстеулер, сөйлем құрамында «иесі» қатыспай тұрған тәуелдік тұлғадағы сөздер жатады. Бұлардың синсемантикалық реңктері әр түрлі болады: бірінде айқын, бірінде көмескі» [9, 58].

Мысалы: *Олар үйлеріне түн жарымда кеп от жағып, ыстық қаумет жасап ішіп, ақыреттей суық көрпенің астына кіріп, көздері ұйқыға кеткенше бойлары жылынбайтын.*

Жылынбаған бойы ұйықтап кетеді.

Тістерінің сақылдағаны қатты ұйқыға кеткенде ғана тоқталады.

Түстеріне лаулаған от, ыстық монша кіреді.

Бойлары енді жылынғанда сібірлеп таң атып, бұлар орындарынан тұрып кетеді.

Ертең тағы да осы күн (Д.Исабеков). Осы мәтінде соңғы сөйлем арқылы түйінделген қимылдың қайталану мағынасы алдыңғы сөйлемдер арқылы түсіндірілген. Яғни күнделікті қайталанатын әрекеттер санамалап көрсетіліп, мәтін соңында бір ғана шылаудың (жалғаулық пен демеулік) қызметі арқылы алдыңғы сөйлемдер мен соңғы сөйлем арасында мағыналық тәуелділік пен байланыс орнап, олар өзара тұтас тиянақты ойды беретін мәтін түзген. Әрине, мәтін құрамындағы кейбір сөйлемдерде кездесетін қимылдың қайталануынан хабар беретін грамматикалық көрсеткіштердің болуы

тұтас мәтін арқылы берілетін мазмұнды толықтыруға, нақтылау мен күшейтуге қызмет етеді. Мағыналық тәуелділікке ие соңғы сөйлемді мәтіннің алдыңғы бөлігімен байланысқа түсіріп, ұластырушы қызмет атқарып тұрған *осы* сілтеу есімдігі болып табылады.

Келесі мәтінге назар аударалық: *Бар жақсылықты шалынан күтіп үйде қалған кемпірі мен ала жаздайғы еңбегі желге ұшып, өксіп жатқан қаршадай немересін ойлағанда қанша бекем болам десе де Тоқсанбайдың көзінен жазғы жаңбырдай екі тамшы ытқып шығып, сақалына сіңіп кетті. Содан соң тағы да, тағы да* (Д.Исабеков). Бұл үзіндіде де соңғы сөйлемдегі жалғаулық арқылы берілетін қимылдың қайталану мағынасы алдыңғы сөйлем мазмұны арқылы ашылып, екі бөлік өзара мағыналық тәуелділік негізінде тұтас мәтін құраған. Сөйтіп, лексикалық бірліктер (осы, содан) арқылы бір жағынан, соңғы сөйлемдердің контексте тәуелділігі көрсетілсе, екінші жағынан, бірін-бірі толықтырып тұрған екі бөліктің қосындысы арқылы біртұтас мәтін деңгейіндегі қимылдың қайталану (бірінші мәтіндегі – *от жағу, тамақ жасау, ұйқыға кету, тоңу, түс көру, таң атқанда орындарынан тұру*; екінші мәтіндегі – *жылау*) сипаты шылау сөз арқылы берілген.

Бүгін – сегіз сағат жұмыс, бір сағат – үзіліс, кешкі ас, жеті сағат ұйқы. Ертең – сегіз сағат жұмыс, бір сағат – үзіліс, кешкі ас, жеті сағат – ұйқы. Осылай кете барады, кете барады. Өмір бойы!... (Д.Исабеков). Келтірілген мысалда соңғы атаулы сөйлем түрінде келген «өмір бойы» құрылымы мәтіннің алдыңғы бөліктеріне тәуелді болып келеді де, тұтас синтаксистік құрылым арқылы қимылдың қайталану мағынасы имплицитті берілген.

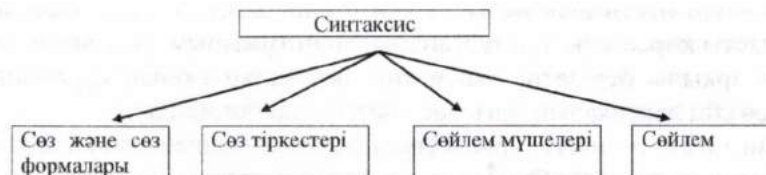
Сонымен, түйіндей айтқанда, бір немесе бірнеше сөйлем тізбегінен тұратын синтаксистік бірлік – мәтін, соңғы жағдайда синтаксистік құрылымдардың өзара бірінің екіншісіне тәуелділігін көрсететін грамматикалық құралдар, мәтіннің ішкі бөліктерін құрайтын мәтін түзетін сөйлемдер арасындағы синтаксистік қатынастар және т.с.с мәселелерді қарастыру мәтін синтаксисінің еншісінде болып табылады.

М.Балақаев сөз, сөз тіркесі, сөйлем бәрі ортақтаса келіп, коммуникативтік қызметті бірлесе атқаратындығын айтады. Сөз – зат пен қабилысты атайтын номинативті бірлік, белгілі бір ұғым ата-

уы. Солай бола тұра, сөз грамматиканың да нысаны болып табылады. Жоғарыда айтып өткендей, морфология саласында қарастырылатын сөздердің түрлену нәтижесінде басқа сөз формаларымен түрлі байланысу тәсілдері арқылы тіркесіп келіп, синтаксистік қатынасқа түсу заңдылықтарын қарастырады. Осы жағынан алғанда, морфологияның нысаны ретінде алынатын сөздердің түрлену формалары белгілі бір деңгейде синтаксистік қызмет атқаратындығы талас тудырмайды, яғни сөйлемде сөз формаларының атқаратын қызметтері болады. Сондықтан бұл, бір жағынан, сөз формаларының да синтаксистің зерттеу нысаны бола алатындығын танытса, екінші жағынан, олардың (сөз формаларының) морфология мен синтаксисті байланыстырушы аралық форма-бірліктер болып табылатындығын көрсетеді.

Сөз және сөз формаларының синтаксистік қызметтері де синтаксисте нысаны ретінде алынып, белгілі бір грамматикалық формада келген сөздің бағыныңқы немесе басыңқы сыңарда тұруы, өзге сөзді өзіне бағындыра алуы немесе оған бағынуы, сондай-ақ олардың сөйлем мүшесі бола алу мүмкіндіктері де синтаксисте зерттеледі. Осымен байланысты Т.Ермекова синтаксистің ілімінің іштей саралануына жоғарыда көрсетілген үш салаға қоса, *сөз және оның формалары синтаксисті* дегенді қосып, зерттеу нысандарының сипатына қарай синтаксистің саласын іштей төртке бөліп кеңейтеді.

Сонымен, синтаксистің зерттеу нысаны – сөз және сөз формалары; сөз тіркестері: сөздердің байланысу тәсілдері; байланысу формалары; сөз тіркесінің түрлері; тіркескен сөздер арасында туындайтын синтаксистік қатынастар; сөйлем; құрамы мен құрылымы; дербес сөйлемдердің күрделі синтаксистік бірліктерге бірігу жолдары; сөйлемдер арасындағы функционалды-семантикалық қатынастар мен олардың түрлері және т.б. мәселелер. Осы аталғандардың ішіндегі күрделі ойды білдіретін құрмалас сөйлем мен мәтін синтаксистің басқалары жай сөйлем синтаксистің аясында қарастырылады. Мұны сызбаға былайша жинақтап беруге болады:



Сызба 2. Синтаксистің зерттеу нысаны

2. Тіл деңгейінің қай саласын алсақ та, олардың өзіне тән негізгі ұғымдары болатыны секілді синтаксис саласының да өзіне тән негізгі ұғымдары бар. Олар: *синтаксистік форма, синтаксистік мағына, синтаксистік қатынас, синтаксистік категория*. Синтаксистік бірліктерді қалыптастыратын амалдардың көрінісі *синтаксистік форма* деп аталады. Синтаксис саласын зерттеуші ғалымдар Н.Ю.Шведова, Р.Әмір және т.б. түбір қалпында тұрған сөздің бойында да синтаксис форма болады деп санайды және олар мұндай тұжырым жасауда сөздің грамматикалық сипатын негізге алады. Сөз лексикалық бірлік қана емес, грамматикалық та бірлік болып табылады. Сол себепті сөздің грамматикалық сипатының бір қыры олардың қандай синтаксистік қызметке бейім келуінен де байқалады. Мысалы, сан есім мен сын есім сөздер анықтауыш қызмет атқаруға бейім болса, еліктеуіш сөздер мен үстеулер пысықтауыш қызметін атқаруға бейім тұрады. Ал баяндауыш формаларын етістіктің жақ, шақ көрсеткіштеріне негізделеді: *Кеше келдік; Осында күтіп отырмын*. Осыған сүйене отырып, сөздердің өз бойында синтаксистік форманы таныта алатын сапа бар деп санауға болады. Яғни морфологиялық формалардың қызметі синтаксис арқылы көрінеді.

Сөйлемнің, сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің өзара байланысы-нан, синтаксистік формалардан туындайтын мағына – *синтаксистік мағына*. Р.С.Әмір синтаксистік мағына туралы былай деп жазады: «Синтаксистік мағына – грамматикалық абстракция сапасындағы мағына. Ол сөз бен сөздің, синтаксистік единицалардың арасындағы абстрактылы, жалпылық сипаттағы қатынасты білдіреді» [4]. Мысалы: *университетке кетті* – бағытты білдірсе; *оқуға кетті* – мақсатты көрсетіп тұр. Сонымен қатар,

кетті – әрі өткен шақ мезгілін, әрі 3-інші жақта тұрып, жақтық қатынасты көрсетеді. Бұл тұстан шығатын тұжырым, синтаксистік форма арқылы берілетін грамматикалық мағына оның құрамындағы сөздің лексикалық мағынасына тәуелді болмайды.

Синтаксистің негізгі іргелі ұғымдарының біріне *синтаксистік қатынас* та жатады. Синтаксистік қатынастар синтаксистік құрылым (сөйлем, сөз тіркестері) сыңарларының арасында болатын, олардың категориялды-семантикалық және грамматикалық қасиеттеріне негізделген қатынастар. Синтаксистік қатынастың түрлері: предикаттық (бастауыш-баяндауыштық), атрибутивтік (анықтауыштық), объектілік (толықтауыштық), адвербиалдық (пысықтауыштық) қатынас.

Синтаксистік категория да синтаксистегі негізгі ұғымдардың қатарына жатады. Әрбір ғылым белгілі бір тәсілмен ұйымдасқан ортақ қасиетке ие ұғымдар жиынтығы категорияларға негізделеді. Грек тілінен енген *категория* термині екі ұғымда қолданылады: бірі – болмыстағы зат пен құбылыстардың маңызды әрі жалпы қасиеттері мен белгілері, сондай-ақ, олардың арасындағы қатынастарды бейнелейтін философиялық ұғым; екіншісі – осымен байланысты туындайтын ортақ қасиет мен белгілер негізінде бірігетін зат пен құбылыстар тобы, жиынтығы ретінде ұғынылуы. Категория үш аспектіде қаралады: онтологиялық аспект; гносеологиялық аспект; лингвистикалық аспект. Онтологиялық аспект – объективті шындықтың мәні; гносеологиялық аспект – әлем бейнесінің адам санасында бейнеленуі; лингвистикалық аспект – олардың тілдік көрінісі.

Лингвистикада тілдік жүйе элементтері ортақ қасиеттері мен белгілері негізінде өзара топтасып, категория құрайды. Сөйтіп, жалпы ерекшеліктері негізінде бірігетін тілдік элементтердің кез келген тобы категория деп түсіндіріледі. Тіл элементтері бір-бірімен байланысып жатқан және өзара қарым-қатынаста болатын иерархия құрайтын күрделі жүйе түзеді десек, кез келген жүйенің құрылымы болатыны белгілі. Жүйелі-құрылымдық нәрсенің ішкі жіктелісі жүйе элементтерінің өзара байланысы, олардың бір-біріне қатысы т.б. тұрғысынан айқындалады. Сол себепті тілдік бірліктердің топтарға, категорияларға жіктелу негіздемесі әр түрлі

болып келеді. Тілдік бірліктерді категорияларға топтастыруда, ең алдымен, қандай белгінің шарт ретінде алынатындығы анықталып, соның негізінде оларға тән жалпы белгілер мен қасиеттер көрсетіледі. Олар категорияны сипаттайтын белгілер тілдік құбылыстарды топтастыруға негіз болады.

Синтаксистік категория термині В.В.Виноградов, Н.Ю. Шведова еңбектерінде предикативтілік ұғымын түсіндіру барысында модальділік, синтаксистік жақ және синтаксистік шақ категорияларына қатысты қолданылған. А.М. Мухин оппозитивті және эквивалентті қатынастардан басқа синтаксистік семантика негізінде пайда болатын түрлі (субстанционалды, квалификативті, процессуалды т.б.) синтаксемаларды қамтитын жүйелі қатынастарды синтаксистік категория деп таниды [5, 25].

А.М. Мухин синтаксистік категорияны екіге ажыратып қарайды: морфологиялық категориямен байланысты болып келетін синтаксистік категория және морфологиялық категорияға байланыссыз синтаксистік категория. Алғашқы түріне морфология деңгейінде парадигмалық жүйесі қалыптасқан категорияларды жатқызады. Мысалы: *септік категориясы, шақ категориясы, рай категориясы, тәуелділік категориясы* т.б.. Бұл категорияның мағынасы тек морфологиялық көрсеткіштермен шектелмей, синтаксистік құралдар арқылы да беріле береді немесе нақтыланады, толықтырылады. Ал кейінгі морфологиялық категориялармен байланыссыз синтаксистік категориялардың мағынасы морфологиялық көрсеткіштері жоқ, сондықтан мағына синтаксистік деңгейдің бірліктері арқылы берілуімен ерекшеленеді. Мұндағы морфологиялық көрсеткіштері жоқ деген ұғым морфологиялық парадигмасы жоқ дегенді білдіреді [5, 118-119].

А.М.Мухиннің пайымдауынша, синтаксистік категория морфология деңгейінде көрініс табатын және морфология деңгейінде көрініс таба алмайтын ұғымдық категориялардың синтаксистік құралдар арқылы берілуі болып шығады. Бұл тұжырым функционалды-семантикалық өріс теориясына бір қадам жақын келеді. Айырмашылығы А.М.Мухин ұғымдық категорияның тұтас тілдік жүйе, тілдің барлық деңгейлерінен емес, тек грамматика (морфология және синтаксис) деңгейінде ғана көрініс табуын қарастырады.

Морфологиялық категория да, синтаксистік категория да қандай да бір ұғымдық категорияның тілде тұлғалық жағынан қалыптасқан көрінісі болып табылады. Бұл категориялар тіл деңгейлеріне сәйкес келетіндіктен өзара аттас болып келеді және деңгейлік грамматика категориялары деп те атала береді.

Сонымен, категорияны тар түсінікте бірыңғай тілдік бірліктердің жиынтығы деп қарайтын болсақ, синтаксистік парадигмада *сөз тіркесі категориясы, сөйлем категориясы, сөйлем мүшелері категориясы* деген категория түрлері бар.

Бакылау сұрақтары:

1. Синтаксистің зерттеу нысандарын атап, мысал келтіріңіз.
2. Негізгі синтаксистік ұғымдарды мысал келтіре отырып баяндаңыз.
3. Синтаксистік форма ұғымын мысал келтіре отырып түсіндіріңіз.
4. Категорияны үш аспекіден қарастыруды мысал негізінде баяндаңыз.
5. Грамматикалық категория мен оның түрлеріне түсінік беріңіз.
6. Синтаксистік категорияға қатысты пікірлерге тоқталыңыз.

Семинар тақырыптары:

1. Сөз және сөзтұлға – синтаксистің зерттеу нысаны.
2. Синтаксистің тіл білімінің басқа салаларымен байланысы.

Әдебиеттер:

1. Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. -А.:Абзал-Ай, 2013. -640 б.
2. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. –А.: Қазақ университеті, 2012 ж. -5-8 бб.
3. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. Монография – оқулық. – А.: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. -7-10 бб.
4. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – А.: Санат, 1998. -192 б.

5. Мухин А.М. Морфологические категории и функциональный синтаксис. – СПб.: Наука, 2002. – 178 с.
6. Ермекова Т.Н. «Қазіргі қазақ тілі» (синтаксис) курсы бойынша теориялық және практикалық сабақтардың мазмұны. –А.: Білім, 2002. -132 б.
7. Ахметова М. Мәтін лингвистикасы. Оқу-әдістемелік құрал. -Орал: Ағартушы, 2008. –148 б.
8. Ерназарова З.Ш. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – Алматы, 2001. – 198 б.
9. Жакупов Ж.А. Қазақ тілінің функциональдық синтаксисі: филолог. ғылым. докт. ... автореф. – Алматы, 1999. – 66 б.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Синтаксистік қатынас – синтаксистің негізгі ұғымы.
2. Синтагма – интонациялық-мағыналық бірлік.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. –А.: Қазақ университеті, 2012 ж. -186 б.
2. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – А.: Словарь-Сөздік, 2002. – 304 б.
3. Виноградов В.В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка // Кітапта: Вопросы синтаксиса современного русского языка. –М., 1950.
<http://dic.academic.ru>
4. Базарбаева З. Интонация мен синтаксистік арақатынасы // Кітапта: Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. –Алматы: Кіе: лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007. – 397-423 бб.

1.2 Синтаксисті зерттеудің аспектілері

1. Қазіргі кезде тіл білімін зерттеу тарихында үш ғылыми парадигма көрсетіліп жүр. «Парадигма» сөзінің термин ретінде нақты белгіленген анықтамасы болмағанымен, жалпы мазмұны «ғылыми зерттеулердің методологиясы» деген түсінікке саяды. Ғылыми мәселенің қойылу үлгісі және оларды шешудің жолдары ретінде түсінілетін парадигма туралы мәселе өткен ғасырдың елуінші жыл-

дарынан кейін көтерілді. Оған 1962 жылы жарық көрген американдық тарихшы әрі философ Томас Кунның «Структура научных революций» деген еңбегі түрткі болды. Онда Т.Кун парадигманы өзінің зерттеу еңбектері бойынша зерттеуде басшылыққа алынатын белгілі бір нысанды зерттеуге қажетті жиынтықтар ретінде түсіндіріп, оны ғылыми қауымдастық ретінде қарайды және парадигма деп атауды ұсынады.

Энциклопедиялық сөздікте парадигма бастапқы концептуалды сызба, ғылыми ортада белгілі бір уақыт арасында үстемдік еткен мәселенің қойылу үлгісі және оның шешімі ретінде анықталған және парадигмалардың ауысуы ғылыми төңкеріске әкелетіндігі айтылған.

Кез келген нысан ғылыми зерттеу тұрғысынан үш жақты сипатталады:

1) зерттелініп отырған нысанның қазіргі кезге дейінгі жеткен жетістіктерінің даму тарихы мен генезисі;

2) нысанның қазіргі даму жағдайындағы құрылымы;

3) нысанның біршама күрделі жүйенің құрылымындағы компонент ретіндегі қолданымы (жұмсалымы).

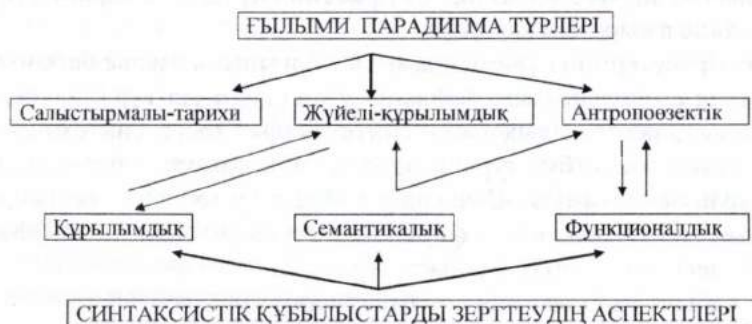
Нысанның осы әр қырының зерттелуі ірі үш ғылыми парадигмаға негіз болып табылады. Дәстүрлі түрде көрсетіліп жүрген ғылыми парадигманың үш түрі: *салыстырмалы-тарихи парадигма; жүйелі-құрылымдық парадигма; антропоөзектік парадигма.*

Салыстырмалы-тарихи парадигма лингвистикадағы алғашқы ғылыми парадигма болып табылады, өйткені тілді арнайы зерттеу осы салыстыру және тарихи-салыстыру әдісінен басталады.

Жүйелі-құрылымдық парадигма «Тіл қандай жүйеден тұрады? Ол жүйенің құрылымдық сипаты? Әр жүйенің бірліктері? Тіл бірліктері арасындағы иерархиялық қатынас» деген мәселелерге жауап іздеді. Осы парадигма негізінде тілдің әр жүйесі бойынша жазылған жекелеген зерттеулер, іргелі зерттеулер, академиялық грамматикалар осы парадигма аясында іске асырылды.

Тіл білімінің қазіргі кезеңінде *антропоөзектік бағыт*, оны функционалды бағыт деп те атайды, басымдыққа ие болып келеді. Тілдің қолданыстық сипатын зерттеудің бір жолы – оны адам факторымен бірлікте алып қарастыру. Осымен байланысты Г.А.Золо-

това заттардың табиғи және адекватты шынайы көрінісіне жақынырақ келудің жолы осы жол екендігін атап көрсетеді. Сондай-ақ, Г.А.Золотованың «Вся картина мира, вся жизнь человека (точнее, человеческого общества) в мире пропущенная сквозь коллективное человеческое сознание, отражается в языке и, находя в каждом языке соответствующие формы выражения становится содержанием коммуникации» деп жазады [1, 5]. Бұл ұстаным форма мен мазмұн бірлігін, тілдік құбылыстардың өзара байланысын түсіндіруге мүмкіндік береді. Синтаксистік құбылыс кешенді құбылыс болып табылатындықтан оны әр қырынан қарастыруға болады. Ғылыми парадигма түрлері мен синтаксистік құбылыстарды зерттеудің бағыттарын байланыстырып көрейік.



Сызба 3. Синтаксисті зерттеу аспектілерінің ғылыми парадигмалармен байланысы

Осы сызбаны талдар болсақ, қазақ тілінің синтаксис саласы *құрылымдық*, *семантикалық*, *функционалды* аспектілерден әр түрлі деңгейде қарастырылып келгендігін және зерттелу үстінде екендігін байқауға болады.

Синтаксисті зерттеудің құрылымдық аспектісі. Синтаксистік бірліктерді құрылымдық аспектіден зерттеудегі басты мақсат – олардың құрылымына талдау жасау. Синтаксистің зерттеу нысандары, сөз тіркестері құрылымдық аспектіден қарастырылғанда мына төмендегі жайттар басты назарда болады: сөз тіркестерін оны құрайтын құрамдық бөліктеріне қарай талдау. Яғни басыңқы

және бағыныңқы сыңарларын көрсету және олардың қандай сөз таптарынан болғандығын анықтау; тіркескен екі сөздің өзара байланысу тәсілдерін айқындау; сөз тіркестерінің сыңарларының жай немесе күрделі сөздерден немесе түйдекті тіркестерден құралуына қарай түрлерін ажырату. Қазақ тілінде сөз тіркестерінің басыңқы сыңарында келген сөздің қай сөз табынан болуына қарай негізінен *есімді сөз тіркестері* және *етістікті сөз тіркестері* деген екі түрі сараланып көрсетіліп жүр. Сонымен қатар, К.Аханов пен М.Серғалиев үстеу сөз табының басыңқы сыңарда келуіне байланысты *үстеулі сөз тіркесі* деген түрді қосса, Т.Сайрамбаев есім сөз бен көмекші етістіктің түйдектеліп келуінен жасалған күрделі құрама басыңқы сыңардан болған сөз тіркесінің түрін *ортақ басыңқылы сөз тіркесі* деп атап, сөз тіркесінің құрамына қарайғы бір түрі ретінде ажыратып қарайды.

Сөз тіркестерінің құрамында келген бағыныңқы және басыңқы сыңардағы сөздердің өзара байланысу тәсілдері үш түрлі жолмен іске асады: аналитикалық тәсіл; синтетикалық тәсіл; синтетика-аналитикалық тәсіл (бұл туралы алда арнайы тақырып барысында толығырақ баяндаймыз). Сөздердің байланысу тәсілдері негізінде сөз тіркестерінің байланысу формалары (түрлері) анықталады. Қазақ тіліндегі сөздердің байланысу түрлері:

- қабыса байланысқан сөз тіркестері;
- матаса байланысқан сөз тіркестері;
- меңгеріле байланысқан сөз тіркестері.

Сонымен қатар, кейбір еңбектерде жанаса байланысқан сөз тіркестері өз алдына жеке байланысу түрі ретінде көрсетілсе, енді бірде бұл байланыстың түрі қабыса байланысқан сөз тіркестерінің аясында қарастырылады.

Сөйлемді құрылымдық аспектіден қарастырғанда басты назар олардың құрылымдық үлгісінде немесе сөйлемнің құрылымдық типтерінде болады. Мұнда сөйлемнің құрылымдық типтері деп аталуы қандай сөйлем болмасын оның лексикалық құрамы әртүрлі болып келгенімен белгілі бір үлгіге сай құрылады. Сол себепті де қазақ тілінде сөйлемнің құрылымдық үлгілеріне қарап, оларды бір негізді (бір құрамды) және екі негізді (екі құрамды), толымды және толымсыз, жақты және жақсыз, жалаң және

жайылма, тағы да сол сияқты іштей түрлі шарттарға сай бірнеше түрге бөлуге болады. Мәселен, екі негізді сөйлемдер құрылымы жағынан бастауыш пен баяндауышқа ажыратылса, тек бастауыш пен баяндауыштан ғана тұратын сөйлем жалаң, ал олардың аясы басқа бір тұрлаусыз мүшемен кеңейетін болса, жайылма сөйлемге айналады. Сөйлемнің құрылымдық аспектісі осы сөйлемдердің құрылуындағы ерекшеліктерді қарастырады. Жалпы синтаксисте сөйлемді құрылымдық қырынан зерттеу маңызды болып табылғанымен, оның толыққанды табиғаты сөйлемді семантикалық, қолданыстық немесе коммуникативтік сипаттарымен бірлікте алып қарастырғанда ашылады.

Құрылымдық аспектіден алып қарастырғанда сөз тіркестерінің «бағыныңқы – басынқы» сыңарлардан, сөйлемнің «бастауыш – баяндауыштық қатынасқа» негізделіп құрылатындығы белгілі. Алайда сөйлем мүшелеріне сараланбайтын немесе мүшеленбейтін синтаксистік құбылыстар – атаулы сөйлемдер мен вокатив сөйлемдер де бар екені белгілі. Мұндай сөйлемдердің табиғатын түсіндіру оларды семантикалық, коммуникативтік аспектіден қарастырғанда ғана толықтай түсінікті болады. Сондықтан синтаксистік құбылыстарды зерттеуде бір жақты құрылымдық немесе басқа аспектілерді жеке-дара емес, өзара байланыста кешенді түрде қарастыру маңызды нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Синтаксистік бірліктерді зерттеудің семантикалық аспектісі. Сөйлемнің құраушы бөліктері – сөз тіркестері мен сөз. Сөз тіркестерін де құраушы материал сөз болып табылады. Сөз лексикалық мағынаға ие тілдік бірлік болғанымен, синтаксистік деңгейдегі семантика осы синтаксистік бірліктерді құрайтын сөздердің жалпылануынан, жинақталуынан пайда болатын тілдік мағына грамматикалық мағына болып табылады. Синтаксистің құбылыстарды семантикалық қырынан қарастырғанда, әдетте, тілдік семантика мен сөйлеу семантикасы ажыратылып қарастырылады. Жоғарыда айтып кеткендей, тілдік мағына дегеніміз – бұл синтаксистік құрылымды құрайтын лексикалық бірліктердің лексикалық мағыналарының жалпылануынан пайда болатын грамматикалық мағына және ол синтаксистік құрылымды құраушы сыңарлардың арасындағы қатынастан көрінеді. Мысалы: *ыстық жел* – анықта-

уыштық қатынас, *кітапханаға бару* - бағыттық-мекендік мағына; *туған жердің ауасы* – меншіктік мағына; *сағыныштан көзіне жас алу* – себеп-салдар мағыналы сөз тіркесі; *оқуға кету* – мақсат мағыналы сөз тіркесі және т.б..

Сөйлемдердің семантикалық аспектіден қарастыру – олардың хабарлау, сұрау, өтіну, бұйыру сияқты тағы да басқа мағыналарын түсіну. Сонымен қатар, синтаксистік құрылымдардың сыңарларының арасындағы қатынастан туындайтын тілдік мағына – грамматикалық мағына сипатына қарай төмендегідей де сөйлемдердің мағыналық топтары бар: мезгіл мәнді сөйлем, шарт мәнді сөйлем, ыңғайлас мәнді сөйлем, түсіндірме мәнді сөйлем, мақсат мәнді сөйлем, амал мәнді сөйлемдер және т.б..

Синтаксистік бірліктерді құраушы сыңарлардың арасындағы қатынас пен осы қатынастан келіп шығатын тілдік мағына қай деңгейдің бірлігі, яғни сөз тіркесі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем болмасын негізінен үйлес, бірыңғай болып келеді. Ал сөйлеу семантикасында жағдаят пен мәнмәтін (контекст) маңызды рөл атқарады. Бұл тұрғыдан алғанда, сөйлеу мағынасын сипаттауда сөйлемнің сөйлеу әрекетінің құралы, яғни сөйленім семантикасы немесе сөйлемнің динамикалық сипаты басты назарда болса, статикалық сипаттағы сөйлемнің мағынасы тілдік мағына ретінде қаралады.

Синтаксистік бірліктерді зерттеудің функционалдық аспектісі. А.Байтұрсынұлының тілдің атқаратын қызметіне қатысты: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәрін жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды» [2, 141] деген тұжырымы тіл мен оның қолданыстық жағын айқын сипаттап тұр. Мұнда ғалымның тілдің атқаратын міндеті ретінде көрсеткен «ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау» деп отырғаны – адамның ойын сыртқа шығаратын құрал ретіндегі тілдің ішкі мүмкіндігі турасында болса керек. «Жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды» дегені – тілді адам факторымен тығыз байланыста қарастыру дегенге саяды.

Адам тілдік құралдарды қолданған кезде қажетіне, коммуникативтік мақсатына сай таңдап, икемдеп пайдаға жаратады. Бастысы

– жұмсай білетін адамы табылса, тіл міндетін толыққанды атқаруға жарайды. Бұл бүгінгі лингвистикалық зерттеулерде басымдыққа ие болып отырған тілдің қызметін, сөйлеуді ғылыми парадигма бойынша антропоцентристік бағыттың тіл мен адамды бөліп жармай, өзара тығыз бірлікте алып қарауға негізделген басты ұстанымына толықтай сай келеді. Осы тұрғыдан алғанда, тіл мен сөйлеу мәселесі, тілдің функционалды сипаты қазақ тілтанымында өткен ғасырдың басында-ақ ғалымдар назарынан тыс қалмаған деп нық сеніммен айтуға болады.

Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалым А.Байтұрсынұлының «біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдану болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді айтамыз» деген тұжырымы бүгінгі таңда прагматика термині аясына енетін түсінікті, сондай-ақ, коммуникативтік талап пен тілдің функционалды сипаты мәселесін меңзеп отыр. Тілдің құдіретін толық түсіну және сезіну үшін осы тіл бірліктерінің, оның ішінде синтаксистік бірліктердің қызметін, қолданыстағы ерекшеліктерін, жұмсалып тұрғандықтарын білу оларды функционалды бағытта зерттеу дегенге саяды.

Адам тілдік құралдарды пайдасына жаратпас бұрын, өз мақсатын айқындап, соған сәйкес келетін тіл бірліктерін өзара ұйымдастыра отырып, сөйлеу бірлігін тудырады. Ендеше, тілдің табиғатын толық және дұрыс тану үшін оны статикалық қалыптағана емес, оның «жанды қалпын» – сөйлеу үдерісін, сөйлеушінің прагматикасын және коммуникативтік талаптарды ескере отырып қарастыру қажет.

Тіл бірліктерінің сөйлеудегі жұмсалымын қарастыру тілдің коммуникативтік мәнімен байланысты және тіл бірліктерінің семантикалық жақтан қолданыс аясы шеңберінің анықталуы олардың мағыналық жүкті көтеру әлеуетін тануға мүмкіндік береді. Сөйлемдерді оның қолданысы тұрғысынан қарастыруға қатысты *коммуникативтік* деген термин де қолданады. Бұл туралы Ж.Жақыпов былай деп жазады: «Сөйлемге коммуникативтік тұрғыдан қарау деген сөз – оның функционалды мүмкіндігін қарау, сөйлемді сөйлеу единицасы ретінде контекст арқылы динамикалық тұрғыдан түсіндіру деген сөз» [3, 12].

Синтаксистік бірліктер құрылымдық аспектіде статикалық қалыпта, ортамен байланыссыз қарастырылса, функционалды аспектіде олар сөйлеу деңгейінде, динамикалық тұрғыда алып зерттейді. Мұнда синтаксистік бірліктер және олардың сөйлеудегі қызметі, жұмсалымы немесе қолданысы сөйлеу жағдаятымен, мәнмәтінмен бірлікте зерттеледі. Сөйлеу жағдаяты тілден тыс, контекстік орта тілдік болып табылады. Бұдан біріншіден, ортаның екі түрлі – тілдік (парадигмалық) орта және сөйлеу ортасы (тілдік емес) болатындығы, соңғысының күрделі екендігі көрінеді. Екіншіден, синтаксистік бірліктер қызметі үшін міндетті түрде ортаның қажет екендігі. Басқалай айтқанда, синтаксистік бірліктердің жұмсалымы белгілі бір ортада жүзеге асады.

Синтаксистік бірліктер коммуникативтік аспектіден қарастырылғанда екіге сараланады: *коммуникативтік бірліктер және коммуникативтік емес бірліктер*. Ең кіші коммуникативтік синтаксистік бірлік сөйлем болып табылады. Сонымен қатар, олардың қатарын құрмалас сөйлемдер, мәтін толықтырады. Ал коммуникативтік емес бірліктер қатарына сөз формалары мен сөз тіркестері жатады.

Синтаксистік бірліктерді зерттеудің логикалық аспектісі. Синтаксистің басты нысаны болып табылатын сөйлем – ойды жарыққа шығарудың құралы. Яғни логиканың нысаны болып табылатын байымдау категориясының тілдегі көрінісі сөйлем болып табылады.

Сонымен, синтаксистік бірліктер құрылымдық аспектіден құрамы мен түрлеріне, сөздердің, сөйлемдердің өзара байланысу тәсілдеріне қарай анықталады. Ал семантикалық аспектіде олардың (сөз, сөз тіркестері, сөйлем) өзара тіркесуінен туындайтын синтаксистік қатынастар тұрғысынан қаралса, функционалды аспектіде олардың қолданымдық қызметтері негізге алынады.

Бақылау сұрақтары:

1. Тілдік зерттеулерге қатысты ғылыми парадигма ұғымына тоқталыңыз.
2. Жүйелі-құрылымдық парадигма туралы баяндап беріңіз.
3. Синтаксистік құбылыстарды зерттеудің семантикалық аспектісін мысал келтіре отырып түсіндіріңіз.

4. Синтаксистік бірліктерді кешенді қарастырудың (бірнеше аспектіден) артықшылықтарын атаңыз.

5. Синтаксистік бірліктерді коммуникативтік жағынан зерттеудің қажеттілігін мысалмен дәйектеп айтыңыз.

Семинар тақырыптары:

1. Ғылыми парадигмалар және синтаксистік бірліктерді зерттеудің түрлі аспектілерінің арасындағы байланыс.

2. Синтаксистік бірліктерді статикалық (тілдік) және динамикалық (сөйлеу) қырынан қарастыру.

Әдебиеттер:

1. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 368 с.

2. Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – А.: Жазушы, 1989. – 320 б.

3. Жакупов Ж. Қазақ тілінің функционалды синтаксисі. Филол. ғыл. докторы ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған дисс. автореф. – А., 1999. – 64 б.

4. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – А.: Қазақ университеті, 2012 ж. -5-8 бб.

5. Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – А., 2001, -194 б.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Сөйлеу жағдаяты және синтаксис.

2. Контекст және синтаксистік бірліктер.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – А., 2001, -194 б.

2. Жакупов Ж. Қазақ тілінің функционалды синтаксисі. Филол. ғыл. докторы ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған дисс. автореф. – А., 1999. – 64 б.

3. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – А.: Словарь-Сөздік, 2002. – 304 б.

4. Большой энциклопедический словарь. – М., 2002.

1.3 Синтаксистің зерттелу тарихы

Кез келген ғылым саласының дүниеге келу, қалыптасу және даму тарихы болады. Тілдің грамматикалық құрылысына қатысты зерттеулер тарихы ерте заманнан басталады. Антик дәуірінен бастау алатын болмыс, ойлау және мағына (сөз) үштігіне қатысты мәселенің бірі – аталым теориясына бағытталса, екіншісі – грамматикаға қатысты болып келді. Тіл тарихында бастапқыда грамматика теориясы тілді дұрыс қолдану ережесін белгілеуді мақсат ететін грамматикалық өнер мәселесі ретінде қарастырылды (Т.Қордабаев, Ғ.Қалиев).

«Жалпы тіл білімі» атты еңбекте «грамматикалық өнер тілдің құрылысын түсіндіруді мақсат етпеген, тілді дұрыс қолданудың, дұрыс сөйлеудің ережелерін жасауды, жазу тілі мен сөйлеу тілі арасындағы қарым-қатынасты түсіндіруді көздеген. Сондықтан грамматикалық өнер пікірді дұрыс, әдеби етіп бере білуге үйрететін тәжірибелік білім деп саналады» деген тұжырым берілген [1, 128].

Грамматикалық зерттеулер тарихында синтаксис ілімінің мақсат-міндеттері мен тарихын көрсетуде үш түрлі бағытта көрініс тапқандығын аңғаруға болады. Олар:

1) *синтаксисті логикалық категорияның көрінісін немесе көріну тәсілдерін зерттейтін ілім ретінде қарастыру;*

2) *синтаксисті сөз тіркестері мен сөздердің кең ұғымда түсінілетін бірлестіктері туралы ілім деп тану;*

3) *синтаксисті сөйлем мен сөз тіркестері туралы ілімнің бірлігі ретінде тану* [12, 6].

Жалпы тіл білімі, оның ішінде орыс тіл білімінде де синтаксис XIX ғасырдың бірінші жартысына дейін логикалық категорияның берілуі, көрініс табу тәсілі ретінде қарастырылды. О.Есперсен синтаксисті тілдік құбылыстардың құрылымы мен функциясын қарастыратын грамматиканың бір саласы ретінде таныса, А.Шахматов ойды табудың тәсілдерін синтаксис зерттейді деп көрсетеді. Сонымен қатар, синтаксистің міндетін пайымдау, субъект, предикат сияқты логикалық категориялардың тілдегі көріністерін табу деп қарастырушылық Ф.Н.Буслаевқа да тән болып келеді. Тұтастай алғанда, тіл біліміндегі логикалық бағыттың өкілдері логика-

лық категорияларға жататын ұғым, байымдау, предикат, субъект және олардың тілдегі баламалары болып табылатын сөз, сөйлем, баяндауыш, бастауыш сияқты тілдік категориялар арасында өзара үндестік бар деп санады.

Синтаксистің зерттеу нысанын сөз тіркесі мен оның түрлері болып табылады деп көрсетуші формальды-грамматикалық бағыттың өкілдері (Ф.де Соссюр, Ф.Ф.Фортунатов, Ш.Балли, А.А.Реформатский) сөз тіркестерінің «өмір сүру ортасын» негізге алып, синтагма теориясын дамытты.

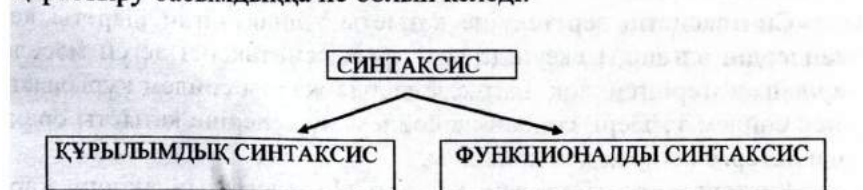
Синтаксистің нысаны ретінде сөйлем мен сөз тіркестерін және олардың бірлігін алатын үшінші бағыт ХХ ғасырдың басында қалыптасты (А.М.Пешковский, В.В.Виноградов, М.Закиев, Н.Ю.Шведова, М.Балақаев).

Ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуының ғасырлық тарихы бар қазақ тілтанымда грамматика саласы бірнеше бағытта зерттелді.

Қазақ тілтанымында құрылымдық бағытта синтаксис мәселелері қарқынды зерттеліп, нәтижесін берді. Оның басты назары тілдік жүйені құрайтын тіл деңгейлерінің бірліктері тұлғалық және қызметі жағынан терең зерделеу болды, нәтижесінде синтаксистік бірліктердің әрқайсысы жеке-дара арнайы талдауға түсті.

Ал қазақ тіл білімінде синтаксистік зерттеулердің функционалды бағытқа қарай ойысуы өткен ғасырдың соңынан басталды. Синтаксистің құрылымдық жағы мен функционалды қыры екі түрлі дамитын нәрсе емес, олар бірін-бірі толықтырып, бірін-бірі дамытып отыратын өзара тығыз байланыста болады.

Сонымен, синтаксистік зерттеулерді төмендегідей екі бағытта қарастыру басымдыққа ие болып келеді:



Сызба 4. Синтаксистік зерттеулердің екі бағыты

Хронологиялық тұрғыдан қазақ тілі синтаксисіне қатысты мәселелердің зерттелу жайын былайша жіктеп көрсетуге болады:

Кесте 1. Синтаксистік зерттеулердің хронологиялық жүйесі

Синтаксистік зерттеулер			
Кезеңдер	Қамтитын уақыт аралығы	Сипаты	Өкілдері
1 – кезең	1860-1912 жылдар	Ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезең	Н.Ильминский, М.Терентьев, П.Мелиоранский еңбектері;
2 – кезең	1912-1930 жылдар	Ұлттық тіл білімінің қалыптаса бастаған кезең	Алаш зиялыларының еңбектері
3 – кезең	1930 – 1988 жылдар	Құрылымдық бағыттағы зерттеулер	Қ.Жұбанов, А.Аманжолов, С.Жиенбаев, М.Балақаев, Р.Әмір, Т.Сайрамбаев, А.Аблақов, С.Исаев, М.Серғалиев, О.Төлегенов және т.б.
4 - кезең	1990 жылдан кейін	Зерттеулердің антропоцентристік бағытқа ойысуы	С.Аташев, Ж.Жакупов, З.Ерназарова және т.б.
<i>Ескерту:</i> 1) ф.ғ.д. О.Жұбаеваның қазақ тіл білімінің тарихын жүйелеуге ұсынылған кестесі негізге алынды (<i>Қараңыз: Қазақ тіл білімінің қалыптасып, даму жолдары. – А: Дайк-Пресс, 2011 ж.</i> ; 2) құрмалас сөйлем синтаксисі мұнда есепке алынған жоқ.			

Синтаксистің зерттелуіне қатысты жинақталған шартты кезеңдердің алғашқы екеуінде сөз тіркесі синтаксисі деген мәселе арнайы көтерілген жоқ. Бұл кезеңдерде жалпы сөйлем құрылысы мен сөйлем түрлері, сондай-ақ сөйлем мүшелеріне қатысты ерекшеліктерге көбірек ден қойылды.

Кестеде көрсетілгендей 1-кезең XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, XX ғасырдың оныншы жылдарына дейінгі ара-

лықты қамтиды. Бұл кезеңде жарық көрген еңбектерде синтаксис мәселелер белгілі бір деңгейде синтаксистік бірліктердің сипаттамалы түрде берілуімен шектелді. Мысалы: 1894, 1897 жылдары жарық көрген П.М.Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казак-киргизского языка» еңбегіндегі сөйлем мүшелері, жай сөйлем мен олардың түрлері, құрмалас сөйлем туралы алғашқы пікір, тұжырымдарды айтуға болады.

2- кезең XX ғасырдың оныншы жылдары мен отызыншы жыл арасын қамтиды және бұл ұлттық тіл білімінің қалыптаса бастаған кезең болып саналады. Осы кезеңде А.Байтұрсынұлының үш кітаптан тұратын «Тіл құралы» еңбегінің үшінші кітабы қазақ тілінің сөйлем жүйесі мен түрлеріне арналған. 1925 жылы Қызылорда қаласынан түзетіліп, толықтырылып қайта үшінші рет басылып шығарылған нұсқасында «Сөйлем жүйесі» деп аталатын тақырып үлкен екі бөлімге бөлінген: сөйлем мүшелері және сөйлем түрлері. Сөйлем мүшелерін іштей саралай отырып, олардың әрқайсының жасалу жолдарына тоқталады. Сөйлем мүшелерін құрылымдық жағынан (жай, күрделі) саралайды және олардың жасалуы мен ерекшеліктеріне тоқталады [2, 162; 171]. Ғалым күрделі бастауыш, күрделі баяндауыш деген терминдердегі күрделі сөзін сонымен қатар қосарлы деп те алады.

Ал сөйлем түрлеріне қатысты тұжырымдарын талдай отырып, А.Байтұрсынұлының сөйлемдерді құрылымдық және мағыналық жағынан ажыратып қарайтындығына көз жеткіземіз. Ғалымның сөйлемдерді *толымды сөйлем* және *толымсыз сөйлем*, *болымды сөйлем* және *болымсыз сөйлем*, *жалаң сөйлем* және *жайылма сөйлем* деп ажыратуы сөйлемнің құрылымдық сипатына қатысты болса, айтылуына қарай көрсеткен төрт түрі – *хабарлы сөйлем*, *лепті сөйлем*, *тілекті сөйлем*, *жай сөйлем* олардың семантикалық ерекшелігін негізге алған. Мұндағы *тілекті сөйлем* деп отырғаны қазіргі қазақ тілінде *бұйрықты сөйлем* деп аталып жүр және оның іштей *тілек*, *өтініш*, *үгіт*, *бұйрық* мәнде айтылатын түрлері сараланып беріледі. Ал *жай сөйлем* деп отырғаны қазіргі терминмен айтқанда *хабарлы сөйлемдер* болып табылады.

Қ.Жұбановтың 1936 жылы орта мектепке арнап жазған қазақ тілі грамматикасының бағдарламасында синтаксиске орын беріл-

ген. Қазақ тілі грамматикасының екінші бөлімі синтаксиске арналған. Онда сөйлем және оның айтылу сазына қарай түрлері, сөйлем мүшелері, сөз қисыны, жетек сөз бен жетекші сөз, сөйлем мүшелерінің орны деген тақырыпшалар аясында түсіндірілген. Бұл тұстағы *жетек сөз* бен *жетекші сөз* деп аталғандар *бағыныңқы сыңар* және *басыңқы сыңар* деген түсінікте сөз тіркесі синтаксисінде қолданылса, *сөз қисыны* туралы былай деп жазады: «Сөз қисыны келу үшін екі шарт керек: алдымен, сөзді орын-орнына дұрыс қою керек; екіншіден, бір сөзді екінші өзге байлап беретін жалғаулар бар, соны дұрыс жалғау керек» [3, 41]. Бұл аталғандар валенттілік теориясы шеңберінде қарастырылатын мәселелер болып табылады. С.Аманжоловтың еңбегінде де синтаксистің басты нысаны болып табылатын сөйлем және оған берілген анықтама, сөз таптарының сөйлем мүшесі қызметін атқаруындағы ерекшеліктері және т.б. қарастырылды.

Қазақ тілінің синтаксис мәселелері 3-кезеңде құрылымдық жағынан терең зерттеліп, өз межесіне жетті. Басты синтаксистік бірліктер сөз тіркестері, сөйлем сөйлеуден тыс, оқшау алып қарастырылды. Сөйтіп, тұлғалық (формасы) түзілісі, олардың бір-бірімен синтаксистік-мағыналық қатынастары жеке-дара сипатталды.

Қазақ тілтанымында М.Балақаев есімі сөз тіркесі синтаксисі саласымен бірге айтылады. Себебі сөз тіркесі синтаксисін синтаксистің бір саласы ретінде тек қазақ тіл білімінде ғана емес, түркітанымда жеке қарастырылуына М.Балақаевтың зерттеулері негіз болды. Ол өз еңбектерінде сөз тіркесі синтаксисіне қарастырылуы керек нысандар мен категорияларды, сөз тіркесі болудың шарттарын, яғни оған тән белгілерді айқындап берді [4, 327-522]. Сөйтіп, XX ғасырдың алпысыншы жылдарына қарай қазақ тілтанымында сөз тіркесінің синтаксистегі орны белгіленді. Сөз тіркестеріне берілген анықтама, сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңары мен басыңқы сыңары бола алатын сөз таптарына қарай іштей саралануы былайша анықталып келді. Мәселен, Р.Әмір сөз тіркестерін құрылымдық жағынан байланысу формаларына қарай төмендегіше жіктейді:

1) қабыса байланысқан сөз тіркестері: «сын есім + зат есім» типті сөз тіркестері, «зат есім + зат есім» типті сөз тіркестері, «сан

есім + зат есім» типті сөз тіркестері, «есімдік + зат есім» типті сөз тіркестері, «есімше + зат есім» типті сөз тіркестері, «үстеу + зат есім» типті сөз тіркестері;

2) матасу амалы арқылы байланысқан сөз тіркестері және олар іштей синтаксистік қатынастың түріне қарай семантикалық жағынан сараланды (меншіктік қатынас, бүтіннің бөлшегі, зат пен заттың арасындағы қатынас);

3) меңгеріле байланысқан сөз тіркестері (есімді және етістікті сөз тіркестері) және т.б. [5, 13-42].

Р.Әмір сөйлемдерді құрылымдық жағынан бір негізді және екі негізді деп ажыратса, айтылу мақсатына қарай *хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті* сөйлемдер деп ажыратады. Сонымен қатар, сұраулы сөйлемдерді қызметі жағынан (негізгі сұрақты білдіретін, жетек сұрақты білдіретін, анықтаушы сұрақты білдіретін сөйлемдер) және мағынасына қарай (ашық сұрақты білдіретін, альтернативті сұрақты білдіретін, риторикалық сұрақты білдіретін сөйлемдер) тағы да іштей саралайды.

Р.Әмір жай сөйлемдерді құрылымдық жақтан ғана емес, коммуникативтік қырынан да қарастырады. Алдымен, сөйлемді коммуникативтік тұлға деп тани отырып, пікір мен сөйлемді өзара салыстырады және олардың қарым-қатынасына мән береді. Осылайша, синтаксистік құбылыстарды қарастыру құрылымдық әрі функционалдық сипатта болды.

Жай сөйлем синтаксисіне қатысты мәселелер ары қарай тереңдетіле Т.Сайрамбаев, А.Аблақов еңбектерінде жалғасын тапты. Т.Сайрамбаевтың сөз тіркесіне қатысты зерттеулерінде сөз тіркестерінің күрделену жолдарына, сөз тіркестерінің байланысу формаларының ауысуы мәселесіне, оның себептеріне наза аударса, сонымен қатар 1991 жылы жарық көрген «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» атты еңбегінде сөйлемнің бастауыш пен баяндауыш мүшелеріне қатысты теориялық мәселелер қамтылды [6].

А.Аблақов бір ғана байланысу формасы, меңгеру негізінде жасалған қазақ тіліндегі есімді және етістікті сөз тіркестерін құрылымдық және семантикалық аспекіден қарастырды. Сонымен қатар, қазақ тілі сөз тіркесі синтаксисі саласында әр сөз табының бағыныңқы сыңарда келуі және басыңқы сыңардағы ва-

ленттілігі сияқты мәселелер жеке-жеке А.Тұрарова, М.Жолшаева, Ы.Балқымбаева, М.Әлиева т.б. кандидаттық диссертацияларына негіз болды. 1990 жылдарға дейін жай сөйлем синтаксисіне қатысты жазылған еңбектер қазақ тілтанымында оның құрылымдық жағынан мәресіне жете зерттелгендігін көрсетеді.

Синтаксис – кешенді құбылыс, сондықтан да оның әр түрлі қырынан қаралуы заңды болып табылады. Сонымен қатар, сөйлеу әрекетінде байқалатын бірқатар синтаксистік құбылыстарды түсіндіру үшін олардың қолданысын ескермесе, таза құрылымдық немесе семантикалық тұрғыдан табиғатын айқындау мүмкін болмайтын жағдайлар аз кездеспейді. Мысалы: *Таңертең далаға шықсам, бар маңай атпақ көрпе жамылыпты. Қыс. Ақша қар! Төңіректегі құлқайырлар мен құрайлар сидиып-сидиып үнсіз тұр. Есік алдында қар көміп қалған ер-тоқым, алаша дегендерді қазып-сілкіп Ыбыш жүр* (Д.Исабеков). Сондай-ақ:

- *Ашыма әкелдің бе?*

- *Иә.*

- *Бере зой. Қаным кеуіп тұр еді ...*

- *Туһ, шолдеп өліп қала жаздап ем. Салқынын-ай!...* (Д.Исабеков). Осындағы *Қыс. Ақша қар. Салқынын-ай!* деген атаулы сөйлемдердің мән-мағынасын мәнмәтін (контекст) арқылы ғана анықтай аламыз. Өйткені атаулы сөйлемдер – мәнмәтінге тәуелді сөйлемдердің бірі.

Міне, осындай сөйлеу жағдаяты мен мәнмәтін арқылы анықталатын синтаксистік бірліктердің ерекшеліктері оларды функционалды тұрғыдан, динамикалық сипатта қарастырғанда тани аламыз. Бұл қазақ тіл білімінде синтаксистік құбылыстарды функционалды қырынан қарастыру қажеттігін алдыңғы кезекке шығаруға ықпал етті. Сөйтіп, синтаксис мәселелері құрылымдық аспектісі ақырындап функционалды бағытқа қарай ауыса бастады.

Қазақ тілі материалдары бойынша коммуникативтік синтаксистегі сөйлемнің актуалды мүшеленуі, ремалық бөліктің берілу жолдары мен тәсілдері, ауызекі тілдегі сөйлеу заңдылықтары (Р.Әмір), сөйлеудегі тіл бірліктері синонимиясы және берілетін хабардың мазмұнына әсері (М.Серғалиев), синтаксистің бірліктердің қызметін контекст проблемасы тұрғысына қарастырылуы

(Ж.Жакупов), коммуникативтік бірліктердің мақсатты қолданысы және олардың тіл бірліктерінің қызметі арқылы көрініс табуындағы ерекшеліктер (З.Ерназарова), ғылыми проза синтаксисінің құрылымдық және коммуникативтік негіздері (С.Әлісжанов), сөйлемдердің тема-ремалық бөліктерге ажыратылу тәсілдері мен жолдары, сөйлемдердің арасындағы контекстік байланыс мәселесі (Ж.Жакупов, С.Аташев) өткен ғасырдың соңына қарай арнайы зерттеудің нысанына алынып, қазақ тілі синтаксисі функционалды тұрғыдан қарастырыла бастады. Бұл, әсіресе, шартты түрде жинақтап көрсетілген хронологиялық кестенің 4-кезеңіндегі, 1990 жылдардан кейінгі жазылған еңбектерде (Ж.Жакупов, З.Ерназарова, Қ.Есенова, С.Аташев) басты бағдар болды.

Бұл бағыттағы зерттеулерде синтаксистің динамикалық сипаты, сөйлеу әрекеті тұрғысынан, ал синтаксистік бірліктер «жанды» сөйлеу құралдары ретінде нысанға алынып зерттелді. Функционалды синтаксистің басты мақсаты – тілдік бірліктерді мақсатқа сай іріктеп өзара байланыстыра отырып, сөйлеуді іске асыратын тіл бірліктерінің қызметін айқындау. Басқаша айтқанда, сөйлеуді қамтамасыз ететін құралдар болып табылатын тіл бірліктерінің қызметтерін анықтау, қандай жағдайда? және қалай? жүзеге асатындығын бағамдау. Бұл жағдайда синтаксистік бірліктердің қолданысы контекст және сөйлеу жағдаятымен бірлікте, солардың аясында алынады. Сондай-ақ, сөйлемнің коммуникативтік сипатын көрсететін олардың актуалды мүшеленуі де функционалды синтаксистің басты нысандарының бірі болып табылады. Актуалды мүшелену дегеніміз – нақты фраза құрамындағы оның маңызды деген бір бөлігін ерекшелеп айту арқылы тыңдаушы назарын өзіне аударту. Сөйлемді актуалды мүшелеу бірінші кезекте сөйлемнің коммуникативтік мақсатына байланысты болып келеді. Адам нақты қарым-қатынас барысында алдына түрлі коммуникативтік мақсат қоюы мүмкін. Осымен байланысты бір сөйлем сөйлеушінің алдына қойған мақсатына сәйкес әртүрлі коммуникативтік мазмұнға ие бола алады. Ал оның іске асырылуы сөйлемнің актуалды мүшелену мәселесімен байланысты. Бұл сөйлеуде түрлі *интонация, сөздерге екпін түсіріп айту, сөздердің орнын ауыстыру* және т.б. тәсілдер арқылы көрінеді. Мысалы: *Ертең кешке қонаққа // барамыз; Ертең кешке // қонаққа ба-*

рамыз; *Ертең кешке // қонаққа барамыз*. Мұнда сөйлем логикалық екпін түсіру арқылы актуалданған.

Сонымен қатар, осы сөйлемдердегі сөздердің орнын ауыстыру арқылы да сөйлемді актуалдауға болады. Мысалы: *Қонаққа // ертең кешке қонаққа барамыз; Қонаққа ертең // кешке барамыз*.

Коммуникативтік синтаксисте сөйлемнің кімнің? кімге? нені? айтқандығы басты мәселе болып табылады да, осы айтылғандар негізінде сөйлем темалық және ремалық бөліктерге ажыратылады. Сөйтіп, коммуникативтік мәні жағынан сөйлем екі бөлікке сараланады: тема және рема.

Сөйлемнің не туралы (тема) және оған қатысты әлдебір ақпаратқа (рема) назар аударылады. Сөйлемді актуалды мүшелерге бөлгенде сөйлем мазмұнындағы білдірілуі тиіс жаңа ақпарат оның ремасында болады.

Қазақ тілінің синтаксисіне қатысты 2016 жылы жарық көрген соңғы басылымның бірі «Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар» атты еңбекте синтаксистік бірліктер құрылымдық қана емес, коммуникативтік жағынан да мазмұндалады. Осылайша, дәстүрлі синтаксистік парадигмаларды сипаттаумен қатар, олардың қатары синтаксистік бірліктердің функционалды-семантикалық және функционалды-коммуникативтік сипатпен толықтырылған. Атап айтқанда, дәстүрлі оқулықтар мен оқу құралдарында құрылымдық жағынан анықталып, сол негізде сипатталып жүрген толымсыз сөйлемдер, мүшеленбейтін сөйлемдер коммуникациядағы қолданысы жағынан қаралып, олардың табиғаты жаңаша мазмұнда сипатталады.

Қорыта айтқанда, қазақ тілі синтаксисі құрылымдық тұрғыдан ғана емес, қолданысы, яғни функционалды-коммуникативтік қырынан да айтарлықтай табыстарға қол жеткізді. Бұл – заңды да. Өйткені синтаксисте, бір жағынан, тілдің басқа деңгейлері бірліктерінің қолданысы көрініс тауып жатса, екінші жағынан, синтаксистің өзін – «сөйлеу» болып табылады. Ал қазақ тілі синтаксисін құрылымдық жағынан қарастыруда ғылыми пікірлерде бірізділік басым болып келеді.

Бақылау сұрақтары:

1. Грамматика тарихындағы синтаксистік зерттеулерде қандай бағыттар қалыптасты?
2. Синтаксисті құрылымдық аспектіден қарастыру дегенді қалай түсінесіз?
3. Синтаксистік бірліктерді функционалды аспектіден қарастырудың қажеттілігі неде?
4. 1912-1930 жылдар аралығында жазылған еңбектердегі синтаксис мәселесінің қарастырылуы туралы баяндаңыз.
5. 1930-1990 жылдар аралығындағы еңбектерде құрылымдық синтаксистің қандай мәселелері басты назарда болды?
6. Функционалды синтаксистің басты зерттеу нысандарын атаңыз?

Семинар тақырыптары:

1. Қазақ тілі жай сөйлем синтаксисінің зерттелу тарихына талдау.
2. А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі синтаксистік құбылыстардың функционалды аспектісінің нышандары.
3. Функционалды синтаксис пен құрылымдық синтаксистік ортақ тұстары мен өзіндік ерекшеліктері.

Әдебиеттер:

1. Қордабаев Т., Қалиев Ф. Жалпы тіл білімі: Оқулық. – А: Дәуір, 2014. – 240 б.
2. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. –А.: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. –А.: Абзал-Ай, 2013. –640 б.
4. Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – А.: Арыс, 2008. – 592 б.
5. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – А.: Санат, 1998. -192 б.
6. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. –А.: Арыс, 2010. -640 б.
7. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. –А.:Санат, 1997. – 240 б.

8. Аташев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемнің ақуталды мүшеленуі. Филол. ғыл. канд. ғыл. дисс. автореф. –А., 1995. – 20 б.

9. Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. –Алматы, 2001. – 194 б.

10. Әлісжанов С. Ғылыми прозаның синтаксисі. – А.Арыс, 2007. – 304 б.

11. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. Монография – оқулық. – А.: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464 б.

12. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі синтаксисі. – А.: Қазақ университеті, 2012. – 186 б.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Тіл тарихындағы грамматикалық (синтаксистік) ой-пікірлердің даму тарихы.

2. Қазақ тілі синтаксисінің зерттелу тарихын қатысты бір еңбекті алып, оған анализ, синтез жасау.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. –А.: Қазақ университеті, 2012 ж. -5-6 бб.

2. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. Монография – оқулық. – А.: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. -12-160 бб.

3. Аташев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемнің ақуталды мүшеленуі. Филол. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған дисс. автореф. –А., 1995. – 20 б.

4. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – А.: Санат, 1998. -192 б.

5. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. –А.:Санат, 1997. – 240 б.

1.4 Валенттілік теориясы және синтаксистік валенттілік

Лингвистикада валенттілік теориясы сөздердің тіркесімділігі және сөйлем құрылымын зерттеуде негізгі синтаксистік бағыттардың бірі болып табылады. «Валенттілік» термині лингвистикаға

жаратылыстану ғылымдарынан, химиядан келген. Бұл салада химиялық элемент атомының басқа атомдармен химиялық байланыс жасай алуға қабілеттілігі валенттілік деп аталады.

Сөздердің сөйлем құрамында өзара тіркесіп келуі үшін олардың бір-бірімен мағыналық және грамматикалық жағынан сәйкестікте болуы керек. Тілде толық мағыналы сөз белгілі бір синтаксистік жағдайда ғана өзінің толыққанды мағыналық қырын көрсете алатындығын айта келе, С.Д.Кацнельсон: «Это свойство слова, определенным образом реализоваться в предложении, выступать в определенные комбинации с другими словами можно было бы назвать его синтаксической валентностью» [1, 126] деп жазады.

Ал кейінірек бұл терминге берген анықтамасы «валенттілік – сөздердің белгілі бір топтарының өзіне басқа сөздерді тарта алу қасиеті» деп нақтылана түседі. Сөйтіп, С.Д.Кацнельсон алғаш рет ғылыми айналымға 1948 жылы *валенттілік* терминін енгізеді.

«Валенттілік» сөзі латынның *Valentia* – күш деген сөзінен пайда болған. Сөздің валенттілік қабілеті тіл деңгейлерінің синтаксис пен лексикологияның семасиология саласы үшін маңызды болып келеді.

С.Д.Кацнельсон атап өткендей семасиологиядағы маңыздылығы мынада: валенттілік «бос орынды сырттан толықтыруды қажет ететін мағынаның қасиеті» болып табылады. Осылайша, валенттілік ұғымы «имплицитно содержащееся в нем (в слове) указание на необходимость восполнения его другими словами определенных типов предложения» (С.Д.Кацнельсон) деген түсінікпен астасады.

Бұл теорияны одан ары қарай дамытқан Л.Теньер валенттілік терминін тек етістіктерге ғана қатысы қолданылады. Кейін валенттілік мәселесі Ю.Д.Апресян, В.Г.Адмони, М.Д.Степанова, Н.Д.Шмелев, Н.И.Степаненко еңбектерінде әрі қарай тереңдетіліп, зерттеу нысанына басқа сөз таптары да алынды.

М.Д.Степанова тілдің әр түрлі бірліктеріне байланысты валенттіліктің әр түрлі деңгейде қарастырылатындығын айтады. Бұл тұжырымнан оның валенттілік пен тіркесім ұғымдарын бөле-жармай бірге қарастыратындығын көреміз. Автор валенттілікті екіге

бөледі: ішкі валенттілік және сыртқы валенттілік. Сөздердің сөйлем құрамында келіп басқа сөздермен байланыста айтылуын сыртқы валенттілік, сөздердің ішкі элементтері арасындағы байланысты ішкі валенттілік [2, 13] деп таниды.

Аталған екі «валенттілік» пен «тіркесім» ұғымдарын В.Г.Адмони деп бірлікте алып қарайды [3, 43].

З.С.Зейналова тіл білімінде валенттілік теориясы алғашқы кезде синтаксистік деңгейде танылса, кейін мұның *синтаксистік валенттілік* және *семантикалық валенттілік* деп бөліп қарастырылып жүргендігін айта келе, валенттілік пен тіркесімділік арасында белгілі бір шек бар деп жазады [4].

Лингвистикалық сөздіктерде валенттілік теориясының синтаксистік қырына баса назар аударылып, әдетте сөздің басқа сөздермен синтаксистік байланыс жасау қабілетін валенттілік деп анықтайды.

Қазақ тіл білімінде валенттілік теориясының мәселелері М.Оразов, А.Салқынбай, М.Жолшаева, Г.Сыздықова, М.Әлиева, Д.Қарағойшиева зерттеулерінде әр қырынан қарастырылды. Бұл мәселеге Қ.Жұбановтың да кезінде көңіл аударғаны оның мына пікірінен аңғарылады: «Грамматиканың мақсаты жалғыз-ақ сөздің қандай мағыналарының болатындығын баяндау ғана емес, қандай формаларға қандай мағыналар сәйкес келетінін баяндап, дұрысы, қандай мағына шығуы үшін сөзді қалайша құрастыру керек екендігін баяндау» [5].

Валенттілік жөнінде М.Оразов валенттілік теориясы бойынша сөздер екінші бір сөзбен байланысқанда белгілі бір мағыналық және тұлғалық сыбайластығы жағынан ғана байланысатындығын айта келе, сөздердің тұлғалық жағынан байланысуын сыртқы валенттілік деп атайды және олардың мағыналық жақтан да байланыста болу керектігін көрсетеді Сонымен қатар, ғалым семантикалық валенттіліктің жеке кездеспей, синтаксистік валенттіліктің ішкі мазмұны ретінде ғана өмір сүретіндігін айтады [6].

А.Салқынбай бір сөздің семантикалық әлеуетінің мүмкіндігі мен екінші сөз мағынасының байланысу мүмкіндігінің сәйкес келуін *семантикалық валенттілік* деп анықтаса, сөздің синтагмада басқа сөзбен синтаксистік қатынасқа түсуінің потенциалды мүм-

кіндіктерін *синтаксистік валенттілік* деп түсіндіреді [7].

Г.Сыздықова тіл біліміндегі валенттілік теориясына байланысты зерттеулер мен тұжырымдарды саралай келіп, соның негізінде валенттіліктің семантикалық, синтаксистік, морфологиялық және сөзжасамдық валенттілік деген түрлерін бөліп көрсетуге болатындығын және мәтін лингвистикасының негізінде контекстуалды валенттілікті бөліп көрсетуге болатындығын айтады [8, 10].

Қазақ тіл біліміне *тіркесім* (сочетаемость) терминін енгізген С.Нұрханов оның тілдің барлық қабаттарында болатын құбылыс деп санап, тіркесімнің тілдік единицалардың (фонема, морфема, лексема) бойындағы мүмкіндік, тума қасиет екендігін айтады. Бұлардың ішінде синтаксис аясында қарастырылатыны – сөз тіркесімі.

С.Нұрханов сөз тіркесімі сөздің ең кіші синтаксистік контекст (фон) құрайтын конструктивтік, яғни жалғастырушылық қасиетін және ең кіші синтаксистік контекст екі элементтен (лексемадан) құралатындықтан қос мүшелі тіркес болып табылатындығын айтады. Автор мұндай қос мүшелі тіркеске төмендегілерді жатқызады:

- *аналитикалық формалар;*
- *түйдекті тіркестер;*
- *сөз тіркестері;*
- *предикаттық қатынастағы сөз орамдары* [9, 72].

Бұл айтылғандардан шығатын түйін: біріншіден, автор қос мүшелі тіркестердің құрылымдық жағын негізге алған; екіншіден, мұнда көрсетілгендердің барлығы бірдей синтаксистің нысаны бола алмайды, осымен байланысты атап өтетін үшінші жайт, С.Нұрханов тіркес ұғымын кең түсінікте алып қарайды, яғни автордың пайымдауында тіркесімділіктің тіл деңгейлерінің барлық саласында көрініс беретін құбылыс болып табылатындығы.

Валенттілік пен тіркесімділік ұғымдарының арақатынасы келсек, олардың ортақ тұстарымен қатар, өзіндік ерекшеліктері де бар. Біріншіден, тіркесімділік пен валенттілік ұғымдарының ортақ тұсы «ортақ семаға» байланысты. Таратып айтар болсақ, өзара тіркес құрайтын сөздерді біріктіретін ортақ семаның болуы. Бұл туралы Г.Сыздықова егер тіркесімділікте бағыныңқы сыңар басыңқы сыңарға тәуелді болса, валенттілікте өзекті сөз бен актант сөздің

арасында екіжақты байланыс болатындығын айтады және мұны валенттілік пен тіркесімділік ұғымдарының арақатынасындағы ерекшеліктер деп анықтап, валенттілік пен тіркесімділік қатынастағы сөздердің семантикалық құрамындағы үйлесімділік олардың арасындағы байланысты көрсететіндігіне тоқталады.

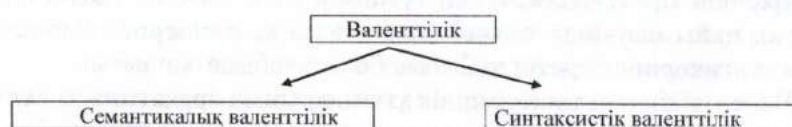
Ғылыми әдебиеттердегі валенттілік пен тіркесімділікке қатысты тұжырымдарды жинақтай келе, екеуіне ортақ белгілер ретінде мыналарды атап көрсетуге болады:

- *тіркесу қабілеті*;

- *семантикалық жағынан үйлесімділік*. Бұл қасиеттердің екі ұғымға да қатыстылығын Д.Қарағойшиева да атап көрсетеді.

Айырмашылығы мынада: валенттілік ұғымына қарағанда тіркесімділік ұғымының қамтитын ауқымы кең болып келеді. Яғни тіркесімділік әртүрлі тіл деңгейінде көрініс берсе, валенттілік синтаксистік деңгейге тән саналады. Бұған қатысты тұжырымын А.Салқынбай сөз мағынасының дамуы тұрғысынан түсіндіреді, яғни валенттілік тұлғалар арасындағы семантикалық және синтагматикалық байланыстардан тұрса, тіркесімділік кейде мұндай заңдылықтарға бағына бермейтіндігін айтады. Сөйтіп, ғалым мұнда валенттілік пен тіркесімділік ұғымдарының арақатынасын олардың семантикалық және синтагматикалық байланысқа қатысы болу / болмауы тұрғысынан түсіндіреді [10, 38].

Сонымен, валенттілік – сөздердің бір-бірімен семантикалық және синтаксистік жағынан үйлесімді байланысуы. Мұның өзі екі жақты қарастырылады: синтаксистік валенттілік және семантикалық валенттілік.



Сызба 5. Валенттіліктің екі түрі

Семантикалық валенттілік негізінен сөздердің мағыналық жағынан сәйкес, үйлесімділікте келуімен анықталады. Сонымен қатар, сөздердің семантикалық жағынан бір-бірімен мағыналық

үйлесімділікте келуінің өзі белгілі бір модельдер арқылы іске асады. Сөздер өзара тіркесу қабілеті жағынан бір-бірінен ерекшеленді. Бір сөздің тіркесімдік қасиеті жоғары болса, екінші сөздікі керісінше болуы мүмкін. Мәселен, сын есімдер зат есімдермен жиі тіркессе, етістіктермен тіркесімдік қасиеті төмен; екіншіден, сын есімдердің өзі бәрі бірдей кез келген зат есіммен тіркес құрай алмайды; үшіншіден, сын есім мен зат есімнің арасындағы тіркесу тұлғалық жағынан еш қосымшасыз, қатаң орны жағынан қатар тұру тәртібі арқылы іске асады. Жинақтап айтқанда, мұнда әрі мағыналық байланыс бар, әрі осы мағыналық байланысты іске асыратын арнайы үлгі (модель) бар.

Валенттілік теориясындағы негізгі ұғымдардың қатарына *актант* пен *сирконстант* ұғымдарын жатқызуға болады. Лингвистикалық сөздіктерде *актант* термині етістік арқылы белгіленген іс-әрекет үдерісіне қатысы бар адам немесе затты білдіретін сөйлемнің кез келген мүшесі ретінде анықталған.

Бұл терминнің тілдік қолданысқа енуі тікелей валенттілік теориясымен байланысты және оны 1959 жылы Л.Теньер ұсынған. Оның анықтауында актант бастапқы кезде жағдаятқа белсенді қатысушы, әрекет етуші тілдік бірлікті білдірсе, кейін бұл термин кең қолданыс табуына байланысты жаңаша сипат алды. Актант – предикат сөздің валенттілігін толықтыруға қатысатын мағына элементі, яғни тілдік құрал. Ол – сөз валенттілігін басқарушы негізгі сөз болып табылады. Мысалы: *беру* етістігі қандай да бір нәрсені табыс ету дегенді білдіріп, оны толықтыруға іске асырушы-субъект (А), берілетін зат, объект (В) және әрекеттің кімге бағытталғаны (С) актанттары қатысады. Бұлар беру әрекетіне (ұғымына) қатысты жағдаятты толығымен сипаттайды. Осы аталғандардың бірі қамтылмай қалған жағдайда жағдаяттың сипаты толықтай ашылмай қалады.

Бақылау сұрақтары:

1. Валенттілік терминінің мазмұнына түсініктеме беріңіз.
2. Тіркесімділік терминінің мазмұнына түсініктеме беріңіз.
3. Сыртқы валенттілік пен ішкі валенттілік ұғымдарын мысалмен түсіндіріңіз.

4. Синтаксистік валенттілік дегеніміз не?
5. Семантикалық валенттілік дегеніміз не?

Семинар тақырыптары:

1. Валенттілік пен тіркесімділік ұғымдарының арақатынасы.
2. Семантикалық және синтаксистік валенттіліктің сипаты.

Әдебиеттер:

1. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. – Л: Наука, 1986. – 300 с.
2. Степанова М.Д. О «внешней» и «внутренней» валентности слов. ИЯШ, 1967. №3, 13-19 сс.
3. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Ленинград: Наука, 1988. – 240 с.
4. Зейналова З.С. Семантическая структура и валентность глаголов обозначающих понятие «перемещение предмета в пространстве при динамическом воздействии на него» в современном английском и азербайджанском языках. Автореферат канд. диссер.. –Тбилиси, 1986.
5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. -582 б.
6. Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. – Алматы: Мектеп, 1980. – 176 б.
7. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тіліндегі -у тұлғалы қимыл есімінің семантикасы мен функциясы. Филол. ғыл. канд. ... дисс. авторефераты. –Алматы, 1991.
8. Сыздықова Г. Қазақ тіліндегі семантикалық валенттілік. Филол. ғыл. док. ... дисс. авторефераты. –Астана, 2010. – 40 б.
9. Нұрханов С. Тіркесім және оның түрлері // Қазақстан мектебі, 1965. №12. -71-74 бб.
10. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. Филол. ғыл. док. ... дисс. авторефераты. –Алматы, 1999. -47 б.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Валенттілік теориясының негізгі ұғымдары.
2. Сөз таптарының валенттілігі және синтаксис.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Сыздықова Г. Қазақ тіліндегі семантикалық валенттілік. Филол. ғыл. док. ... дисс. авторефераты. –Астана, 2010. – 40 б.
2. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – А.: Словарь-Сөздік, 2002. – 304 б.
3. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2016. – 144 с.
4. Жолшаева М.С. Қазақ тіліндегі сын есімдердің валенттілігі. Алматы: Тоғанай Т, 2007. – 176 б.
5. Сыздықова Г. Валенттілік байланыстағы сөз таптарының сипаты // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы, 2010. № 3 (1). – 171-175 бб.
6. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.

ретінде танып, сөз тіркесін сөйлем құрамында келуі арқылы қарым-қатынас құралы ретінде сөйлеудің коммуникативтік категориялар жүйесіне енетіндігін айтады. Ал Н.С.Валгина болса, объективті шындық құбылыстарын атауға қызмет ететін толық мағыналы екі немесе одан көп сөздің мағыналық және грамматикалық тобының бірлестігін сөз тіркесі деп анықтайды.

Қазақ тіл білімінің қалыптасу тарихын ХХ ғасырдың басы деп қарайтын болсақ, бұл кезеңдегі синтаксиске қатысты еңбектерде сөз тіркесі деген терминді кездестіру қиын.

1894, 1897 жылдары жарық көрген И.П.Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казах-киргизского языка» кітабының кейінгі жылы шыққаны синтаксис мәселелерін қамтиды. Бірақ сөз тіркесі деген термин кездеспегенімен, жай сөйлем синтаксисіне қатысты мәселелерді түсіндіру барысында айтылғандардың қазіргі кезде сөз тіркесі аясында қаралып жүрген жайттарға қатысы бар.

А.Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» кітабының үшінші тіл танытқыш кітабы сөйлем жүйесі мен түрлеріне арналған. Ғалымның сөйлем мүшелері, атап айтқанда анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш болатын сөз таптарына тоқталып, оларды жеке-жеке сипаттауға қатысты айтқандары жанама түрде сөз тіркесіне қатысы бар. Сөз тіркесі – бұл сөз таптарының бір-бірімен тіркесімі.

1936 жылы жарық көрген Қ.Жұбановтың «Қазақ тілінің грамматикасында» II бөлім синтаксиске, оның ішінде сөйлем жүйесіне арналған. Осы бөлімдегі «Жетек сөз бен жетекші сөз» деген арнайы тақырыпшада көтерілген мәселе қазіргі кезде сөз тіркесі синтаксисінде айтылып жүрген сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңары мен басыңқы сыңары, сонымен қатар бастауыш пен баяндауыш қызметінде келген сөздердің арасында туындайтын предикаттық қатынас, олардың қандай грамматикалық тұлғалар арқылы көрініс табатындығы туралы мәселелерге қатысы бар болып табылады. Мәселен, ғалымның жалғаулы сөзді *бұрма сөз* деп атап, «*бұрма сөздің бәрі жетек сөздер, тура сөз жетек те, жетекші де болады*» дегендері сөз тіркестері құрамындағы сөздің бағыныңқы сыңар немесе басыңқы сыңарда жұмсалуды дегенге меңзейді. Алайда тұтастай алғанда сөз тіркестеріне тән іргелі мәселелер қарастырылмайды.

С.Аманжоловтың 1940 жылы жарық көрген «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы» деген кітабында да сөз тіркесі синтаксисінің мәселелері қамтылмаған, бірақ ғалымның «сөйлем мүшелерінің тіркесі» турасында білдірген пікірлерінің сөз тіркесіне қатысты болып келетін тұстары да жоқ емес. Мысалы, ғалымның сөйлем мүшелерінің арасындағы қарым-қатынастарды қиысу, жанасу, қабысу, меңгеру-меңгерілу, сөйлем мүшелерінің орын тәртібі деген түрлерге бөлуі, дәлірек айтқанда, алғашқы төртеуі синтаксистік қатынасқа құрылған толық мағыналы екі сөздің тіркесу амалдарының көрінісі, түрі болып табылады. Яғни бұлар сөз тіркесі синтаксисінің шеңберінде қарастырылатын мәселеге жатады.

Сонымен қатар, С.Аманжоловтың басқа авторлармен бірлесіп жазған 1939 жылғы мектеп грамматикасында сөз тіркестерін түсіндіруге «синтаксистік қатынас» деген термин қолданылады және бұл термин сөз тіркесі синтаксисіндегі тіркескен екі сөздің арасынан туындайтын грамматикалық мағыналар арқылы анықталатын басты синтаксистік ұғымдардың бірі болып табылады.

Қазақ тілтанымында, сондай-ақ жалпы түркологияда сөз тіркесі синтаксисінің синтаксистік құрамдас бір саласы ретінде орнығып, өз алдына қалыптасуы ХХ ғасырдың 50-жылдарына сәйкес келеді және бұл М.Балақаевтың сөз тіркесі саласына қатысты іргелі зерттеулерімен тығыз байланысты болды.

Қазақ тілі деректері негізінде 1954 жылы жарық көрген алғашқы іргелі «Қазіргі қазақ тілі» атты академиялық еңбекте сөз тіркесі сөйлем синтаксисінен ажыратылып беріледі және бұл бөлімнің авторы М.Балақаев болды. Ол сөз тіркесіне анықтама беріп, оның құрамындағы сөздердің өзара салаласа әрі сабақтаса байланысып келетіндігін айтады. Ғалым 1957 жылы жазылған «Основные типы словосочетаний в современном казахском языке» атты монографиясында сабақтаса байланысқан сөздерді ғана сөз тіркесін құрайтындығын айтқан. М.Балақаев сонымен қатар, алғаш рет сөз тіркесі синтаксисінің нысанын анықтап, сөз тіркесі мен сөздің, сөз тіркесі мен сөйлемнің арақатынасын ашып көрсетеді, тіркесетін сөздер арасындағы синтаксистік байланыстың түрлері мен тәсілдеріне, сөз тіркестерінің құрамының қай сөз табынан болуына қарай түрлерін ажыратып, олардың сипаттамасын жасайды.

XX ғасырдың бел ортасында сөз тіркесі сөйлемнен бөлініп зерттеле бастағанымен, толық мағыналы кез келген екі сөздің тіркесі сөз тіркесі болып табыла ма? сөз тіркесіне номинативтілік қасиет тән бе? сөз тіркесі болу үшін толық мағыналы екі сөздің тіркесімі қандай шарттарға жауап беру керек? деген сауалдарға келгенде ғалымдардың пікірі екіге жарылды.

Бір топ ғалымдар (В.В.Виноградов, А.С.Смирницкий, А.Н.Баскаков, К.Аханов) сөз тіркестеріне номинативтілік тән деп сана-са, екінші топ (Ю.В. Фоменко, М.Балақаев, Т.Сайрамбаев, А.А.блақов) сөз тіркестерінің номинативтілік мәні жайындағы пікірмен келіспейді. Бұл туралы Т.Ермекова: «Расында да, екі номинативтілік мәні бар сөздер тіркесінен үшінші бір номинативтілік мән пайда болмайды, олардың арасында жаңа грамматикалық қатынас – анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынастар пайда болады» деп жазып, мынандай мысал келтіреді: «*жаңа* – сындық мәнді, *кітап* – заттың атын білдіретін сөз, екеуінің тіркесінен жаңа лексикалық мән пайда болмайды, екі сөздің арасында анықтауыштық қатынас пайда болады» [5, 6-7].

Сонымен, қазақ тілтанымында М.Балақаев негізін қалаған сөз тіркесі синтаксисінің теориялық мәселелері ары қарай К.Аханов, Р.Әмір, М.Серғалиев, Т.Сайрамбаев, А.Аблақов, Б.Шалабай, С.Исаев, А.Тұрарова, М.Жолшаева, М.Әлиева және т.б. зерттеу еңбектерінде жалғасын тапты.

2. Сөз тіркесі синтаксисінде сөз тіркесіне берілген анықтамалар негізінен бірізді болып келеді. Дегенмен қазақ тіл білімінде сөз тіркесі және оған тән белгілерді анықтауда, көрсетуде бір-біріне жақын, алайда өзара ерекшеленетін екі түрлі сипаттаманы кездестіруге болады. Біріншісі - М.Балақаевтың ұсынған анықтамасы. «Кемінде толық мағыналы екі сөзден құралып, сабақтаса байланысып, синтаксистік қатынасты білдіретін сөздер тобын *сөз тіркесі* дейміз» [4, 300].

Мұнда сөз тіркестерінің мынандай белгілері қамтылған:

- кемінде толық мағыналы екі сөздің тіркесі;
- тіркескен сөздердің өзара сабақтаса байланысуы;
- сөз тіркестері құрамындағы сөздердің бағыныңқы және ба-сыңқы сыңарға ажыратылуы;

- тіркескен сөздердің арасында синтаксистің қатынастың пайда болуы.

Б.Шалабай сөз тіркесі болудың шарттары ретінде төмендегі белгілерді атайды:

- құрамында кем дегенде толық мағыналы екі сөз болуы тиіс;
- олардың мағыналары өзара жуық, байланысты болуы керек;
- олар салаласа емес, сабақтаса байланысады;
- олардың арасында жаңа грамматикалық мағына пайда болуы қажет;

- предикативтік емес қатынаста тұруы шарт [6, 25]. Осы шартты белгілер негізінде ғалым тарапынан ұсынылатын анықтамада «предикативтілік емес қатынаста тұрып, сабақтаса байланысқан кемінде толық мағыналы екі сөздің жаңа грамматикалық мағынаны білдіретін сөздер тобы *сөз тіркесі*» деп тұжырымдалады.

Предикаттық қатынас бастауыш пен баяндауыштық арасында болатын синтаксистік қатынас түрі және ол сөйлемге тән болып келеді. Яғни предикаттық қатынасқа құрылған сөздердің тіркесімі (тізбегі, құрылым) сөз тіркесі емес, сөйлем қатарына жатады. Мысалы: *Жәдігер балаларына қарай құшағын жая ұмтылды* (Д.Исабеков). Мұнда предикаттық қатынаста тұрған сөз байланысы – *Жәдігер ұмтылды*.

Сонымен қатар, сөз тіркесін құрайтын бағыныңқы және басыңқы сыңарлардың әрқайсысына жеке сұрақ қойылады. Сонымен, сөз тіркесіне тән осы көрсетілген шарттар негізінде мына сөйлемді талдап көрейік: *Ол кітапты сарт еткізіп жаба салды* (Д.Исабеков). Сөйлемдегі сөз тіркестері:

1) *кітапты жаба салды* – толықтауыштық қатынастағы меңгеріле байланысқан етістікті күрделі сөз тіркесі. Осы анықтама-ны таратып көрейік: *кітапты* – бағыныңқы сыңар, *жаба салу* – басыңқы сыңар; сәйкесінше, бағыныңқы сыңар мен басыңқы сыңардағы сөздер өзара сабақтаса байланысқан; *нені? жаба салу* – *кітапты жаба салу* – толықтауыштық (объектілік) қатынасты көрсетіп тұр;

2) *сарт еткізіп жаба салды* – пысықтауыштық қатынастағы қабыса байланысқан етістікті күрделі сөз тіркесі. Мұнда: *сарт еткізу* – бағыныңқы сыңар, *жаба салу* – басыңқы сыңар; екі сөз өза-

ра аналитикалық тәсіл арқылы еш қосымшасыз қатар тұрып, орын тәртібімен сабақтаса байланысқан; *қалай? жаба салу – сарт еткізіп жаба салу* – пысықтауыштық (адвербиалдық, әрекеттің қалай өткенін сипаттау) қатынасты көрсетіп тұр. Сөз тіркестері болудың негізгі шарттары мен сөз тіркесіне берілген жоғарыдағы анықтама басқа еңбектерге де тән болып келеді.

Сөз тіркесіне беріліп жүрген екінші анықтамада оның (сөз тіркесі) құрамындағы сөздер сабақтасып қана емес, салаласа да байланысатындығын да есепке алады. Бұл бағыттағы анықтаманы қолдаушылар – Р.Әмір, М.Серғалиев, Ж.Жақыпов, А.Тұрарова.

Сонда, сөз тіркесіне берілген анықтама мынандай мазмұнда болып келеді: толық мағыналы екі не одан да көп сөздердің синтаксистік қатынасты білдіру үшін өзара сабақтаса және салаласа байланысқан тобы *сөз тіркесі* деп аталады.

Кесте 2. Сабақтаса байланысқан және салаласа байланысқан сөз тіркестерінің салыстырмалы кестесі

Түрі	Құрамы	Сыңарлар арасындағы қатынас сипаты	Синтаксистік қатынастың түрлері	Мысалы
Сабақтаса байланысқан сөз тіркестері	кемінде толық мағыналы екі сөздің тіркесі	сөздер өзара <i>бағыныңқылық-баыңқылық</i> қатынаста болады	анықтауыштық (атрибутивтік), толықтауыштық (объектілік), пысықтауыштық (адвербиалдық)	<i>Секретарь оған бұрылып қарады</i> (Д.И). Сөз тіркесі: <i>оған қарады</i> – меңгеріле байланысқан толықтауыштық қатынастағы етістікті сөз тіркесі; <i>бұрылып қарады</i> – қабыса бай. пысықтауыштық қатынастағы етістікті сөз тіркесі.

Салаласа байланысқан сөз тіркестері	кемінде толық мағыналы екі сөздің тіркесі	сөздер өзара тең қатынаста тұрып байланысады (сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің арасындағы қатынас)	ыңғайластық, қарсылықты, талғаулық	<i>Ол ... опера театрына, фонтандарға, адамдарға ұзақ қарады (Д.И.).</i> Салаласа байланысқан тіркестер бірыңғай сөйлем мүшелерінің арасындағы тең дәрежеге құрылған.
--	---	--	------------------------------------	---

Салаласа байланысқан сөз тіркестерінің құрамындағы әр сөз сөйлем ішіндегі басқа сөздермен жеке-жеке сабақтаса байланысып, сабақтаса байланысқан сөз тіркестерінің бір сыңары ретінде жұмсала береді. Қорыта айтқанда, қазақ тілінде салаласа байланысқан сөз тіркестері де сөйлемнің құраушы материалы болып табылады; салаласа байланысу тәсілі сөйлемнің бірыңғай мүшелері қызметін атқаратын сөздердің арасында болады; салаласа байланысқан сөз тіркестерін сөйлеуде қолданыста жиі кездеседі.

Сөз тіркесі құрылымы жағына бағыныңқы сыңар және басыңқы сыңарға ажыратылады. Басыңқы сыңар – сөз тіркесінің негізі, ұйытқысы, өйткені ол бағыныңқы сыңарды өзіне тұлғалық жағынан меңгеріп, семантикалық жағынан игеріп тұрады. Бұл сабақтаса байланысқан сөз тіркестеріне тән ерекшелік болса, салаласа байланысқан сөз тіркесінің сыңарлары өзара тең дәрежедегі синтаксистік қатынас құрайды.

Салаласа да, сабақтаса да байланысқан сөз тіркестерінің екеуіне де ортақ тұс мыналар: құрамының толық мағыналы сөздерден тұруы; тіркескен сөздердің арасында синтаксистік қатынастың болатындығы.

Бақылау сұрақтары:

1. Сөз тіркесін синтаксистің нысаны ретінде қарастыратын тұжырымдар арасындағы айырмашылықтар неде?

2. В.В.Виноградов пен Ф.Ф.Фортунатовтың сөз тіркестеріне берген түсініктемелерін салыстырыңыз.

3. Сөз тіркестерінің бағыныңқы және басыңқы сыңарларына тән ерекшеліктерге тоқталыңыз.
4. Сөз тіркестері сыңарларының арасындағы синтаксистік қатынас дегенді қалай түсінесіз?
5. М.Балақаев пен Б.Шалабай көрсеткен сөз тіркестеріне тән шартты белгілерден қандай айырмашылықты көрдіңіз?
6. Р.Әмірдің сөз тіркесіне берген анықтамасын мысал келтіре отырып талдаңыз.

Семинар тақырыптары:

1. Сөз тіркесіне тән грамматикалық белгілер.
2. Сабақтаса және салаласа байланысқан сөз тіркестері.
3. Сөз тіркесіне берілген анықтамалар.

Әдебиеттер:

1. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. –Москва, 1956.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследование по русской грамматике. –Москва, 1978.
3. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
4. Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. -323-416 бб.
5. Ермакова Т. Қазіргі қазақ тілі (синтаксис) курсы бойынша теориялық және практикалық сабақтардың мазмұны. – Алматы: Білім, 2002. – 132 б.
6. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі синтаксис. –Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 186 б.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Салаласа байланысқан сөз тіркестеріне тән ерекшеліктер.
2. Синтаксистік тіркес құраушы сыңарлар арасындағы синтаксистік қатынастың түрлері.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Қазақ грамматикасы: фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. –Астана, 2002. – 784 б.

2. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464 б.

3. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі синтаксис. –Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 186 б.

2.2 Сөз тіркесінің басқа тілдік бірліктермен арақатынасы

Сөз тіркесі болудың басты шарттарының бірі – толық мағыналы екі сөздің тіркесі. Алайда тілдегі кез келген толық мағыналы екі сөздің тіркесі синтаксистік тіркес болып табылмайды. Мысалы: *оқу залы, бал арасы*. Екі сөзден құралып бір лексикалық бірлік болып табылатын тіл бірліктері, сондай-ақ екі немесе одан да көп толық мағыналық сөздердің тіркесімен тұтасып келіп бір номинативті бірлік болатындардың сөз тіркесінен ажыратып, өзіндік белгілерін көрсетудің маңызы зор.

Тілдегі атаулық тіркестер (номинативті бірліктер) сыртқы тұлғасы жағынан синтаксистік сөз тіркестеріне ұқсағанымен, олардың арасындағы грамматикалық мағына немесе синтаксистік қатынас солғындап, екі сөз өзара жымдасып, бір ұғымды беретін дәрежеге жеткен. Мысалы: *сынақ кітапшасы, қант қызылиасы*.

Сөз тіркесінің сыртқы тұрпаты *күрделі сөздер, тұрақты тіркестер, етістіктік аналитикалық формалары, құранды етістіктер, түйдекті тіркестерге* ұқсас болып келеді. Олардың өзіндік айырмашылықтарын жеке-жеке қарастырып көрсетейік.

1. Сөз тіркесі және күрделі сөз. Күрделі сөз дегеніміз – екі (кей жағдайда одан да артық) сөздің өзара бірігіп, кіргіп, тіркесіп, қосарланып келіп бір ғана ұғымды білдіруі. Күрделі сөздердің ішінде тіркесті күрделі сөздер синтаксистік сөз тіркестеріне құрылымы жағынан ұқсас, тіпті бірдей болып келеді десек те болады. Мысалы:

Күрделі сөздер	Сөз тіркесі
<i>Жер шары, әлеуметтік желі, еңбек кітапшасы</i>	<i>университеттің ғылыми зертханалары, телефонмен сөйлесіп отыру</i>

<i>Ұзын бойлы, сары ала, қара торы, жалпақ бетті</i>	<i>сары ала жапырақтар, қысқа жіп, ұзын бойлы жігіт, бұйра шашты қыз</i>
<i>Жиырма жеті, он бесінші, тоғыз жүз алтыс екі, он бес</i>	<i>Жиырма төртінші қатар, тоғыз жүз отыз екінші рейс, қырық екі парта</i>

Осы екі бағанда берілген күрделі сөздер мен сөз тіркестерін салыстырып қарайтын болсақ, ұқсастығы:

1) *әлеуметтік желі* (күрделі сөз) және *университеттің ғылыми зертханасы* (синтаксистік тіркес) екеуін де құрылымы жағынан ұқсас, күрделі сөз толық мағыналы екі: *әлеуметтік* (сын есім) және *желі* (зат есім) сөздерінің тіркесуі арқылы жасалса, келесі бағандағы сөз тіркесі үш: университет (зат есім) – *ғылыми* (сын есім) – *зертхана* (зат есім) сөздерінің тіркесуінен жасалған;

2) күрделі сөздер де, сөз тіркестері де сөйлем құраудың материалы болып табылады.

Айырмашылығы:

1) күрделі сөз – сөзжасамның, лексикологияның нысаны; сөз тіркесі – синтаксистің нысаны;

2) күрделі сөздер тұтасымен бір ғана атауды білдіруге қызмет етеді. Мәселен, *ақ сары* (түс), *отыз бес* (сан) – тіркескен екі сөздің арасында ешқандай синтаксистік қатынас жоқ, сөз тіркестерінің құрамындағы сөздер өзара үш синтаксистік қатынастың – анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынастың біріне құрылады: *ғылыми зертхананы таныстыру* – толықтауыштық қатынастағы меңгеріле байланысқан сөз тіркесі;

3) күрделі сөздер тұтасымен бір ұғымды білдіретіндіктен бір ғана сұраққа жауап береді: *орта бойлы* – қандай? ал сөз тіркесінің әр сыңарына сұрақ қойылады: *отыз екінші пойыз* – *отыз екінші* - нешінші? *пойыз* - не?;

4) күрделі сөздер тұтасымен бір лексикалық бірлік болғандықтан сөз тіркесінің құрамында не бағыныңқы, не басыңқы сыңарда келіп, сөз тіркесінің құрылымы жағынан күрделі түрін жасауға қатысады. Мысалы: *қара торы кісі* - бағыныңқы сыңа-

ры күрделі сын есімнен (*қара торы*) жасалып, *қандай?* деген бір ғана сұраққа жауап беріп тұр, басыңқы сыңардағы *кісі* сөзімен орын тәртібі арқылы байланысып, анықтауыштық қатынаста жұмсалған; - *Молда-еке, құда құдалық жағымен. Мынау ақ ниет, ақ көңілмен ұсынған достық белгім болсын, алыңыз, - деп күміс сапты қамшысын ұсынды (Д.Исабеков)* осы сөйлемдегі *ақ көңілмен ұсыну* – пысықтауыштық қатынасқа құрылған сөз тіркесі болып табылады, *ақ көңіл* сөзі бұл тіркесте бағыныңқы сыңарда жұмсалған.

2. Сөз тіркесі және тұрақты тіркес. Сөз тіркесімен құрылымдық жағынан ұқсас болып келетін тілдік бірліктердің бірі – фразеологизмдер немесе тұрақты тіркестер. Грамматикада тұрақты тіркеске антоним ретінде қолданылатын *еркін тіркес* термині басқаша айтқанда *синтаксистік тіркес* және *сөз тіркестері* деген ұғымда қолданылады. Бұл екі аталған тіркес түрлерінің ұқсастығы:

1) екеуі де кемінде екі сөзден тұрады: *Біз көзді ашып-жұмғанша қалаға да жетіп қалдық* дегендегі *көзді ашып-жұмғанша* фразеологиялық бірлік, құрамы күрделі; *қалаға жетіп қалу* – үш сөзден құралған меңгеріле байланысқан сөз тіркесі;

2) фразеологиялық тіркес те, сөз тіркесі де сөйлем құрауға қатысатын тіл бірліктері;

Айырмашылығы:

1) тұрақты тіркестің құрамындағы сөздерден неше сөзден құралса да, тұтасып келіп бір ғана мағынаны береді: *ит арқасы қиянда* – үш түрлі мағынаны беретін сөз өзара тіркесіп келіп, бір ғана мағынаны жеткізуге жұмылдырылған, бұл тұрақты тіркестің мағынасы *алыс*. Сөз тіркесінің құрамындағы әр сыңардың мағынасы сақталады: *автобуспен келу; кітаптың бағасы;*

2) сөз тіркесінің әр сыңары жеке-жеке сұраққа жауап берсе, тұрақты тіркестерге бір ғана сұрақ қойылады. Мысалы: *Үйге кіріп, тамақ желініп болған соң Тоқтарбек Ерғабылға көз тастады да, тамағын кенеп, ұшатын құстай қомданып қойды (Д.Исабеков).* Осы сөйлемдегі сөз тіркестеріне талдау жасап көрейік: *тамағын кенеп* – меңгеріле байланысқан толықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі, әр сыңарына жеке-жеке сұрақ қойылады, *тамағын – нені?*

көнep – қайтті? Ал *Ерғабылға көз тастады* деген тіркес меңгеріле байланысқан толықтауыштық қатынасқа құрылған. *көз тастау – не істеді?* деген бір ғана сұраққа жауап береді;

3) жоғарыдағы ерекшелігімен сабақтас болып келетін тұрақты тіркестің тағы бір айырмашылығы сөйлемде тұрақты тіркестер бір ғана сөйлем мүшесі қызметін атқарса, синтаксистік сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары мен басыңқы сыңары әр түрлі сөйлем мүшесі қызметін атқарады. Жоғарыда берілген сөйлемегі тұрақты тіркесті талдайтын болсақ, мысалы *Ерғабылға көз тастады* дегенде бағыныңқы сыңарда тұрған сөз толықтауыш қызметінде, *көз тастады* фраземасы баяндауыш қызметін атқарып тұр;

4) тұрақты тіркес құрамы қанша сөзден тұрса да, сол тұтасымен келіп сөз тіркесінің бір ғана бағыныңқы немесе басыңқы сыңар ретінде жұмсалады. Мысалы: *Надя мен Тайман кинодан шыққан бетте әлгі үшеуінен он-оңай көз жазды да қалды* (З.Қабдолов) деген сөйлем құрамындағы *үшеуінен көз жазып қалу* тіркесі меңгеріле байланысқан толықтауыштық қатынастағы күрделі сөз тіркесі болып табылады. Бағыныңқы сыңар – *үшеуінен*, ал басыңқы сыңар – *көз жазып қалу* деген фразеологизмнен болған. Сонда басыңқы сыңар құрамы жағынан үш сөзден тұрғанымен, тұтасымен бір ғана *адасу* мағынасын білдіреді.

3. Сөз тіркесі мен түйдекті тіркес. Түйдекті тіркес термині екі түрлі, тар және кең ұғымда қолданылады. Кең түсініктегі түйдекті тіркес ұғымы дербес мағынасы бар сөздердің тіркесі дегенді білдіріп, күрделі сөздер (елу жеті, қара ала), тұрақты тіркестерді (ит арқасы қиянда, жүрек жұтқан) қамтыса, тар ұғымда түйдекті тіркес негізгі сөз бен көмекші сөздердің тіркесі дегенге саяды. Осымен байланысты кейбір еңбектерде түйдекті тіркестің екі түрі бар деп көрсетіледі [1].

Негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесі арқылы жасалған түйдекті тіркестер сыртқы тұрпаты жағынан екі сөзден құралуына қарай ұқсас болып келеді. Мұндай құрылымдағы түйдекті тіркестер құрамы жағынан негізгі сөзге көмекші есім (үйдің айналасы, аудиторияның іші), көмекші етістік (мұғалім деген), шылаулар (университеттен кейін) және т.б. тіркесуінен жасалады. Түйдекті тіркеске тән белгілерге мыналар жатады:

• - сөз тіркесінің бір сыңары, бағыныңқы немесе басыңқы сыңары ретінде жұмсалады. *Ерте Наурыздан қара күзге дейінгі жұмыс қалжыратып, он шақты күн бойы қимылсыз жатқан ауылдың бұйығы тыныштығы кенет бұзылды (Д.Исабеков)* деген сөйлемдегі *қара күзге дейінгі жұмыс* – анықтауыштық қатынасқа құрылған сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары түйдекті тіркес болып келеді;

• - түйдекті тіркес құрамындағы сөздер өзара синтаксистік қатынас құрамайды және түйдекті тіркес бір ғана сұраққа жауап береді. Мысалы: *Өздеріңе белгілі, делжұлы Демесін атына мініп алып, түні бойы тарсылдатып мылтық атып, үш күннен бері ауылды айнала шауып шығатын болды (Д.Исабеков)* деген сөйлемдегі *түні бойы мылтық ату* – қабыса байланысқан пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары түйдекті тіркестен болған. Ол *қашан?* деген сұраққа жауап береді.

4. **Сөз тіркесі және етістіктің аналитикалық формалары.** Сөздің аналитикалық формасы дегеніміз – лексикалық мағыналы сөз бен көмекші сөздің грамматикалық мағына беретін тіркесі [2, 6].

Ал етістіктің аналитикалық формалары негізгі етістік пен көмекші етістіктің тіркесіп келуі арқылы жасалады. Мысалы: -ып/-іп, -п және -а/-е, -й тұлғасында келген сөйлеу етістіктері мен көмекшілік қызметте келген *жүр* етістігінің тіркесуі арқылы жасалған аналитикалық формалы етістіктер: *айтып жүр, айта жүр, сұрап жүр, сұрай жүр, сөйлеп жүр, сөйлей жүр; хабарлап жүр, хабарлай жүр, жеткізіп жүр, жеткізе жүр, әзілдесіп жүр*. Етістіктің аналитикалық формаларының құрамындағы негізгі етістік пен көмекші етістіктің тіркесімінің жүзеге асу тетігін былайша көрсетуге болады: *Сөйле* етістігі мынадай семалардан тұрады:

- - ақпаратты жеткізу, сөзбен ойды білдіру – архисема;
- - `ауызша сөйлеу` дифференциалды сема;
- - қимылдың жасалу қарқыны созылықы;
- - сөйлеу кезінде тыңдаушы мен сөйлеушінің болуы шарт;
- - `нысанға бағытталған әрекет` – потенциалды сема; жасалу қалып-күйіне қатысты бейтарап. *Сөйлеу* етістігінің семалық құрамындағы `жасалу қарқынына қатысты созылықылық` және

`жасалу қалып-күйіне қатысты бейтарап` семалар *жүр* етістігінің құрамында бар `созылыңқылық` пен `қалып-күй (жағдай)` семаларымен байланысқа түсіп, екі сөз тіркескен: *Мен келгенде ылғи да үйде болатын кемпір сол баяғы қалпымен әлдене деп сөйлеп жүреді (Д.Исабеков)*. Сонымен, сөйлеу етістіктері мен *жүр* көмекші етістігі қимылдың уақытқа қатысты өту ұзақтығын білдіретін сема арқылы тіркеседі.

Сөйлеу етістіктеріндегі «қимылдың жасалу ұзақтығына қатысты бейтарап» сема *жүр* етістігінің «созыңқылық» семасымен байланыста айтылуға кедергі келтірмейді; сөйлеу етістіктері мен *жүр* етістігінің тіркесуі `қимылдың жүзеге асу қалып-күйіне қатысты` сема арқылы да жүзеге асады. Өйткені кез келген қимыл белгілі бір қалыпта (жағдай) жүзеге асады және бұл сема барлық етістіктің бойында бар.

Сөйлеу етістіктеріндегі «жасалу әрекетінің түрлі қалыпта іске асу» семасы мен *жүр* етістігінің «қозғалыс» семасы екі сөздің тіркесуіне себеп болған. Осы мысалдардан байқалғандай, аналитикалық формалы етістіктерді құрайтын негізгі етістік пен көмекші етістіктің тіркесінде синтаксистік қатынас жоқ, өзара мағыналық байланыс бар, ол байланыс грамматикалық мағынаны жасауға қызмет еткен. Тағы бір мысалы: *Палау... палаудан соң үзім суы, одан әрі шай... Әйтеуір, ел жататын уақыттан асып, қалың ұйқының бір мөлшеріне барғанша төрт бөлме дамыл алмай, болдым демей жеп, жұтып, ішіп жатты (М.Әуезов)* деген сөйлемдегі *ішіп жатты, жұтып жатты, жеп жатты* тіркестері етістіктің аналитикалық формалары болып табылады. Олар сыртқы тұрпаты жағынан синтаксистік сөз тіркестеріне ұқсайды. Етістіктің аналитикалық формалары да, синтаксистік тіркестер (сөз тіркестері) екеуі де кемінде екі сөзден тұрады.

Кесте 3. Сөз тіркесі мен етістіктің аналитикалық формасының салыстырмалы сипаты

№	Сөз тіркестері	Етістіктің аналитикалық формасы
1	Бағыныңқы және басыңқы сыңардан тұрады.	Тұтасымен сөз тіркесінің бір ғана сыңары ретінде жұмсалады.
2	Әр сыңарына жеке-жеке сұрақ қойылады.	Бір ғана сұраққа жауап береді.
3	Әр сыңары жеке сөйлем мүшесі қызметін атқарады.	Бір ғана сөйлем мүшесі қызметін атқарады.
4	Сыңарлары синтаксистік қатынас құрайды.	Сыңарлардың арасындағы байланыс синтаксистік қатынасқа негізделмейді.

Сонымен, сөз тіркесі мен етістіктің аналитикалық формаларының арасындағы ұқсастық екеуінің де сөйлем құраудың материалы болып табылатындығында. Ал айырмашылықтарын салыстырмалы кестеде жинақтап көрсетіп, содан кейін мысалмен дәйектейміз. *Бәрінен бұрын Айғанша талатын емес. Қара торы беті нұрланып, гүл-гүл жайнап кеткен. Қоңыр көлеңке үйде қап-қара көзі де қатты ұшқындап, бір әннен соң бір әнді шырқап отыр* (Ә.Нұрпейісов) деген сөйлемдегі *әнді шырқап отыр* тіркесі – меңгеріле байланысқан толықтауыштық қатынастағы етістікті күрделі сөз тіркесі. Басыңқы сыңардағы *шырқап отыр* тіркесі етістіктің аналитикалық формасы болып табылады және оған *не істеп отыр?* деген бір ғана сұрақ қойылады. *Шырқап отыр* аналитикалық формалы етістігінің құрамындағы көсемше тұлғасында келген *шырқап* негізгі етістігі мен *отыр* көмекші етістігінің тіркесінен туындайтын грамматикалық мағына – қимылдың жасалу үстіндегі сипаты, процесілік, созылыңқы әрекетті білдіруі.

Бақылау сұрақтары:

1. Сөз тіркесіне ұқсас болып келетін тілдік құбылыстарды атаңыз.
2. Синтаксистік тіркестер мен күрделі сөздердің ортақ тұстарын мысал арқылы көрсетіңіз.
3. Сөз тіркесі мен тұрақты тіркестердің айырмашылықтарын атаңыз, мысал келтіріңіз.
4. Етістіктің аналитикалық формаларының жасалу жолдарына мысал келтіріңіз.
5. Сөз тіркесі мен етістіктің аналитикалық формаларына салыстырмалы талдау жасап, ерекшеліктерін табыңыз.
6. Түйдекті тіркестер туралы ой-пікірлерге талдау жасаңыз. Өз ойыңызды білдіріңіз.
7. Күрделі етістік пен етістіктің аналитикалық формалары және сөз тіркестерінің (синтаксистік тіркес) ортақ тұстарын мысалмен көрсетіңіз.

Семинар тақырыптары:

1. Сөз тіркесі болудың шарттары.
2. Түйдекті тіркестерге (күрделі сөз, тұрақты тіркес, етістіктің аналитикалық формасы) тән белгілер және сөз тіркесі.

Әдебиеттер:

1. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. – Алматы: Мемлекеттік ілді дамыту институты, 2016. – 18-23 бб.
2. Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық формант-тарының құрылысы мен мағынасы. – Алматы: Ғылым, 1979. – 196 б.
3. Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – А.: Арыс, 2008. – 592 б.
4. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Сөз тіркестерінің тән синтаксистік қарым-қатынастың түрлері (сөз тіркесінің бір сыңары ретінде *түйдекті тіркес, күрделі сөз, тұрақты тіркес, етістіктің аналитикалық формасын* алып қарастыру).

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. –Алматы: Арыс, 2010. – 640 б.
2. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. –Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. -18-23 бб.

2.3 Сөздердің синтаксистік байланысу тәсілдері мен байланысу түрлері

1. Сөйлем құрамындағы сөздердің тіркесімі олардың өзара синтаксистік байланыста болуы арқылы жүзеге асады. Сөздердің өзара байланысу тәсілдері үш түрлі жолы бар: біріншісі – әртүрлі қосымшалар арқылы, басқаша синтетикалық тәсіл деп аталса, екіншісі – сөздердің орын тәртібі, интонация арқылы байланысу жолы аналитикалық тәсіл деп аталады. Ал үшіншісі – осы екі байланысу тәсілінің де элементін қамтитын аналитика-синтетикалық тәсіл.

Сөздердің синтаксистік байланысу тәсілдеріне негіз болатын факторлардың қатарына олардың мағынасы мен сөздердің тұлғасы жатады. Егер синтаксистік байланыс дұрыс құрылып, алайда сөздердің арасындағы мағыналық байланыс болмаса, ондай жағдайда сөз тіркестері жасалмайды. Мысалы, *Түтін арасында ерсілі-қарсылы жосылтып Омар жүр (Ғ.Мүсірепов)* деген сөйлемдегі *ерсілі-қарсылы жүр; жосылтып жүр, түтін арасында жүр* деген сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңары мен басыңқы сыңары арасында мағыналық байланыс бар, өйткені бағыныңқы сыңардағы *ерсілі-қарсылы, жосылту* жүру әрекетін сипаттай алады. Егер осы сөздердің орнын *шалқасынан (жүру), кең (жүру)* сөздерімен алмастырсақ, олардың арасындағы мағыналық байланыс жойылады, сәйкесінше мұндай сөз тіркестері де жасалмайды.

Сонымен, синтаксистік байланысу тәсілдері арқылы байланысқа түскен өзара сөз тіркестерін құрайтын сөздер мағыналық әрі тұлғалық үйлесімдікте болуы керек.

Синтаксистік байланыс синтаксистік бірліктердің, сөз тіркесі, сөйлем, мәтіннің жасалуын іске асыратын амал болғандықтан синтаксистегі маңызды құбылыстардың қатарына жатады. Сөйлемдегі сөздердің байланысы түрліше амалдар арқылы іске асып жатады, солардың бірі – қосымшалар. Қосымшалардың жұрнақ және

жалғау болып бөлінетіндігі белгілі. Сөздердің байланыстырушы дәнекерлер ретінде қазақ тілінде жалғаулар да, жұрнақтар да, оның ішінде етістіктің көсемше тұлғалары мен шартты рай тұлғалары белсенді қызмет атқарады. Қосымшалар арқылы байланысу тәсілі басқаша синтетикалық тәсіл немесе морфологиялық тәсіл деп те аталады.

Қазақ тіліндегі сөздердің өзара байланысу тәсілдерін іске асыратын синтаксистік амалдарды жинақтап, былайша беруге болады:



Сызба 6. Синтаксистік байланыс тәсілдері

Қазақ тілінде сөздердің байланысына ерекше қызмет ететін **жалғаулардың** бірі – септік жалғаулары. Мысалы: *Жұрт жазғы үлкен үйлерді қоймаларға тастап, енді кішілеу-кішілеу қоңырқай үйлер көтеріскен. Үлкендер де мұның сәлемін дауыстап алды* (М.Әуезов) сөйлеміндегі *үйлерді тастау, қоймаларға тастау, сәлемін алу* деген тіркестерде септік жалғауларында тұрған сөздер сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарында келген, сонымен қатар бұл мысалдарға қарап, біріншіден, морфологиялық тұлғалардың сөйлеуде потенциалды мүмкіндіктерінің іске асатындығын; екіншіден, морфологиялық амалдардың синтаксистік сипат алатындығын байқаймыз. Септік жалғаулары өздері жалғанған сөздерге түрлі грамматикалық мағыналар үстейді. Септік жалғауларының сөздерді байланыстырудағы қызметіне тән ерекшеліктерге мыналарды жатқызуға болады:

— септік жалғаулы сөз келесі өзіне қатысты сөзі бағындырып тұрады: *Артынан келген адамдарға осы араға үй тіккізуге, сусын әкелуге бұйрық берді де, суы жылы сор көлге күні-түні шомыла берді, шомыла берді* (Ғ.Мүсірепов) деген сөйлемдегі бағыныңқы сыңар мен басыңқы сыңар өзара септік жалғауы арқылы байланысқан сөз тіркестері: *адамдарға үй тіккізу, көлге шомыла беру*;

— зат есім емес сөздерге жалғанып, оларды заттандырады: *жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын*;

— ілік септік жалғауымен келген сөздер өзімен байланысқа түсетін сөз тіркесінің келесі сыңарының тәуелдік жалғауында келуін қажет етіп, екі сөз өзара матаса байланысады. *Зерені қойып қайтқан күні кешке, әжесінің төсегіне отырып алып, құран аударуға кірісті* (М.Әуезов) сөйлеміндегі *әжесінің төсегі* деген сөз тіркесінің бірінші сыңары ілік септікте, екіншісі тәуелдік жалғауында келген. Мұнда ілік септік жалғаулы сөздің екінші сөздің міндетті түрде тәуелдік тұлғадағы көрсеткішінің болуын қажет етіп тұрғандығын аңғару қиын емес.

Тәуелдік жалғаулары жалғанған сөз сөз тіркестерін құрағанда екінші орында тұрып, алдындағы өз қатысты сөздің ілік септігінде келуін қажет етеді. Ал өзінен кейінгі сөзді өзіне бағындыру қызметін тікелей атқара алмайды, яғни өзінен кейін септік жалғауын қосып алып барып қана басқа сөзді бағындырады. Мысалы: *Әй, азаматым. Әй, қасымдағы қарам! ... Қашанғы ұйықтап бересің? Тұрсайшы ... сен бір көзіңді ашсаңшы, - деп ұйықтап жатқан баланың мұрнын шымшылады* (Ә.Нұрпейісов) сөйлеміндегі *баланың мұрны* – матаса байланысқан анықтауыштық қатынастағы сөз тіркесінің құрамындағы сыңарлар өзара ілік септігі мен тәуелдік жалғауының үйлесімділікте келуі арқылы байланысса, *мұрнын шымшылады* – меңгеріле байланысқан толықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі болып табылады. Бағыныңқы сыңардағы *мұрнын* сөзі тәуелді септеу тұлғасында келген және оның екінші сөзді өзіне бағындыруы тікелей септік жалғауының ықпалымен іске асып тұр.

Көптік жалғауы сөздерді байланыстыруда өзіндік қызмет атқарғанымен, бағындырушы тұлға болып табылмайды. Мысалы: *Ағаң екеуің бала кездеріңде ұйықтар алдында бір-бірлеріңе ертегі айтып беретінсіңдер* деген сөйлемдегі *ағаң екеуің айтып*

беретінсіңдер предикаттық қатынастағы сөз байланыстары болып табылады. Бастауыш қызметіндегі *ағаң екеуің* (сендер) көптік ұғымды білдіріп тұр және оған қатысты баяндауыш қызметіндегі *айтып беретінсіңдер* сөзі де сандық жағынан өзара байланыста болып, көптік тұлғада келген. Дегенмен көптік жалғауларының бір сөзді өзіне бағындыра байланыстыру қызметі жоқ.

Жіктік жалғауы баяндауыш қызметінде келген сөзге жалғанатындықтан, оның екінші атауы баяндауыштық қосымша немесе предикаттық қосымша деп аталады. Өйткені бұл қосымша сөйлемдегі баяндауыш қызметіндегі сөзге ғана жалғанады, сөйтіп ол сөзді бастауышпен байланыстырады. *Біз күнде таңертең ортекедей ойнап, шабынған Асқардың дүбірінен оянатынбыз* (Қ.Жұмаділов).

Синтетикалық тәсілге сөздердің **жұрнақтар** арқылы байланысуы да жатады. Бұл орайда етістіктің көсемше тұлғасы мен шартты рай тұлғаларының қызметі ерекше болып келеді. Дегенмен синтетикалық тәсілдің ішінде сөздердің бұл жұрнақтар арқылы байланысуы жалғаулар сияқты өнімді тәсілдің қатарына жатпайды. *Насыбайды атып алып, мүлгіп тыңдайды да отырады* (Қ.Жұмаділов); *Көш жолдарына, айдалған мал ізіне түсіп, тұмсықтарын көтеріп ұзақ тұрады* (Қ.Жұмаділов); *Атты жасақ он екі орданы күні-түні міз бақпай күзетеді* (Ә.Кекілбаев) деген сөйлемдерде *мүлгіп отырады, мүлгіп тыңдайды, тұмсығын көтеріп тұрады, міз бақпай күзетеді* сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарында келген сөздер көсемшенің -ып/-іп, -п және -а/-е,-й жұрнақтары арқылы байланысқан. *-Алдияр, құдай өмір берсе, дәм жазып сіздермен кездесер күн туса, бүкіл қазақ даласының батысынан шығысына дейін сарсанды сапар жайын айта жатармын* (К.Сегізбаев) сөйлеміндегі *кездесер күн туса айта жатар* тіркесінде сөздердің байланысуына – са шартты рай тұлғасы ықпал етіп тұр.

Аналитикалық тәсіл екі сөздің өзара орын тәртібі арқылы қатар немесе алшақ тұру, шылау сөздермен тіркесу арқылы жүзеге асады. Аналитикалық тәсілді басқаша синтаксистік тәсіл деп те атайды. Сөйлемде жалғаулар арқылы байланысатын сөздердің орны еркін болса, жалғаусыз байланысатын сөздердің орын тәртібі берік, қатаң сақталады. Сөздердің орын тәртібі арқылы байланысуына қатысты М.Балақаев жалғаусыз келіп, орын тәртібі арқылы

байланысқан сөздердің байланысының берік болатындығын айтады. Егер олардың орнын ауыстарса мағынасыздық пайда болады, немесе кейбір жағдайларда сөздердің арасында туындайтын синтаксистік қатынас өзгеріп кетеді. Мысалы: *Парашканың жүзін анық көрдім. Көз жасы қызарып кеткен томпақ бетіне бұршақтай тамшылап, солқылдаған өксігін жұтып, шырылдап ән бастап кетті* (Т.Ахтанов) деген сөйлемдегі *томпақ бет, бұршақтай тамшылап* тіркестеріндегі бағыныңқы сыңарда тұрған сөздердің басыңқы сыңардан кейін қояр болсақ мағыналық байланысты жоғалтып аламыз. Сөздердің жалғаусыз байланысу тәсілі белгілі бір заңдылықтарға бағынады. Қазақ тілінде анықтайтын сөз еш қосымшасыз анықталатын сөздің алдында тұрады: *қызық кітап, бесінші қабат, осы аудитория, келген кісілер, оқитын журнал*.

Сөздердің орын тәртібімен тығыз байланысты қарастырылатын аналитикалық тәсілдің бірі интонация болып табылады. Интонацияның байланыстырушылық қызметі есім сөздерден болған бастауыш пен баяндауыш мүшенің өзара байланысынан анық көрінеді. Мысалы: *Маржан – студент*. Мұндай бастауыш пен баяндауыштан құрылған жалаң сөйлемдерде екі негізгі мүшенің байланысуында дауыс екпіні маңызды рөл атқарады.

Сөздерді байланыстыруда шылаулардың да атқаратын рөлі күшті. *Оның азық-түлік екенін білетін Бәйбек пен Итжемес білектерін сыбанып іске кірісіп кетті* (Ә.Кекілбаев) деген сөйлемде *пен* шылауы *Бәйбек* және *Итжемес* сөздерін байланыстыруға дәнекер болған. Мұндағы сөздер өзара салаласа тең дәрежеде байланысқан. Ал төменде берілген сөйлемде сөз тіркестері құрамындағы сөздерді байланыстыруға шылау ғана қатысып тұрған жоқ. *Тамақ піскенше біраз уақыт бар, оған дейін қарның ашып қалады, шай іше тұр* (Ж.Кәдірбекұлы) деген сөйлемдегі *оған дейін қарның ашып қалады* сөз тіркесінің құрамындағы *оған* сөзі мен *қарның ашып қалады* сөздері өзара *дейін* шылауы арқылы байланысқан. Мұнда бағыныңқы сыңардағы *оған* сөзі сонымен қатар септік тұлғасында келген. Яғни мұнда сөздерді байланыстыруға әрі қосымша, әрі шылау қатысқандықтан, мұндай байланыстың түрі синтетика-аналитикалық тәсіл деп аталады.

2. Сөздердің байланысу тәсілдерінің негізінде байланысу түрлері (формалары) қалыптасады. Қазақ тілінде сөздердің мынандай байланысу түрлері бар: 1) қиысу; 2) матасу; 3) меңгеру; 4) қабысу; 5) жанасу.

Қиысу – сөйлемнің негізгі тірегі болып табылатын бастауыш пен баяндауыштың арасындағы байланыс формасының түрі. Бастауыш пен баяндауыштың қиысуы жақтық, сан-мөлшерлік жағынан сәйкес болады. Мысалы: *Көпке дейін біз тілсіз хат арқылы сөйлесіп жүрдік (О.Бөкей)*. Бұл байланысу формасында бастауыш мүшенің қай жақта және жекеше немесе көпше түрде келуіне байланысты баяндауыш та сол жақта тұрады. Жоғарыдағы мысалда бастауыш *біз* көпше түрде бірінші жақта келіп, баяндауыштың да осы жақтық, сан-мөлшерлік тұрғыдан үйлесімді сәйкестікте келуін талап еткен: *жүрдік*.

Кей жағдайларда баяндауыш мүше есім сөз табынан болады. Мұндай жағдайда бастауыш пен баяндауыш арасындағы қиысуда соңғысының жіктік жалғауын қабылдап та, қабылдамай да келе беруі мүмкін. Б.Шалабай есімдерден болған баяндауыштардың жіктік жалғауларын жалғап айтылуы мен жалғамай айтылуы арасында мағыналық әрі стильдік ерекшеліктердің болатындығын айтады.

I жақтың *-мын/-мін, -бын/-бін, -тын/-пін* және *-мыз/-міз, -быз/-біз, -ңыз/-піз* жалғаулары сан-мөлшерлік мағынаны да қоса білдіреді. Сондықтан да қазақ тілінде сөйлемде жақ көрсеткіші болып табылатын бастауыш қызметіндегі сөздің кейде түсіріліп айтылуы жиі кездеседі, өйткені баяндауыш қызметін атқаратын сөзге жалғанған предикаттық қосымша жақ пен сан-мөлшерді көрсете алады.

II жақта бастауыш пен баяндауыштың қиысуы анайы, сыпайы түрде және жекеше, көпше тұлғада келеді. Мұнда көптік ұғымды беру көптік жалғаулары арқылы іске асырылады.

III жақта бастауыш көптік тұлғада келгенде онымен қиыса байланысатын баяндауыш мүшенің көптік жалғау тұлғасында келу/келмеуі оның қандай сөз табынан болуына байланысты болып келеді. Мысалы: *Ораз-Мұхамед Томан би риза, хош айтысып, ордадан шығып кеткен соң да, шырынды қымызды соратпай ішіп, үнсіз, қимылсыз қалыпта ұзақ отырды (М.Мағауин); Құрметтеп жатыр достарым, Жатырмын сүйіп мен де оны. Тілекке*

тілек қосқан үн, барады кернеп кеудені (Т.Айбергенов). Осындағы Ораз-Мұхамед отырды; Достарым құрметтеп жатыр - бастауыш пен баяндауыш арасындағы қиыса байланысуда бірінші жағдайда III жақ жекеше түрде болса, екінші жағдайда бастауыш көпше түрде келгенімен, баяндауыш мүше көптік тұлғада айтылмаған. Егер баяндауыш есім сөз табынан болса, онда ол бастауышпен көбінесе, көптік тұлғада тұрып қиысады: Олар – оқытушылар.

Сонымен, қиысу дегеніміз – бастауыш пен баяндауыштық жақтық, тұлғалық жағынан үйлесімділікте байланысуы.

Матасу – ілік септік жалғаулы сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің арасындағы байланыстың түрі. Ілік жалғаулы сөз – меншіктеушіні немесе меншік иесін білдірсе, тәуелдік жалғаулы сөз – меншіктелетін нәрсені көрсетеді: *студенттің сұрағы, билеттің бағасы, университеттің автобусы.*

Жалпы түркологияда матаса байланысқан сөз тіркестерін әр түрлі терминмен атау бар, мәселен Н.К.Дмитриев, И.А.Батманов, А.Н.Кононов қиысу деп таныса, С.Аманжолов, А.Әбілқаев, И.Ұйықбаев меңгеру деп көрсетеді.

Түркологияда есім сөздердің өзара анықтауыштық қатынасқа құрылуынан жасалған сөз тіркестеріне қатысты *изафет* термині қолданылады және оның үш түрі белгілі. Изафеттің бірінші түрінде сөздер еш қосымшасыз қатар тұру арқылы байланысқа түседі: *алтын сағат, күміс қасық*; изафеттің екінші түрінде сөз тіркесі құрамындағы сыңарлардың бірі жалғаулы, бірі жалғаусыз келсе (*дала баласы, автор сөзі*), изафеттің үшінші сөз тіркесін құрайтын сыңардың екеуі де қосымшалы болып келеді, бірі ілік септігінде, екіншісі тәуелдік жалғауында тұрады: *кабинеттің кілті, кітаптың авторы, іс-шараның бағдарламасы.*

Матаса байланысу формасындағы сөз тіркесін құрайтын сыңарлар бағыныңқы сөз және басыңқы сөз деп ажыратылмайды. Өйткені мұндай сөз тіркестерінде байланыс екі жақты болады, сол себепті де байланысу формасының өзі матасу деп аталады. Мысалы: *Келген шаруасына бірден кіріспей, ауыл-аймақтың хабарын айтып, әңгімемен отырды (Ә.Кекілбаев); Қаскеннің денсаулығы жақсы деді. Бұрынғыдай мазасыз емес. Сенбі, жексенбіде үйде отырады (М.Мағауин).* Осындағы *ауыл-аймақтың хабары,*

Қаскениң денсаулығы тіркестері – матаса байланысқан анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері. Қазақ тілінде матаса байланысқан сөз тіркестеріне қатысты мынадай ерекшеліктерді көрсетуге болады:

1) сөйлеу үдерісінде тәуелдік жалғаулы сөздің ілік жалғаулы сөзсіз қолданылуы жиі кездеседі, бірақ бұл сөз ілік жалғаулы сөзбен логикалық байланыста тұрады. Мысалы: *Қара торы беті нұрланып, гүл-гүл жайнап кеткен. Қоңыр көлеңке үйде қап-қара көзі де қатты ұшқындап, бір әннен соң бір әнді шырқап отыр* (Ә.Нұрпейісов). Осы сөйлемдегі *қара торы беті* тіркесін меншіктейтін оның сөзі сөйлемде қамтылмаған, алайда оның аталған тіркеспен логикалық байланыста жалпы сөйлем мазмұнынан және *бет* сөзіндегі тәуелдіктің 3-жағының жалғауы *-і* арқылы көрініс тапқан. Мұның себебін Б.Шалабай сөйлем ішінде ілік септік жалғаулы сөздің айырықша мәнге ие болмайтындығымен түсіндіреді;

2) ілік септік жалғаулы сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің байланысы тұлғалық жағынан үнемі толық болып келе бермейді: бірде ілік септік жалғауы түсіріліп айтылса, бірде тәуелдік жалғауы түсіріліп айтылады. Мысалы: *Үстіндегі тонына шашырап барып қатқан қара қан тамшылары әлі көрініп тұр. Сейіт жылап отыр. Қашаннан жылаулы? Үндемейді* (М.Әуезов). Осы сөйлемдегі *қара қан тамшылары* деген тіркесте *қанның* сөзі үнемдеу құбылысына ұшырап, *қан* (тамшылары) тұлғасында ілік жалғауынсыз келген.

Меңгеру – бағыныңқы сыңары атау мен ілік септіктен басқа септіктің бірінде келіп басыңқы сыңармен байланысқа түсетін сөз байланысының түрі. Мысалы: *Бүгінгі оқигаларды ол Мәликеге түгел айтып берді* (Д.Исабеков); *Жарты бетке толар-толмас хатты мен оған үш қайтара оқып бердім* (Д.Исабеков); *Әуелде апта бойы өзінің қысқы күркесінде жатқан* (М.Мағауин); *«Біссімілә!» Қоңыр інгеннің желінінен шыққан алғашқы тамшылар темір шелектің түбіне тыз-тыз тамып жатыр* (Ә.Кекілбаев); *Еденде күніне екі рет кіріп, котелокпен ас әкеп беріп кететін күзетшінің ізі жатыр* (Ә.Нұрпейісов); Осы сөйлемдердің құрамындағы *айтып беру, оқигаларды айтып беру, Мәликеге хатты оқып беру, күркесінде жату, желінінен шыққан, котелокпен әкеп беру* деген сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарлары барыс септік, табыс септік, жатыс

септік, шығыс септік, көмектес септік жалғауларында келуі арқылы басыңқы сыңардағы сөздермен синтаксистік байланысқа түскен. Септік жалғауындағы бағыныңқы сыңарда келген сөздер – меңгерілуші сөздер. Мұндай сөз тіркестерінде меңгеретін сөз басыңқы сыңарда жұмсалады, атқаратын қызметі тұрғысынан қарағанда меңгеретін сөз, көбінесе, баяндауыш қыметінде келсе, меңгерілетін сөз, көп жағдайда, толықтауыш, кейде пысықтауыш мүше болады.

Меңгеретін сөздің қай сөз табынан болуына орай оның түрлері ажыратылады. М.Балақаев қазақ тіліндегі меңгеру амалымен құрылған сөз тіркестерінің түрін үшке ажыратып қарайды: 1) етістікті меңгеру; 2) есімді меңгеру; 3) ортақ басыңқылы меңгеру. Ғалым меңгеретін сөздің етістік пен есім сөздің ортақ түйдегінен болатындығын негізге ала отырып, осы үшінші түрді қазақ тілтануымына бірінші енгізген болатын. Автордың берген мысалдары мыналар: *айтуға тілім жетпейді, жұртқа күлкілі болды.*

Осы көрсетілген меңгерудің түрлерінің ішінде ең жиі ұшырасатыны – етістікті меңгеру. *Қабырғада ілулі тұрған төртбұрыш радиодан жеңіс күніне орай саңқылдап хабар беріп жатыр (О.Бөкей)* деген сөйлемге талдау жасар болсақ, мынандай меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестері бар: *қабырғада ілулі тұр; радиодан беріп жатыр; жеңіс күніне беріп жатыр.* Меңгеретін сөздің есім сөздерден болуы алдыңғы түрге қарағанда сирек кездеседі. Б.Шалабай есімді меңгеруге құрылған сөз тіркестерінде меңгеретін сөздің бастауыштың күйін, халін білдіру үшін жұмсалатын есім сөздер болып келетіндігін айтады. Мысалы: *бәрімізде осындай, оларда екеу, тастан қатты, айтуға оңай, бәріне түсінікті, бетегеден биік, жусаннан аласа және т.б..* Меңгеріле байланысу формасында бағыныңқы сыңар басыңқы сыңардағы сөздің ыңғайына еріп, белгілі бір септік жалғауында келеді. Бұл жағынан алғанда бастауыш пен баяндауыш мүшелер арасында болатын қиыса байланысу формасына ұқсас болып келеді. Алайда қиысуда бастауыш пен баяндауыш мүше қызметіндегі сөздерде баяндауыш қызметіндегі сөз бастауыштың грамматикалық мағынасы мен грамматикалық тұлғасына орайлас тұлғаланатын болса, меңгеруде «меңгерілуші сөз бен меңгеруші сөз» арасында екі жақты тұлғалық орайласу болмайды, мұнда бағыныңқы сыңардағы сөз

басыңқы сыңардағы сөздің лексикалық мағынасының ерекшелігіне сай тұлғаланады.

Меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестері бағыныңқы сыңардағы сөздің қандай септік тұлғасында келуіне байланысты іштей төмендегідей түрлерге ажыратылады:

- барыс септік жалғаулы сөз тіркестері;
- табыс септік жалғаулы сөз тіркестері;
- жатыс септік жалғаулы сөз тіркестері;
- шығыс септік жалғаулы сөз тіркестері;
- көмектес септік жалғаулы сөз тіркестері.

Барыс септік жалғаулы меңгеріле байланысқан сөз тіркестерін құрайтын сыңарлар арасындағы синтаксистік қатынас толықтауыштық және пысықтауыштық сипатта болады. Толықтауыштық немесе объектілік қатынасқа негізделген барыс жалғаулы сөз тіркестері қимылдың кімге, неге арналғанын, ал пысықтауыштық қатынасқа құрылған тіркестерде қимылдың бағытын, мекенін, мезгілін, мақсатын білдіреді. Мысалы: мұғалімге беру, оқуға кету, кітапханаға бару, демалысқа шығу, Арманға көрсету, терезеге қарау, кешке келу.

Табыс септік жалғаулы меңгеріле байланысқан сөз тіркестері объектілік қатынаста жұмсалып, басыңқы сыңары сабақты етістіктер болып келеді: көйлекті тігу, баланы оқыту, жастарды тәрбиелеу, шөпті шабу.

Жатыс септік жалғаулы меңгеріле байланысқан сөз тіркестері мекендік, мезгілдік мағыналарды білдіреді: үйде отыру, әуежайда күту, көктемде бару, жасында танымал болу.

Шығыс септік жалғаулы меңгеріле байланысқан сөз тіркестері толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста жұмсалады. Сәйкесінше, толықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері істің шығу тегін, заттың, әрекеттің шығу көзін білдіреді: ағаштан түйін тую, сүттен пісіру, кірпіштен соғу; ал пысықтауышты қатынастағы тіркестерде мекен-бағыт, мезгілдік, себептік, амалдық мағыналар беріледі: ауылдан келу, қыркүйектен бері отыру, былтырдан қалған, қуанғаннан жылап жіберу, даусынан тану.

Көмектес септік жалғаулы меңгеріле байланысқан сөз тіркестері қимылдың қалай жүзеге асқандығын білдіреді: інісімен сөйлесу, қасықпен ұрттау, қошеметпен қарсы алу.

Қабысу – сөздердің ешқандай қосымшасыз қатар тұру арқылы синтаксистік байланысқа түсуі. Мысалы: *Кіші ханым Әміршінің қолына еркін басып, аяғының астына гүрс құлап түсті. Екі шығы селк-селк етіп, ағыл-тегіл жылап жатыр (Ә.Кекілбаев); Қазақ баласының алыс шетелде ел мәртебесін көтеріп, үлкен жеңіске қол жеткізуіне бүкіл қазақ халқы қуанып жатыр («Жас Алаш»)* деген сөйлемдердегі қабыса байланысқан сөз тіркестері: *гүрс құлап түсті, ағыл-тегіл жылау, селк-селк етіп жылау, алыс шетел, үлкен жеңіс, бүкіл қазақ.*

Қабыса байланысқан сөз тіркестері екі түрлі синтаксистік қатынасқа құрылады: анықтауыштық қатынас және пысықтауыштық қатынас. Қабыса байланысатын сөздердің орны тұрақты болып, байланысатын сөзінің алдында тұрады. Егер олардың орны ауысатындай жағдай болса, онда сөйлем мазмұны өзгеріп кетеді немесе мағынасыздық пайда болады, сөйтіп сөздердің арасындағы байланыс үзіледі.

Жанасу – бағыныңқы сыңардағы сөздің басынқы сыңармен бірде қатар, бірде алшақ тұрып, еш қосымшасыз байланысуы. Кейбір ғалымдар жанасуды қабысудың бір түрі ретінде қарап, өз алдына жеке байланысу формасы ретінде көрсетпейді. Мысалы: *Аспанда таңертеңнен бері қара бұлт басып тұр* немесе *Таңертеңнен бері аспанды қара бұлт басып тспанды қара бұл таңертеңнен бері басып тұр.* Осындағы *таңертеңнен бері бұлт басу* тіркесіндегі бағыныңқы сыңардағы *таңертеңнен бері* түйдекті тіркесінің орнын сөйлемде ауыстырып айтуға болады және ол өзі қатысты сөзбен іргелес те, алшақ та тұрып байланыса береді.

Бақылау сұрақтары:

1. Сөздердің байланысу тәсілдері. Түрлері. Ерекшеліктері.
2. Синтетика-аналитикалық байланысу тәсілін мысал келтіре отырып, түсіндіріңіз.
3. Сөздердің байланысу формаларын атаңыз, оған қатысты ғалымдардың пікіріне тоқталыңыз.
4. Бастауыш пен баяндауыш арасындағы байланыстың ерекшеліктері.
5. Меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінің түрлерін мысал келтіре отырып баяндаңыз.

Семинар тақырыптары:

1. Синтаксистік байланыс тәсілдері және синтаксистік байланысу формалары (екеуін сабақтастыра отырып түсіндіру).
2. Синтаксистік байланысу формалары және синтаксистік қатынастың түрлері (екеуін сабақтастыра отырып түсіндіру).
3. Қиыса байланысу формасы және меңгеріле байланысу формасы (салыстырмалы талдау жасау).

Әдебиеттер:

1. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. -23-37 бб.
2. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. -186 б.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Изафет туралы түсінік. Түркі тілдеріндегі изафеттің түрлері.
2. Пысықтауыштық қатынасқа құрылған сөз тіркестері.
3. Матаса байланысқан сөз тіркестерін меңгеріле және қиыса байланысқан сөз тіркестерімен салыстырмалы талдау.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. – М.-Л., 1957. – 184 с.
2. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – А.: Словарь-Сөздік, 1998. -304 б.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
4. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
5. Ермакова Т. «Қазіргі қазақ тілі (синтаксис)» курсы бойынша теориялық және практикалық сабақтардың мазмұны. – А.: Білім, 2002. -9-12 бб.

2.4 Сөз тіркестерінің түрлері

Сөз тіркестерінің құрылымдық түрлерін екі жақты карауға болады. Біріншісі, тіркесті құрайтын сөздердің санына қарай ажырату. Бұл жағдайда толық мағыналы өзара синтаксистік қатынасқа құрылған екі сөздің тіркесі *жай сөз тіркесі* деп аталса, сөз тіркесінің бағыныңқы не басыңқы сыңары, болмаса екеуі де екіден

артық, бірнеше сөзден тұратын болса (мәселен, түйдекті тіркес, күрделі сөз, тұрақты тіркестер), мұндай сөз тіркестері құрылымы жағынан күрделі болып келеді де, *күрделі сөз тіркестері* деп аталады. Мысалы: *Жаңа ғана қиыр шеті көз ұшына асып, сіресіп жатқан жалпақ мұзға зобалаң туған; мұз бар аумағымен қозғалып, аңғарға қарай жөңкіп бара жатты* (Ә.Нұрпейісов). Осы сөйлемдегі құрылымы күрделі сөз тіркестері: *аңғарға қарай жөңкіп бара жатты* – меңгеріле байланысқан пысықтауыштық қатынастағы етістікті тіркестің бағыныңқы сыңар зат есім + шылаудан тұратын түйдекті тіркес (*аңғарға қарай*), ал басыңқы сыңары көсемше + етістіктің аналитикалық формасынан тұратын (*жөңкіп бара жатты*) күрделі құрылым болып келеді. Сонымен қатар мына сөз тіркестері де құрылымы жағынан күрделі болып келеді: *бар аумағымен қозғалу, сіресіп жатқан мұз, мұзға зобалаң туу*. Ал құрылымы жай сөз тіркесі: *жалпақ мұз*. Құрылымдық жағынан сөз тіркестерінің күрделену жолдары бағыныңқы, басыңқы сыңарларда тұрақты тіркестердің келуі арқылы да іске асырылады. Мысалы: *қас пен көздің арасында жоқ болу, ит өлген жерден келу*.

Екіншісі, сөздер өзара тіркесу барысында кейбірі есім сөздің, енді бірі етістіктің айналасына топтасады. Сөз тіркесінің түрлері, әдетте, басыңқы сыңардың қай сөз табынан болуына орай ажыратылады. Тіл білімінде сөз тіркестерін басыңқы сыңарына қарай топтастыруда бірізді пікір жоқ. Т.Сайрамбаев жалпы сөз тіркестерін құрайтын сөз таптарын үш бағытта қарастыруды ұсынады:

- 1) әр сөз табының негізінде қалыптасқан сөз тіркестері;
- 2) бір сөз табының негізінде қалыптасқан сөз тіркестері;
- 3) бір сөздің қайталануы негізінде жасалған сөз тіркестері [1].

Сонымен қатар, сөз тіркестерінің түрлерін көрсетуде басыңқы сыңарды негізге алу да тілтанымдағы ең көп таралған нұсқа болып табылады және бұл тұрғыдан сөз тіркесінің түрлері екіге сараланады: *есімді сөз тіркестері* және *етістікті сөз тіркестері*. Түркологияда бұлайша топтастыру Е.И.Убрятова, А.Н.Кононов, А.Н.Баскаков, қазақ тілтанымында М.Балақаев, Т.Сайрамбаев, С.Исаев еңбектерінде орын алған. Есімді сөз тіркестерінің басыңқы сыңары зат есім, сын есім, сан есім, есімдік сөз таптарының бірінен бол-

са, етістікті сөз тіркестерінде аты атап көрсетіп тұрғандай етістіктерден құралады. Мысалы: *Бітік қамыс арасында жолбарыс көне жолмен сыбдырсыз, жеңіл басып келе жатқан (М.Мағауин)* деген сөйлемдегі есімді сөз тіркестері: *бітік қамыс, көне жол*; етістікті сөз тіркестері: *жеңіл басу, сыбдырсыз басу*.

К.Аханов пен М.Серғалиев сөз тіркестерінің басыңқы сыңары қай сөз табынан болуына қарай үшке топтастырады:

- 1) есімді сөз тіркестері;
- 2) етістікті сөз тіркестері;
- 3) үстеулі сөз тіркестері.

Сөз тіркесінің түрлерін осылайша үш топқа бөліп қарастыру орыс тіл білімінде В.В.Виноградов, Н.С.Валгина еңбектерінде де кездеседі. М.Балақаев бір байланысу формасы негізінде, дәлірек айтқанда меңгеріле байланысқан сөз тіркестерін есімді, етістікті және ортақ басыңқылы деп жіктейді. Автордың мұндағы ортақ басыңқылы меңгеру деп отырғаны басыңқы сыңардағы сөздің есім сөз бен көмекші етістік арқылы жасалған түрі: *айтуға тілім жетпейді*. Осындағы басыңқы сыңар зат есім (*тілім*) мен етістік (*жетпейді*) тіркесінен түйдектеліп жасалған. Т.Сайрамбаев *ортақ басыңқылы меңгеру* деген М.Балақаев тұжырымдамасын ары қарай дамыта отырып, мұның тек меңгеруге ғана емес, барлық байланысу амалдарына тән екендігін айта келе, арнайы сөз тіркесінің бір түрі ретінде қарастырады. С.Исаев басыңқы сыңары есім сөз бен көмекші етістіктен болған тіркестерді *аралас қабысу* деп атағанымен, жалпы қабыса байланысқан сөз тіркестерін екіге бөледі: есімді және етістікті. Есім сөз тіркестерінің басыңқы сыңары негізінен негізінен зат есім мен заттанған сөзден, кейде сын есім, сан есім, есімдіктен, сирек жағдайда үстеуден болатындығын көрсетеді. С.Аманжолов, А.Әбілқаев, И.Ұйықбаевтар сөз тіркестерінің түрлерін есімді және етістікті деп бөле отырып, басыңқы сыңардың зат есімнен, сын есімнен, кейде үстеуден болатындығын айта келе, үстеуді де есімдер тобында қарайды. Тілдік даму барысында үстеулер сөз тіркестерінің басыңқы сыңарында жұмсалудың дәрежесіне ие болғандығы белгілі. Үстеулер басыңқы сыңарда таза үстеулік мәнде және заттанып та келе береді. Мысалы: *таңертеңнен қара кешке дейін, билікқұмар орташалар*.

Тілдік деректерге жүгінсек, лексика-грамматикалық табиғаты жағынан қимылдың түрлі сипатын білдіретіндігімен ерекшеленетін еліктеуіш сөздер де сөз тіркесінің басыңқы сыңарында жұмсала алады. Мұндай жағдайда еліктеуіш сөздер басыңқы сыңар қызметінде ет көмекші етістігімен түйдектеліп келеді. Мысалы: *Дөп-дөңгелек қара көзі күнге шағылысып ұшқындай жалт-жұлт етеді (Қ.Толыбаев).*

Сөздік құрамдағы барлық сөздер белгілі бір сөз табына қатысты болып келеді. *Бар, жоқ* сөздері туралы олай дей алмаймыз. Бұл сөздер сөз тіркестерінің басыңқы да, бағыныңқы да сыңарында жұмсала береді. Мысалы: *Үйдегі жоқты қайдан табуды мен ғана білемін («Газеттен»).*

Бақылау сұрақтары:

1. Сөз тіркесінің түрлерін ажыратуға қатысты пікірлерге тоқталыңыз.
2. Қазақ тіл білімінде көрсетіліп жүрген сөз тіркесінің түрлерін атаңыз.
3. Сөз тіркестерінің күрделену жолдарын атаңыз.
4. «Ортақ басыңқы» деген терминді қалай түсінесіз?
5. «Аралас қабысу» деген сөз тіркесінің түрін көрсеткен ғалым.

Семинар тақырыптары:

1. Сөз тіркесі синтаксисіндегі «ортақ басыңқылы сөз тіркесі» туралы түсінік (ғалымдардың тұжырымдарына тоқталыңыз, осы сөз тіркесінің түріне қатысты өз ойыңызды білдіріңіз).
2. Басыңқы сыңарда жұмсалатын сөз таптары.

Әдебиеттер:

1. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. –А.: Рауан, 1991. – 30-31 бб.
2. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. –А.:Санат, 1996. -202-203 бб.
3. Балакаев М. основные типы словосочетания в казахском языке. – Алма-Ата: Из-во АН КазССР, -18-19с с.
4. Исаев С. Қазақ тілі жайындағы ойлар. –Алматы, 1997. -210-211 бб.

5. Аманжолов А., Әбілқаев А., Ұйықбаев И. Қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. –Алматы: Ғылым, 1962. -17-18 бб.

6. Сайрамбаев Т., Ибраимов Ә. Үстеулердің басыңқы сыңарда жұмсалуды. ҚазМУ Хабаршысы, филология сериясы. № 18, 1998.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Бір сөздің қайталануы арқылы жасалған сөз тіркестері.
2. Сын есімдердің басыңқы сыңардағы валенттілігі.
3. Есімдіктердің басыңқы сыңардағы валенттілігі.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Балқыбекова Ы. Қазіргі қазақ тілінде бір сөздің қайталануы арқылы жасалған сөз байланыстары. Фил. ғылм. канд. дисс. –Алматы, 1998.

2. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. –Алматы: Арыс, 2010. – 640 б.

3. Жолшаева М.С. Қазақ тіліндегі сын есімдердің валенттілігі. -Алматы: Тоғанай Т, 2007. -176 б.

4. Әлиева М. Есімдіктердің басыңқы сыңардағы валенттілігі. Фил. ғылм. канд. дисс. –Алматы, 2001.

3 ЖАЙ СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІ

3.1 Сөйлем және оған тән басты грамматикалық белгілер

Синтаксистің басты нысаны сөйлем – ең кіші коммуникативтік бірлік, өйткені сөйлемге дейінгі тіл бірліктері, атап айтқанда фонема, морфема, лексема, сөз тіркесі, біріншіден, коммуникативтік қызметті атқара алмайды; екіншіден, бұл аталғандар сөйлем құраудың материалы ғана болып табылады. Адамның өзгеге айтар ойы сөйлем арқылы сыртқа шығады. Сөйлем – ойды жарыққа шығарудың құралы, сол себепті де сөйлемге берілетін анықтамаларда негізгі діңгек ретінде «ой» алынады.

Тіл мен ойлаудың арақатынасына қатысты ғалымдар арасында бірізді пікір жоқ. Олардың бір тобы тіл мен ойлау бір деп санап, оған бір құбылыстың екі жағы ретінде қарайды. Мәселен, ойлау мен тіл қатынасына органикалық бірлік деп қарайтын К.Беккер логикалық категория мен тілдік категорияны тепе-тең құбылыстар деп түсіндіреді [1, 8]. К.К.Кошевойдың пайымдауынша, тіл мен ой ажырамас бірлікте және олардың бірінсіз-бірінің болуы мүмкін емес [2, 14]. Келесі бір көзқарас бойынша тіл мен ойлау өзара байланысты екі түрлі құбылыс ретінде сипатталады. Мұнда тілдік бірліктің мағынасы мен ұғым ажыратылып қарастырылады. Б.А.Серебренников ойдың тіл арқылы көрініс табуы ойлаудың бір түрі ғана екендігін айтады [3, 85]. Бұл ойлаудың тілден тыс тұратындығын көрсетеді.

Тіл ғылымы тарихында сөйлемге беріліп жүрген анықтаманың көптігі және әр түрлі мазмұнда болуы нысанның (сөйлем) қай қырынан анықталуына байланысты болып келеді. Бұл орайда сөйлем табиғатын түсіндірудегі негізгі екі бағытты көрсетуге болады: бірі – сөйлемді анықтауда лингвистикадан тыс межені басшылыққа алу, бұл басқаша айтқанда, сөйлемнің мәнін логикамен байланысты түсіндіру, сондай-ақ, сөйлемге психологиялық тұрғыдан келу; екіншісі – сөйлемнің табиғатын анықтауды лингвистиканың шеңберінде алып қарау.

Сөйлемді ойды жарыққа шығарудың құралы ретінде тани отырып, сөйлем мәнін логикалық тұрғыдан қарастыратындар логика мен тілдік категорияларды теңестіріп, өзара бара-бар қарайды. Мы-

салы, Ф.И.Буслаевтың пайымдауында сөйлемге берілетін анықтама бастауыш пен баяндауыштың тіркесіне негізделген пайымдау болып табылады, яғни пайымдаудың сөзбен бейнеленген түрін сөйлем деп таниды. Бұл тұрғыдан алғанда, автордың түсіндіруінде бастауыш субъектіге (логикалық ұғым) тең, баяндауыш предикатқа (логикалық ұғым) сәйкес келеді, ал сөйлем пайымдаумен (логикалық ұғым) бара-бар, тең болып шығады. Сонда, тіл мен ойлау категориялары бірдей деген түсінік қалыптасады. Алайда логикалық категориялардың тілдік категориялармен сәйкестенетін де, сәйкес келмейтін де тұстары бар. Өйткені кез келген пайымдау сөйлем арқылы көрініс таба алғанымен, барлық сөйлемде пайымдау бар деп айтуға болмайды. Мысалы, *Еңсеп тақтай тасты дүрс-дүрс түйгіштей жөнелді (Ә.Кекілбаев)* деген субъект *Еңсеп* сөйлемде бастауыш қызметінде тұрса, предикат *түйгіштей жөнелді* баяндауышқа сәйкес келіп тұр. Пайымдаудың тілдегі көрінісі хабарлы сөйлем десек, бұл сөйлемде логиканың категориялары тілдік категориялармен сәйкес келіп тұр. Яғни «пайымдау арқылы «ой» мақұлданады немесе жоққа шығарылады» деген қағиданы басшылыққа алатын болсақ, тілдегі сұраулы сөйлемдер мен бұйрықты сөйлемдер арқылы көрініс табатын ой мазмұндары пайымдау бола алмаса керек. Мысалы: - *Ана, шұлғау! – деп жұлығы сөгіліп кеткен етігін сыпыра бастады (Ғ.Мүсірепов)* деген сөйленімде бұйыру, әрекетке барғызу нақтылы сөйлеу жағдаяты арқылы айқындалған.

Аристотель заманынан бастау алатын «сұрау мен бұйыру пайымдау жасай алмайды» деген тұжырымға сүйенер болсақ, хабарлы сөйлем ғана пайымдаудың тілдегі көрінісі болып табылады. Алайда сұраулы сөйлемдер мен бұйрықты сөйлемдердің де түрлі мақсаттарды көздегенімен, қандай да бір ойға негізделетіндігін жоққа шығаруға болмайтындықтан, сөйлемге байланысты ойды зерттеушілер тарапынан үшке бөліп қарастыру орын алған:

- 1) ой – хабар;
- 2) ой – сұрау;
- 3) ой – түрткі. Сонда соңғы екеуінде «ойдың» тілдік көріністері болып табылатын сұраулы сөйлемдер мен бұйрықты сөйлемдердің мақсаты немесе қызметі де қандай да бір ойды білдіреді дегенге саяды.

3 ЖАЙ СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІ

3.1 Сөйлем және оған тән басты грамматикалық белгілер

Синтаксистің басты нысаны сөйлем – ең кіші коммуникативтік бірлік, өйткені сөйлемге дейінгі тіл бірліктері, атап айтқанда фонема, морфема, лексема, сөз тіркесі, біріншіден, коммуникативтік қызметті атқара алмайды; екіншіден, бұл аталғандар сөйлем құраудың материалы ғана болып табылады. Адамның өзгеге айтар ойы сөйлем арқылы сыртқа шығады. Сөйлем – ойды жарыққа шығарудың құралы, сол себепті де сөйлемге берілетін анықтамаларда негізгі діңгек ретінде «ой» алынады.

Тіл мен ойлаудың арақатынасына қатысты ғалымдар арасында бірізді пікір жоқ. Олардың бір тобы тіл мен ойлау бір деп санап, оған бір құбылыстың екі жағы ретінде қарайды. Мәселен, ойлау мен тіл қатынасына органикалық бірлік деп қарайтын К.Беккер логикалық категория мен тілдік категорияны тепе-тең құбылыстар деп түсіндіреді [1, 8]. К.К.Кошевойдың пайымдауынша, тіл мен ой ажырамас бірлікте және олардың бірінсіз-бірінің болуы мүмкін емес [2, 14]. Келесі бір көзқарас бойынша тіл мен ойлау өзара байланысты екі түрлі құбылыс ретінде сипатталады. Мұнда тілдік бірліктің мағынасы мен ұғым ажыратылып қарастырылады. Б.А.Серебренников ойдың тіл арқылы көрініс табуы ойлаудың бір түрі ғана екендігін айтады [3, 85]. Бұл ойлаудың тілден тыс тұратындығын көрсетеді.

Тіл ғылымы тарихында сөйлемге беріліп жүрген анықтаманың көптігі және әр түрлі мазмұнда болуы нысанның (сөйлем) қай қырынан анықталуына байланысты болып келеді. Бұл орайда сөйлем табиғатын түсіндірудегі негізгі екі бағытты көрсетуге болады: бірі – сөйлемді анықтауда лингвистикадан тыс межені басшылыққа алу, бұл басқаша айтқанда, сөйлемнің мәнін логикамен байланысты түсіндіру, сондай-ақ, сөйлемге психологиялық тұрғыдан келу; екіншісі – сөйлемнің табиғатын анықтауды лингвистиканың шеңберінде алып қарау.

Сөйлемді ойды жарыққа шығарудың құралы ретінде тани отырып, сөйлем мәнін логикалық тұрғыдан қарастыратындар логика мен тілдік категорияларды теңестіріп, өзара бара-бар қарайды. Мы-

салы, Ф.И.Буслаевтың пайымдауында сөйлемге берілетін анықтама бастауыш пен баяндауыштың тіркесіне негізделген пайымдау болып табылады, яғни пайымдаудың сөзбен бейнеленген түрін сөйлем деп таниды. Бұл тұрғыдан алғанда, автордың түсіндіруінде бастауыш субъектіге (логикалық ұғым) тең, баяндауыш предикатқа (логикалық ұғым) сәйкес келеді, ал сөйлем пайымдаумен (логикалық ұғым) бара-бар, тең болып шығады. Сонда, тіл мен ойлау категориялары бірдей деген түсінік қалыптасады. Алайда логикалық категориялардың тілдік категориялармен сәйкестенетін де, сәйкес келмейтін де тұстары бар. Өйткені кез келген пайымдау сөйлем арқылы көрініс таба алғанымен, барлық сөйлемде пайымдау бар деп айтуға болмайды. Мысалы, *Еңсеп тақтай тасты дүрс-дүрс түйгіштей жөнелді (Ә.Кекілбаев)* деген субъект *Еңсеп* сөйлемде бастауыш қызметінде тұрса, предикат *түйгіштей жөнелді* баяндауышқа сәйкес келіп тұр. Пайымдаудың тілдегі көрінісі хабарлы сөйлем десек, бұл сөйлемде логиканың категориялары тілдік категориялармен сәйкес келіп тұр. Яғни «пайымдау арқылы «ой» мақұлданады немесе жоққа шығарылады» деген қағиданы басшылыққа алатын болсақ, тілдегі сұраулы сөйлемдер мен бұйрықты сөйлемдер арқылы көрініс табатын ой мазмұндары пайымдау бола алмаса керек. Мысалы: - *Ана, шұлғау! – деп жұлығы сөгіліп кеткен етігін сыпыра бастады (Ғ.Мүсірепов)* деген сөйленімде бұйыру, әрекетке барғызу нақтылы сөйлеу жағдаяты арқылы айқындалған.

Аристотель заманынан бастау алатын «сұрау мен бұйыру пайымдау жасай алмайды» деген тұжырымға сүйенер болсақ, хабарлы сөйлем ғана пайымдаудың тілдегі көрінісі болып табылады. Алайда сұраулы сөйлемдер мен бұйрықты сөйлемдердің де түрлі мақсаттарды көздегенімен, қандай да бір ойға негізделетіндігін жоққа шығаруға болмайтындықтан, сөйлемге байланысты ойды зерттеушілер тарапынан үшке бөліп қарастыру орын алған:

- 1) ой – хабар;
- 2) ой – сұрау;
- 3) ой – түрткі. Сонда соңғы екеуінде «ойдың» тілдік көріністері болып табылатын сұраулы сөйлемдер мен бұйрықты сөйлемдердің мақсаты немесе қызметі де қандай да бір ойды білдіреді дегенге саяды.

— Логикалық субъект пен грамматикалық бастауыштың, сондай-ақ логикалық предикат пен грамматикалық баяндауыштың тепе-тең түсіп сәйкестенбейтіндігін мына мысалдан байқауға болады: *Бізге сағат алтыға дейін осында болу керек* деген сөйлемді алып қарасақ, логикалық субъект *біз* болғанымен, оның грамматикалық көрсеткіші бастауыш сөйлемде жоқ, логикалық субъектіге *бізге* деген грамматикалық толықтауыш мүше сәйкес келіп тұрса, *осында болу керек* предикатты көрсетіп тұр. Осылайша субъект (логикалық бастауыш немесе грамматикалық толықтауыш мүше) пен предикаттың байланысынан туындаған пайымдау сөйлем түрінде «көріктеніп», қарым-қатынас құралы болу қызметін атқарып тұр. Осылайша, сөйлем мүшелері мен пайымдау мүшелерінің бірдей бола бермейтіндігіне көз жеткізу қиын емес.

— Сонымен, сөйлемнің мәнін логикалық тұрғыдан түсіндірушілердің (К.Ф.Беккер, Ф.И.Буслаев) тұжырымына қатысты төмендегідей түйін жасауға болады:

1) сөйлемге анықтама беруде логиканы, «ойды» негіз етіп алу орынды, өйткені сөйлем ойды сырта шығарудың бір тәсілі болып табылады;

2) сөйлем мен логикалық пайымдауды теңестіріп жіберу, сөйлемнің мүмкіндіктерін шектеуге әкеліп тірейді. Өйткені пайымдауды тілде әр түрлі сөйлемдер арқылы беруге болады.

Сөйлем мен пайымдауды теңестіре қарау лингвистикада синтаксистегі логицизмге қарсы психологиялық бағыттың пайда болуына өз ықпалын тигізді. Бұл бағыттың өкілдері логикалық категориялар мен грамматикалық категорияларды теңестірмей, олардың арасындағы байланысты теріске шығарады. Тіл мен ойлау жайында Г.Штейнталь тілдік және ұғымдық категорияларды «шеңбер» мен «қызыл» ұғымдары сияқты «сыйыспайтын» түсініктер болып табылатындығын жазады. Осындай пікірді В.З.Панфилов та білдіреді. Ол тіл мен ой өзара диалектикалық байланыста болғанымен, тіл өз алдына жеке құбылыс болып табылады деп көрсетеді [4, 3]. Логикалық пайымдау мен грамматикалық сөйлемнің өзара тең құбылыстар еместігін А.А.Потебня, А.А.Шахматов та көрсетеді. Осылайша сөйлемді анықтауға психологиялық тұрғыдан келетін бағыттың өкілдері сөйлем арқылы берілетін ойды бірі

«апперцепция» (А.А.Потебня) деп атаса, енді бірі «психологиялық коммуникация» (А.А.Шахматов) деген атау ұсынады. А.А.Шахматов сөйлемді психологиялық коммуникацияның сөз арқылы грамматикалық құрылымға бірігуі деп көрсетеді және оның психологиялық коммуникация деп отырғаны «ой» болып шығады. Жалпы сөйлемге анықтама беруде психологиялық бағытты ұстанушылардың басты дәйектемесі – сөйлемді сөйлеу сәтіндегі сөйлеушінің психикалық жай-күйімен байланысты анықтауы. Мұндай пікір Г.Паульдің сөйлемге берген тұжырымынан да байқалады. Оның анықтауында сөйлем сөйлеуші психикасындағы көріністердің бейнелеушісі, символы болып шығады [7, 148].

Қазақ тіл білімінде сөйлем табиғатын анықтауға байланысты айтылған ғылыми пайымдауларды хронологиялық тұрғыдан көрсетер болсақ, қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсынұлы «сөйлем дегеніміз – сөздің басын құрастырып, біреу айтқан ой» деген анықтама беріп, тұжырымын былайша жалғастырады: «... ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық даражада түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады» [8, 157]. А.Байтұрсынұлының сөйлемге берген анықтамасында негізге алынған факторлар:

- 1) сөйлемнің ойды жеткізу құралы екендігі;
- 2) сөйлемнің коммуникативтік бірлік болып табылатындығы (сөйлемнің «айтушының ойы» мен «тыңдаушының ұғуы» тұрғысынан анықталуы);
- 3) сөйлем мазмұнының көлемі коммуникативтік мақсаттың орындалу тұрғысынан айқындалуы (тыңдаушы ұғарлық дәрежеде болуы). Яғни бұл тұста ойды жеткізетін коммуникативтік бірлік – сөйлем бірнеше сөздер тізбегінен тұратын құрылым да, сондай-ақ бірнеше сөйлемнен тұратын мәтін түрінде болуы да ықтимал. Бұл айтушының коммуникативтік мақсатына байланысты болып келеді.

Қ.Жұбанов «аяқталған ойды білдіретін бір иә бірнеше сөз сөйлем» деп анықтаған [9, 34]. Бұл анықтамада қазіргі кезде атаулы сөйлем аталып жүрген синтаксистік бірліктердің ойды білдіру құралы бола алатындығы қамтылған. Яғни бір сөзден болған синтаксистік құрылымның сөйлем ретінде танылуы коммуникативтік

жағдаят, контекст мәселесімен бірлікте алып қарағанда анықталатын жайт десек, сөйлемге берілген бұл анықтамадан коммуникативтік синтаксистің нышанын көруге болады.

С.Аманжолов сөйлемнің тиянақты ойды білдіруін шартты нәрсе деп қарайды. Оған дәлел ретінде ақынның не жазушының шығармасындағы айтар ойы мен оның тілдегі берілуін салыстырмалы түрде былайша сипаттап түсіндіреді: автордың шығармасы күрделі бір ойға байлаулы болады, туынды аяқталғанда ғана ой «бітеді» дей келе, сөйлемді кейде ұзын ойдың бір бөлшегін, кейде қысқа ойдың бүтінін қамтитын сөздер тобы ретінде анықтайды [10]. Сөйлем табиғатын анықтауға қатысты мұндай пікірді М.Балақаевтан да кездестіреміз. Ол сөйлемді тілдің грамматикалық заңдылығына сай сөздер мен сөз тіркестерінен құрылып, ойды білдіруге қызмет ететін сөйлеу бірлігі деп анықтайды [11, 417]. Ғалым сөз бен сөз тіркестері ұғымды білдірсе, сөйлем салыстырмалы түрде алғанда аяқталған ойды, пайымдауды, бұйыруды және т.б. білдіреді деп, сөйлемнің ерекшелігін сөз, сөз тіркестерімен салыстыра отырып түсіндіруге тырысады. Сонымен қатар, М.Балақаев аяқталған ойдың берілуін үнемі бір сөйлеммен шектелмейтіндігін, өзара мазмұндас, бір-бірімен байланысты бірнеше сөйлемдермен берілетіндігін де көрсетеді. 1961 жылы жарық көрген еңбегінде сөйлемге тән белгілер ретінде мыналарды атайды: 1) сөйлемнің біршама аяқталған ойды білдіруі; 2) предикаттық қатынасқа құрылуы; 3) әрбір сөйлемнің айтылу интонациясының болатындығы. Осылайша, сөйлемге тән маңызды белгі ретінде оның біршама аяқталған ойды білдіретін сөйлеу бірлігі екендігін атап көрсетеді.

Тіл мен ойдың тығыз байланысты екендігін, ойдың тілдік көрінісі сөйлем болып табылатындығын, сөйлемнің ойды білдіруде бір синтаксистік құрылым ретінде және өзара байланысты бірнеше сөйлемдердің тұтастығы арқылы көрініс табуына байланысты айтылған Т.Қордабаев, Р.Әмір, О.Төлегеновтың пікірлері үндес болып келеді және тұтастай алғанда, сөйлемді логикадағы пайымдаудың көрінісі ретінде таниды. Мәселен, Т.Қордабаев ойдың бірнеше сөйлемдер арқылы берілетіндігі тәжірибеден белгілі дей келе, сөйлем аяқталған ойды емес, жеке ойды білдіретін коммуникативтік бірлік деп көрсетеді [12].

Т.Сайрамбаев сөйлемге тікелей анықтама бермегенімен, өзіне ұқсас басқа тілдік құбылыстардан коммуникативтік қызметі және шындық болмыстың бір бөлшегі жайында хабар беру жағынан ажыратылатындығын айтады. Бұдан автордың сөйлемді сөйлеу бірлігі және логикалық пайымдаудың тілдік көрінісі ретінде танытындығын байқаймыз.

Сөйлемге берілген анықтамаларда, ең алдымен, оның коммуникативтік қызмет атқаратын бірлік екендігі; екіншіден, пайымдауды жеткізу қызметі қамтылған. Сөйлемнің сөйлем екендігін танытатын негізгі грамматикалық белгілерге мыналар жатады: 1) предикативтілік; 2) модалділік; 3) интонация.

Сөйлемге тән грамматикалық белгілерді анықтауда ғалымдардың арасында бірізді пікір болмағанмен, негізінен тұжырымдар бір-біріне жақын келеді. Мәселен, В.В.Бабайцева сөйлемге тән белгілер ретінде *предикативтілік* пен *интонацияны* көрсетсе, Н.С.Валгина, Р.Әмір, Т.Сайрамбаев, Б.Шалабай бұл аталғандардың қатарына *модалділікті* қосады.

Предикативтілік сөйлемнің негізгі ұйымдастырушы тірегі бастауыш пен баяндауыштың арасындағы синтаксистік байланыс ретінде түсініледі. Бұл терминнің мазмұны сөйлемдегі хабарламаның үш шақтың, өткен шақ, осы шақ және келер шақтың бірінде іске асуын көрсету дегенге саяды. Яғни шақ тұлғалары сөйлемде айтылған пікірдің болмысқа өту мезгілі тұрғысынан қатынасын білдіреді. Сондай-ақ, предикативтілік ұғымын түсіндірушілер оның сөйлемде жақ тұлғалары арқылы да жүзеге асатындығын айтады. Жақ тұлғалары әрекет пен оның субъектісінің сөйлеушіге қатынасын білдіреді. Мысалы: *Тұра келген екпінімен Жұман жүгіріп келіп күміс самауырды бәйбішеге қарай теуіп жіберді (Ғ.Мүсірепов); Жәбірленушілер бірінің соңынан бірі мінбеге көтеріліп, кезек-кезек сөйлеп жатыр (Қ.Жұмаділов)*. Осы сөйлемдерде іс-әрекет бірінші жағдайда сөйлеу сәтінен бұрын болып өтсе, екінші сөйлемде сөйлеу әрекетімен қабат, осы шақта өтіп жатыр. Ал субъектілер үшінші жақ жекеше (Жұман - ол) және көпше (жәбірленушілер - олар) түрде келген тұлға болып табылады. Бастауыш пен баяндауыштың арасындағы грамматикалық байланыс немесе синтаксистік қатынас *предикаттық қатынас* деп аталады. Предикаттық қатынастың

тілдік көріністері шақ, шақ, рай тұлғалары болып табылады. Сөйлемде бұл тұлғалар баяндауыш мүше арқылы көрінетіндіктен баяндауышты *предикат мүше* деп те атайды.

Сөйлемге тән келесі белгі – *модальділік*. Модальділік – сөйленімде айтылған хабардың ақиқат шындыққа қатынасын (объективті) және сөйлеушінің қатынасын (субъективті) көрсететін категория. Сөйлем мазмұны шындық болмысқа ғана қатысты болмай, сонымен бірге ол пікірге не мазмұнға сөйлеушінің қатысын, сөйлеушінің пікір-көзқарасын қоса қамтиды. Сөйлеушінің сөйлемде айтылған ойға қатысты көзқарастарына мыналар жатады: ойды құптау, құптамау, болжау, шамалау, жорамалдау, іске асыра алу, алмау мүмкіндігі, қажеттілік және т.б.. Бұл грамматикалық мағыналардың негізгі грамматикалық көрсеткіштері модаль сөздер, грамматикалық рай тұлғалары, демеулік шылаулар болып танылады. О.Төлегенов модальдік мағынаның берілу жолдарын үшке топтастырып қарайды: морфологиялық, лексика-синтаксистік және интонациялық синтаксистік тәсіл. Бұлардың алғашқысы морфологиялық көрсеткіш, атап айтқанда рай категориясының грамматикалық тұлғалары және етістіктің аналитикалық форманттар жатады. Мысалы: *-Тіпті, түспей-ақ сонда тұра берсе қайтеді, - деді жалпы бөлімнің бастығы. – Үйіне түнде-түнде барып кеп тұрар* (Д.Исабеков) деген сөйленімде *-п тұр* аналитикалық форманты мүмкіндік мағынасын, сөйлеушінің көзқарасын да білдіріп тұр. Модальділікті білдірудің лексика-синтаксистік тәсіліне оның модаль сөздер және баяндауыш қызметтегі етістіктермен келген демеуліктер арқылы жасалуы жатады: *Келесі айда жолақысы қымбаттайды-мыс...* (*Ауызекі тіл*). Бұл модальділік мағына сөйлем тұтастай мазмұнынан туындап тұр. Ал модальділікті білдірудің интонациялық-синтаксистік тәсілі сөйлемнің баяндау мазмұнынан көрінеді. *Ол тамаша күлдіргіш еді, байсалды кейіптен тұрып-ақ жұртты қалай күлдірудің есебін табады* (Ш.Хұсайынов) деген сөйлемде мүмкіндік модальділігі көрініс береді.

Модальділік шақ ұғымымен ажырамас бірлікте болады. Сондықтан предикативтілік ұғымын жақ, шақ және модальділіктің бірлігі ретінде қарау орныққан пікір деп санауға болады. Демек, «*предикативтілік*» дегеніміз – хабарланған жайдың шындыққа жалпы

қатыстылығын белгілейтін грамматикалық категория. Ал жалпы қатыстылық өз ішіне хабарланған жайдың белгілі уақыт ішінде (синтаксистік шақ) өтуін және хабарланған жайдың шындыққа қатысын (модальділік) қамтиды» [5, 34]. Модальділік пен предикативтілік және олардың өзіндік ерекшеліктеріне қатысты О.Төлегенов «қызметі жағынан алғанда предикативтілікті сөйлемнің шындық туралы баяндауды білдіру қабілеттілігі десе, модальділікті баяндау мазмұны (шындық) туралы айтушы қатынасын білдіру қабілеттілігі» [14, 18] деп тұжырымдайды. Осылайша, предикативтілік пен модальділік бірлікте анықталғанымен, мәні жағынан екеуін бір деп қарауға болмайды.

Сөйлемге тән келесі белгі – интонация. Кез келген тілде сөйлемнің қай түрінде болмасын оның құрылымындағы бір компонент интонация болып табылады. Яғни интонацияның көрініс табатын тұсы – сөйлеу, дәлірек айтқанда сөйлеудегі сөйлемдерден көрінеді. Сөйлемге тән интонация тиянақтылығымен ерекшеленеді. Ал синтаксистік құрылымның аяқталмағандығы олардың паузаға бөлінулерінен байқалады. Сонымен қатар, З.Базарбаева синтаксистік пен интонацияның байланысын олардың мағынаға қатысты ортақ тұсы тұрғысынан анықтайды, яғни тәуелділік-тәуелсіздік және аяқталу-аяқталмау шартын алады. Бұл пайымдау бойынша, жалпы сөйлеуде интонацияның жоғары көтеріле айтылатын тұсы – мазмұнның тәуелділігін немесе ойдың аяқталмағандығын білдірсе, керісінше интонацияның төмендейтін түрі – мазмұнның тәуелсіздігін, яғни ойдың аяқталғандығын білдіреді.

Синтаксис үшін интонацияның қызметі мен маңыздылығын оның сөйлем мазмұнын ажыратудағы ролі мен мазмұнды түрлендірудегі қызметінен де көрінеді. Синтаксистік құрылымдар мен интонацияның байланысына синтагма дәлел бола алады. Синтагма дегеніміз – сөйлеу тілінің ең шағын интонациялық-мағыналық бірлігі. В.В.Виноградов синтагманың тілдің өзіне тән құбылыс екендігін және шынайы сөйлеу құбылысына сәйкес келетіндігін айта келе, «синтагма отражает кусочек действительности, представляя сводный элемент речевого целого» деп жазады [13, 24].

Интонация сөйлеудің коммуникативтік түрлерін, атап айтқанда хабарлау, сұрау, бұйыру, өтінуді анықтайды. Мысалы: – *Өлтірдің,*

жібер! ... Уа, жібер деймін! – деп Дос айғайлап келеді. Балжан оның сөзін құлағына ілместен бағана бір дегеннен қыл шылбырмен қылғындырып алған Кенжекейді үй айналдыра сүйрей берді (Ә.Нұрпейісов).

Қазақ тілінде сөйлемнің негізгі өзегі саналатын бастауыш пен баяндауыштан тұратын екі құрамды сөйлемдерден басқа, бір ғана бас мүшеге негізделетін, мүшеленбейтін сөйлемдер де бар екені белгілі. Жекелеген есім сөздерден, не сөздердің тіркесімінен тұратын тілдік құралдардың сөйлем ретінде танылуына (атаулы сөйлемдерге қатысты) бірден-бір фактор интонация болып табылады, өйткені олар міндетті түрде сөйлемге тән тиянақты интонациямен айтылады. Мысалы: *Жаңбыр. Күздің суық жауыны*. Бұл келтірілген атаулы сөйлемдер бір жағынан, негізінен айналаны, ондағы болып жатқан жағдайды суреттеп, бейнелі түрде жеткізу қызметін атқарып тұр. Екінші жағынан, осы суреттеу арқылы жасалу үстіндегі әрекет имплицитті түрде көрінеді. Яғни: *«Жаңбыр. Күздің суық жаңбыры – Күзгі суық жауын жауып тұр»*. Атаулы сөйлемдер, әдетте, осы шақта тұрып, қазіргі жағдаятта болып жатқан объективті шындықты бейнелейді. Сонда, мұндай атаулы сөйлемдердің сөйлем ретінде танылуына қажетті предикативтілік (шақ, жақ) белгі мен модальділік (сөйлем мазмұнының шындыққа қатысы) имплицитті, сөйлеу жағдаяты арқылы анықталса, сөйлем ретінде танылуына бірден-бір айқын фактор ретінде әсер етіп тұрғаны – атаулы сөйлемнің айтылу интонациясы.

Интонация сөйлеуде бір сөзді немесе сөз тіркесін ерекше интонациямен айту арқылы ойдың мәнін белгілеуге қызмет етеді; сөйлемді эмоционалды құруға тікелей ықпал етеді; сөйлеудің жалпы тұтастығын қамтамасыз етеді; сөйлеудің астарлы мәнін анықтауға қызмет етеді. Бұлар интонацияның синтаксистің құрылымдық аспектісі де, коммуникативтік аспектісі үшін де маңызды екендігін дәйектейді.

Б.Шалабай интонацияны негізгі интонация және қосалқы интонация деп бөліп қарастырады. Ғалым алғашқысына сөйлемге тән жалпы алғандағы интонацияларды – хабарлау интонациясы, сұрау интонациясы, бұйыру, іске қосу интонациясын жатқызса, бұларға қосымша сенімділік, таңырқау, болжамдық мәнді көрсе-

түте қызмет ететін интонацияларды қосалқы немесе жеке пландағы интонациялар деп атайды. Ал интонацияның бұл екі түрінің сөйлемде көрінуіне қатысты былайша тұжырымдайды: «негізгі интонациялар сөйлемнің жалпы коммуникативтік мақсатына байланысты болса, қосалқы интонация сөйлемнің нақты лексикалық құрамына байланысты болып келеді» [5, 35]. Бұл тұжырымнан интонацияның алғашқы түрі сөйлеу жүйесіне, ал кейінгісі тілдік жүйеге қатысты екендігі көрінеді. Интонация синтаксистік құрылымдармен бірде тікелей, бірде жанама түрде байланысқа түсіп отырады.

Бақылау сұрақтары:

1. Тіл мен ойлаудың арақатынасына қатысты тұжырымдарға тоқталыңыз.
2. Сөйлемге логикалық тұрғыдан берілетін анықтаманы айтып беріңіз.
3. Психологиялық бағыт өкілдерінің сөйлемге берген анықтамалары.
4. Сөйлемге тән грамматикалық белгілерді атаңыз.
5. Предикативтілік терминіне түсініктеме беріңіз.
6. Предикаттық қатынас және оның грамматикалық көріністерін атаңыз.
7. Интонацияның атқаратын қызметтерін мысал арқылы айтып беріңіз.
8. Модальділік деген не? Оның грамматикалық көрінісіне мысал келтіріңіз.

Семинар тақырыптары:

1. Предикативтілікке қатысты ғылыми тұжырымдар.
2. Сөйлемге берілген анықтамалар: талдау және қорыту.
3. Сөйлемге тән грамматикалық белгілер.
4. Интонация – синтаксистік мағынаны білдірудің тәсілі.

Әдебиеттер:

1. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М.: Высшая школа, 1965. – 240 с.

2. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464 б.

3. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі синтаксис. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 186 б.

4. Базарбаева З. Интонация мен синтаксистік арақатынасы // Кітапта: Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Киелінгвоелтану инновациялық орталығы, 2007. – 397-423 бб.

5. Пешковский А.М. Интонация и грамматика // Известия по русскому языку и словестности. Кн.2, – Рязань, 1928.

6. Төлегенов О. Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлемнің типтері. – Алматы, Мектеп, 1976. – 180 б.

3.2 Жай сөйлемнің түрлері

Сөйлемдер бір-бірінен құрылымы, құрамы, қызметі мен мақсаты жағынан ажыратылады, соған сай бірнеше түрге жіктеледі. Сөйлем түрлерінің жіктемесі олардың айтылу мақсатына, сөйлемнің тірегі болып табылатын негізгі сөйлем мүшелері бастауыш пен баяндауыштың оның құрылысына қарай, синтаксистік мүшелерге бөліну немесе бөлінбеуіне байланысты, сөйлем құрамында тұрлаусыз сөйлем мүшелерінің болу, болмауына қарай, сөйлем құрамындағы ойға қатысты мүшелердің толық келуі немесе толық болмауына орай сараланады.

Болымды, болымсыз сөйлемдер. Болмыстағы зат пен құбылыс, қимыл мен сапа екі жақты – болымды және болымсыз сипатқа ие. Объективті шындыққа тән бұл сипаттар адам санасында болымдылық және болымсыздық ұғымдарын қалыптастырып, ол өз кезегінде тілде белгілі бір тәсілдер арқылы көрініс табады. Сөйлемдер ойды жарыққа шығарудың, коммуникативтік қарым-қатынастың басты құралы болғандықтан, ең алдымен мазмұнның шындыққа қатысты болуы (объективтілігі) жағынан *болымды сөйлем* және *болымсыз сөйлем* деп жіктеледі. Болымды сөйлемдердің мазмұны шындыққа қатысты болса, болымсыз сөйлемдерде керісінше. Болымсыз сөйлемдер етістіктен болған баяндауыш мүшеге жалғанатын морфологиялық көрсеткіштер (-ма/ме, -ба/-бе, -па/-пе), *жоқ*, *емес* сөздері, сондай-ақ болымсыз мәнді тұрақты тіркестер, интонация арқылы жасалады. Мысалы: *Бірде бір сөзі өшірілмеген екі*

2. Кошевой К.К. Суждение и предложение и павловское учение об условных рефлексах. – Пермь: Пермское кни. изд-во, 1959. –101 с.

3. Серебренников Б.А. Язык отражает действительность или выражает ее знаковым способом? // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 216 с.

4. Панфилов В.З. К вопросу о соотношении языка и мышления // Мышление и язык. – М.: Политиздат, 1957. – 407 с.

5. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі: синтаксис. – А.: Қазақ университеті, 2012 ж. – 186 б.

6 Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. –Алматы: Мемлекеттік Тілді дамыту институты, 2016. - 464 б.

7. Пауль Г. Принципы истории языка. –М.: Иностранная литература, 1960.

8. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. -А.: Абзал-Ай, 2013. -640 б.

9. Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. -А.: Абзал-Ай, 2013. -640 б.

10. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. –А.: Санат, 1994.

11. Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – А.: Арыс, 2008. – 592 б.

12. Қордабаев Т. Тілдің структуралық элементтері. –Алматы, 1975.

13. Виноградов В.В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950.

14. Төлегенов О. Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлемнің типтері. – Алматы, Мектеп, 1976. – 180 б.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Синтаксис пен интонацияның арақатынасы.

2. Сөйлемнің құрылымдық және функционалдық аспектілері.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Қазақ грамматикасы: фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. –Астана, 2002. – 784 б.

2. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464 б.

3. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі синтаксис. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 186 б.

4. Базарбаева З. Интонация мен синтаксистік арақатынасы // Кітапта: Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Кіе: лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007. – 397-423 бб.

5. Пешковский А.М. Интонация и грамматика // Известия по русскому языку и словестности. Кн.2, – Рязань, 1928.

6. Төлегенов О. Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлемнің типтері. – Алматы, Мектеп, 1976. – 180 б.

3.2 Жай сөйлемнің түрлері

Сөйлемдер бір-бірінен құрылымы, құрамы, қызметі мен мақсаты жағынан ажыратылады, соған сай бірнеше түрге жіктеледі. Сөйлем түрлерінің жіктемесі олардың айтылу мақсатына, сөйлемнің тірегі болып табылатын негізгі сөйлем мүшелері бастауыш пен баяндауыштың оның құрылысына қарай, синтаксистік мүшелерге бөліну немесе бөлінбеуіне байланысты, сөйлем құрамында тұрлаусыз сөйлем мүшелерінің болу, болмауына қарай, сөйлем құрамындағы ойға қатысты мүшелердің толық келуі немесе толық болмауына орай сараланады.

Болымды, болымсыз сөйлемдер. Болмыстағы зат пен құбылыс, қимыл мен сапа екі жақты – болымды және болымсыз сипатқа ие. Объективті шындыққа тән бұл сипаттар адам санасында болымдылық және болымсыздық ұғымдарын қалыптастырып, ол өз кезегінде тілде белгілі бір тәсілдер арқылы көрініс табады. Сөйлемдер ойды жарыққа шығарудың, коммуникативтік қарым-қатынастың басты құралы болғандықтан, ең алдымен мазмұнның шындыққа қатысты болуы (объективтілігі) жағынан *болымды сөйлем* және *болымсыз сөйлем* деп жіктеледі. Болымды сөйлемдердің мазмұны шындыққа қатысты болса, болымсыз сөйлемдерде керісінше. Болымсыз сөйлемдер етістіктен болған баяндауыш мүшеге жалғанатын морфологиялық көрсеткіштер (-ма/ме, -ба/-бе, -па/-пе), *жоқ*, *емес* сөздері, сондай-ақ болымсыз мәнді тұрақты тіркестер, интонация арқылы жасалады. Мысалы: *Бірде бір сөзі өшірілмеген екі*

жарым беттік диалогсыз текст. Жалпы ол өшіріп жазғанды ұнатпайтын (Д.Исабеков); Мұндай сұрақтың қажеті жоқ, - деді Жасын қабақ шытып (Д.Исабеков); Ал тату өмір сүру деген – әркім өз дегенін жүзеге асыруға, өз ойының дұрыстығын дәлелдеуге таласудан тұрмақ емес (Д.Исабеков). Интонация арқылы жасалатын болымсыз сөйлемдерде мәнмәтін мен коммуникативтік жағдаят үлкен рөл атқарады.

Сөйлемнің болымсыз түрі болымды үлгі негізінде қалыптасады. Мысалы: *Жаңбыр басылған (Ш.Айтматов)* – болымсыз түрі: *Жаңбыр басылмаған*. Яғни қимылға қатысты болымсыз мағынаның бір көрінісі болымсыз етістіктер арқылы істің, амалдың іске аспағандығын білдіреді. Лексикалық мағынасында тежеу семасы бар етістіктердің болымсыз формада келуі арқылы жасалады да, бұл «болымды мағынаға» тең келеді. Яғни сөйлем құрылымдық тұрпаты жағынан болымсыз, ал мазмұн жағынан болымды болып саналады. Мысалы: *Қар қылмықтағанын қоймады (Ш.Мұртаза)*. Бұл келтірілген сөйлемде жалпы мазмұннан туындайтын болымсыздық мағына іс-әрекеттің жасалу үстінде екендігін, әлі аяқталмағандығын көрсетіп тұр. Яғни сөйлемнің мазмұны «*Қар әлі қыламықтап тұр*» дегенге сай келеді. *Үш күннен бері сілбілеген ақ жауын айықпай тұр (М.Әуезов)*; *Арада тағы бір-екі жұма өтер-өтпесте Тектігүлдың қатал тағдыры маңдайына жазған қазасы жетті. Ол қайтыс болды. Артында: «Қанатым едің, арыстандай арысым едің, не жазығың бар еді? Сен не көрседің? Мен тірі қалғанша бірге неге өлмедім», - деп, өксіп-өксіп кеп жылап Бақтыгүл қалды. Көз жасы інісінің қырқына жеткенше тыйылмады (М.Әуезов)*. Бұл берілген сөйлемдерде болымсыз тұлғада келген етістіктер арқылы болымсыз сөйлемдер жасалып, сол болымсыздық мағына арқылы іс-әрекеттің жасалу үстіндегі немесе процестілік сипаты берілген. Яғни алдыңғы «*Үш күннен бері сілбілеген ақ жауын айықпай тұр*» деген сөйлемнің мазмұны «*Ақ жауын үш күннен бері жауып тұр*» дегенге сәйкес келсе, соңғы «*Көз жасы інісінің қырқына жеткенше тыйылмады*» деген сөйлем мазмұны «*Бақтыгүл інісінің қазасын қырқына дейін қатты қайғырып жоқтады*» дегенге сәйкес келеді. *Сүйеу бұрын бір-екі қамшы сілегесін қоятын. Бұл жолы тоқтамады (Ә.Нұрпейісов)*

деген сөйлем мазмұны да жасалу үстіндегі әрекетті көрсетіп тұр, ол мазмұнды беруге болымсыздық элемент қызмет еткен. *Хан ордадағы сол ғу-ғу, сол кеу-кеу бір аптаға дейін басылмады* (Ә.Кекілбаев) деген сөйлемнің мазмұны мынадай болымды мағыналы сөйлем мазмұнына сәйкес келеді: «*Хан ордадағы сол ғу-ғу, кеу-кеу бір аптаға созылды*».

Екі құрамды және бір құрамды сөйлемдер. Сөйлемдер белгілі бір ережеге сай құрылады. Сөйлемдердің құрылымдық үлгілері санаулы және олар сөйлемдердің типін белгілеуге негіз болады. Осы сөйлемнің құрылымдық үлгі-тұлғалары арқылы сөйлеуде үнемі жаңа сөйлемдер жасалып отырады. Сөйлем, негізінен, бастауыштық-баяндауыштық құрылымға негізделеді. Сондай-ақ, тұрлаулы мүшелерге талданбайтын атаулы сөйлем, одағайлы сөйлем түрлері де бар. Осымен байланысты О.Төлегенов сөйлемдерді құрылымдық тұрғыдан жіктеуде ең алдымен мүшеленетін сөйлемдер және мүшеленбейтін сөйлемдер деп екіге бөліп алу керектігін айтады. Сөйлемдерді жіктеуде ұстанатын шарт ретінде олардың грамматикалық-құрылымдық ерекшелігін алғанда сөйлемдер негізгі құраушы қаңқа бастауыш пен баяндауыштың қатысына қарай *бір құрамды* (бір негізді) және *екі құрамды* (екі негізді) деп бөлу дәстүрі бар. Бастауыш-баяндауыштық негізде құралған сөйлемдер *екі құрамды сөйлем* деп аталады. Екі құрамды сөйлемдер баяндауыштарының қандай сөз табынан болуына байланысты іштей есімді және етістікті деп ажыратылады. Мысалы: *Қандауырдай қардалған осы екі сұраққа жауап таба алмай, қарт түрмеде бір жыл жатты* (Қ.Жұмаділов); *Олар – біздің университеттің студенттері*. Сөйлеуде екі құрамды сөйлемдер құрылымдық тұрғыдан құбылып, «толымсыз» түрде де қолданыла береді. Мұндай жағдайларда тұрлаулы мүшенің бірі, кейде екеуі де түсіріліп, олардың орны жалпы сөйлеу жағдаяты мен мәнмәтін мазмұнын арқылы толығып отырады. Мысалы: *Құрылыстың әр тұсында, биік тұрғы бастарында мылтық ұстаған қарауылдар тұр. Анда-санда қытай, ұйғыр, қазақ тілдерінде:*

- Бол, тұрма!
- Неге тоқтадың?
- Сөйлесуге болмайды ...

- *Басыңдар аяқтарыңды! – деген әмірлі дауыстар шығып қалады (Қ.Жұмаділов).*

Бастауыш пен баяндауыш қатынасына негізделетін сөйлемде жақ нақты көрініп тұрады, яғни сөйлемде субъект не зат бастауыш қызметіндегі сөз арқылы көрінеді.

Сөйлем, негізінен, бастауыштық-баяндауыштық құрылымға негізделеді десек те, тұрлаулы мүшелерге талданбайтын атаулы сөйлем, одағайлы сөйлем сияқты сөйлемдердің бар екені белгілі. Мұндай сөйлемдерге қатысты қолданыста мүшеленбейтін сөйлем, сөз сөйлем, бір құрамды сөйлем деген бірнеше термин бар. Бір құрамды сөйлемдер тұрлаулы мүшенің біреуіне ғана, баяндауыш арқылы құрылуына негізделеді. Мұндай сөйлемдерде айтылатын ой мазмұны баяндауыш арқылы жарыққа шығады да, сөйлем бір бас мүшелі болып қалыптасады. Бір құрамды сөйлемдерді бір бас мүшенің лексика-грамматикалық ерекшелігіне қарай Б.Шалабай екіге бөліп қарастырады: бас мүше рай, шақ тұлғалы етістік немесе етістікке модаль сөздердің тіркесіп келуі арқылы жасалады; бас мүше атау септік тұлғасындағы есімдер арқылы жасалады.

Сөйлем құрылымын сипаттауда Ж.Жақыпов сөйлем моделін негізге алуды ұсынады. *Сөйлем моделі* дегеніміз – коммуникативтік бірлік болып табылатын белгілі бір типтік мағынаға ие шағын предикативтік тіркес. Мұнда қамтылатын басты шарттар: предикативтіліктің болуы; коммуникативтік қызметі іске асыру бірлігі екендігі; белгілі бір типтік мағынаның тән болуы. Осы тұрғыдан алып қарастырғанда қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді жіктеудің дәстүрлі құрылымдық мүшеленетін сөйлемдер, мүшеленбейтін сөйлемдер деп бөлінетін түрлері басқаша сипатта көрінеді.

Жақты және жақсыз сөйлемдер. Сөйлемдердің құрылымдық түрлерін жіктеуде қалыптасқан дәстүрлі топтастыруда басты өлшем ретінде «жақтылық», «жақсыздық», яғни сөйлемде жақтың болу, болмауы негізге алынады. Баяндауыш арқылы құрылатын сөйлем түрлері жақтық мағынада айтылады. Жақты сөйлемнің басты критерий ретінде сөйлемде бастауыш мүшенің болуы немесе бастауыш болмаған жағдайда оны баяндауыш арқылы тауып алудың мүмкін екендігі.

Ал жақсыз сөйлемдерде баяндалатын жай үш жақтың біріне немесе үшеуіне де бірдей қатысты болып келеді. Сөйлемді жақты және

жақсыз деп ажырату, әдетте, бір құрамды және екі құрамды сөйлем түрлерімен сәйкестенеді. Мәселен, бастауыш пен баяндауыштық қатынасқа негізделген екі құрамды сөйлемдер жақты болып табылады. Мүшеленбейтін немесе бір құрамды сөйлемдерге келгенде жай сөйлем синтаксисіне қатысты еңбектерде «жақтылық», «жақсыздық» мәселесіне қатысты екітүрлі көзқарас қалыптасқан. Біріншісі – бір құрамды сөйлемдер жаққа қатыстылығы жағынан былайша топтастырылады: жақсыз сөйлемдер; белгісіз жақты сөйлемдер; жалпылама жақты сөйлемдер (Б.Шалабай; Ж.Сәдуақас); екіншісі – бұл аталған белгілі-жақты, белгісіз-жақты, жалпылама-жақты сөйлемдерді бір құрамды сөйлемдерге жатқызбау, оларды жақты білдірудің үш нұсқалық мәні, субъектіні білдіру, көрсетудің үш тәсілі ретінде қарастыруды ұстанатын көзқарас (Ж.Жақыпов). Сөйлемде субъектінің айтылуы да, айтылмауы да мүмкін екендігін ескерсек, оның үстіне бастауыштың атау тұлғада келмеуі тұрғысынан сөйлемді жақсыз деп тану немесе бір құрамдыға жатқызу біржақты пікір болып шығады.

Жақты және жақсыз сөйлемдерге қатысты мәселеде екі нәрсені ескеру керек: біріншісі, құрылымдық тұрғыдан алғанда «жақтылық» бастауыш қызметінде келген атау септіктегі сөз болып табылады. Мысалы: *Нұрбек үй иесінің әңгімесін ұйып тыңдады (Қ.Жұмаділов)*; екіншіден, құрылымдық жағынан логикалық субъект қызметін тілде бастауыш мүше ғана емес, басқа сөйлем мүшесі атқаруы мүмкін. Яғни логикалық субъектінің тілдегі грамматикалық тұлғасы атау септікте емес, басқа септік тұлғасында да келе беруі мүмкін. Мысалы: *Маған сағат екіде әуежайда болу керек*. Осында *маған* сөзі грамматикалық тұлғасы жағынан барыс септікте келгенімен, қызметі жағынан алып қарағанда логикалық субъектінің тілдік көрсеткіші болып табылады. Ж.Жақыпов мұндай сөйлемдердің субъектісі атау септікте тұрған сөйлемдерден айырмашылығы семантикалық-грамматикалық мағыналарында екендігін айтады: олар іс-әрекет немесе қимыл субъектінің еркімен болды ма, жоқ әлде еркінен тыс болды ма, осы жағынан ғана ерекшеленеді. Мысалы: *Мен теңізге бармаймын – Маған теңізге бару жоқ*. Осылайша, Ж.Жақыповтың анықтауында, мұндай жақсыз сөйлемдер бір құрамды сөйлемдер қатарына жатпайды, олар

екі құрамды сөйлемнің мәнмәтіндік немесе стилистикалық нұсқасы болып келеді.

Ж.Жақыпов егер субъектіні белгілі бір модельдерде белгілі бір септік тұлғалары арқылы көрінетін, белгілі бір тұлға мен мағынадағы предикатпен байланысқа түсетін предикативтілік белгінің иесі деп түсінсек, тілде субъектсіз сөйлем болуы мүмкін еместігін айта келе, субъектілік пен субъектсіздікті қарсы қою сөйлемнің мәнді белгісі бола алмайтындығын айтады.

Жалпы «жақсыз сөйлем» термині шартты түрде алынғанын Б. Шалабай да атап көрсетеді. О.Төлегенов жақсыз сөйлемді «жанама жақты» деп атайды. Ғылыми еңбектерде жақсыз сөйлем деп көрсетілген сөйлем түрлерін іштей саралауды көрсетілетін сөйлемнің белгісіз жақтың жалпылама жақты деген терминдердің өзі қалай болғанда да жақтылықтың болатындығына меңзеп тұр. Жақсыздық категориясы іс-қимылдың, жай-күйдің субъект еркіне байланыссыз туындауы дегенді білдіреді. Мысалы: *Ымырт түсті. Таң атты* деген құрылымдарда жақсыздық мән бар.

Бақылау сұрақтары:

1. Сөйлемнің болымды, болымсыз деп жіктелуіне негіз болатын не?
2. Болымсыз сөйлемдердің берілу жолдарын мысалмен түсіндіріңіз.
3. Болымды мәннің етістіктің болымсыз тұлғасы арқылы берілуіндегі ерекшеліктерді атаңыз.
4. Сөйлем, оның жақтылық, жақсыздық ұғымдарымен арақатынасы.
5. Жақсыз сөйлемге қатысты пайымдауларға тоқталыңыз.
6. Субъектілік пен грамматикалық бастауыштық арақатынасы.

Семинар тақырыптары:

1. Жай сөйлемдерді құрылымдық тұрғыдан жіктеуге қатысты ғылыми көзқарастар (Ж.Жақыпов, О.Төлегенов, Б.Шалабай еңбектеріне салыстырмалы талдау).
2. Жақты сөйлемдер мен жақсыз сөйлемдер: грамматикалық белгілері.

Әдебиеттер:

1. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. –А.: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464 б.
2. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – А.: Қазақ университеті, 2012. -186 б.
3. Төлегенов О. Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – А.: Мектеп, 1968. – 180 б.
4. Сәдуақасұлы Ж. Қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдердің құрылымдық типтері (етістік бас мүшелі сөйлемдер). Фил. ғыл. док. ... дисс. авторефераты. –Алматы, 1997.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Жақсыз сөйлемге қатысты ғылыми пайымдаулар.
2. Сөйлемдерді құрылымдық тұрғыдан жіктеудің ұстанымдары.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Төлегенов О. Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – А.: Мектеп, 1968. –102-122 бб.
2. Қазақ грамматикасы: фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. –Астана, 2002. – 784 б.
3. Ермекова Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис курсы бойынша теориялық және практикалық сабақтардың мазмұны. –Алматы: Білім, 2002. – 132 б.

3.3 Сөйлемнің айтылу мақсатына қарай бөлінуі

Кез келген сөйлем коммуникативтік бірлік ретінде белгілі бір мақсатқа сай құрылады және сол мақсатқа сай интонациямен айтылады. Сөйлем мазмұнындағы хабарлама сөйлеуші жақтың қандай да бір ақпаратты, мәліметті жеткізу тұрғысынан немесе біреуден жауап алу мақсатында сұрақ қою үшін, сондай-ақ тыңдаушыны әрекетке барғызу немесе оған тікелей талап білдіру мақсатында болады. Сөйлемдер сөйлеу үдерісінде сөйлеушінің мақсатына сай құрылымда түзіліп, мақсатқа сай интонациямен айтылады. Осыған сәйкес тілтанымда сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай топтастыруда негізінен бір-бірінен алшақ кете қоймайтын екі түрлі көзқарас

қалыптасқан. Бірі – сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай *хабарлы, сұраулы, бұйрықты* деп үшке жіктесе, екіншісі – осы аталғандардың қатарына төртінші сөйлемнің түрін, *лепті* сөйлемдерді қосады. Б.Шалабай хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің әрқайсысы айырықша көңілді интонациямен айтылған жағдайда лепті сөйлемдерге айналады деп көрсетеді. Ал 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасы» атты көлемді еңбекте лепті сөйлем сөйлеу мақсатына сай жіктелетін сөйлемдердің төртінші түрі ретінде бөлек көрсетілген.

Ой мазмұнын жеткізуге хабарлау, баяндау түріне құрылған сөйлемдердің орамды келетіндігі белгілі. *Хабарлы сөйлемдер* объективті шындықтың үзіктерін, қандай да бір әрекет, құбылыс пен заттар туралы ақпаратты хабарлау мақсатында айтылады. Мысалы: *Кішкентай күнінде Абай өзі де кеш сайын осы жырдың тербеуімен ұйықтайтын (М.Әуезов)*. Мұндай хабарлау мәнді сөйлемдер мағыналық жағынан бірнеше түрге ажыратылады. Оларды іштей саралауда ғалымдар әр түрлі шартты басшылыққа алады. Мәселен, С.Аманжолов хабарлы сөйлемнің қимыл хабарлы, себеп хабарлы, сын хабарлы, мекен хабарлы, мақсат хабарлы, анықтама хабарлы, тақырып хабарлы түрлерін көрсетіп, олардың болымсыз тұлғада да келе беретіндігін айтады. М.Балақаев хабарлы сөйлемдерді құрылымына қарай жай және күрделі, сөйлем мазмұнының шындыққа қатысына қарай болымды және болымсыз деп ажырата отырып, олардың күмән, болжал, қалау сияқты модаль мәнді реңктермен де келе беретіндігін айтады.

Хабарлы сөйлемдердің қолданылу аясы өте кең болып келеді және құрылымы жағынан мүшеленетін, мүшеленбейтін, жалаң және жайылма, жақты және жақсы, дара және күрделі түрлерге ажыратылады. Хабарлы сөйлемдердің көп жағдайда ашық райда және түрлі модальдік мағынаны білдіруі оларға тән негізгі грамматикалық ерекшеліктің бірі болып келеді. Сөйлем мазмұнының шындыққа қатысы жағынан хабарлы сөйлемдер болымды сөйлем және болымсыз сөйлемдер деп екіге ажыратылады. Хабарлы сөйлемнің мазмұнына сөйлеушінің қатынасы да көрсетілуі мүмкін. Осымен байланысты баяндау мазмұнына сөйлеушінің қатынасы тұрғысынан хабарлы сөйлемдерде сенімділік, сенімсіздік, мүмкін-

ділік, мүмкін еместік, қажеттілік, қалау, болжалдылық, белгісіздік, күмәнділік, міндеттілік сияқты модальдік мағыналар да беріледі. Бұл модальдік мағыналар лексика-грамматикалық бірліктер, атап айтқанда морфологиялық көрсеткіштер: -ар, -ер, -р тұлғалары: *Аударма сөздіктермен де жұмыс жасайтын шығармыз; Аспанды қара бұлт торлағанына қарағанда жауын жауатын болар (Ауызекі тіл)*; қалау мәнді білдіретін -ғым келеді, -са игі еді, -са екен, -уға бол, -а/ -е, -й біл, -й ал аналитикалық форманттары: *Қатысушы бірнеше жеңілдіктің біреуін ғана таңдай алады; Қазір барлық құжаттардың көшірмесін жасап алсам игі еді*; сондай-ақ *деймін, емес* көмекші етістіктері: *Бұл қайырымдылық шарасына барлықтарыңыз қолдау көрсетсеңіздер деймін; Есте сақтау қабілетін жақсартуға кітапты көп оқу жақсы көмектеседі деседі*; сияқты, секілді, тиіс, қажет, шығар, мүмкін, көрінеді деген модаль сөздер: *Қасқа маңдай, қара мұртты баған жігіт қырандай түйіліп төнген сияқты (Ғ.Мұстафин)*; *Пойызға алған билетімді басқа күнге ауыстыруым керек; Жолаушылар пойызы уақытынан біраз кешигетін шығар; Қатысушылар ұйымдастыру жарнасын төлеуі тиіс; Мереке қарсаңында бұл тауарларға жеңілдіктер болуы мүмкін. Олар қосымша қызмет түрлерін ұсынған көрінеді*; демеуліктер: -мыс, -ды, -ты арқылы беріледі: *Бір кездері мұнда үлкен көл болыпты-мыс.*

Сұраулы сөйлемдер қандай да бір жауап, хабар алу мақсатында айтылады және оларға ерекше интонация тән болып келеді. Бұл интонация сөйлемдегі сұрау мәнді білдіретін сөздің басқа сөздерден өзгеше айтылуына негізделеді. Сұраулы сөйлемге тән интонацияның түрлі ырғақта айтылуы сөйлем мазмұны мен сұрау мәнін жасаушы тілдік құралдарға және олардың жұмсалу орнына байланысты. Қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемдердің жасалу жолын екі жолы бар: синтаксистік тәсіл; лексика-грамматикалық тәсіл.

Сұраулы сөйлемдердің жасалуында интонациядан басқа, *болар, шығар, білем, деймін, қайтеді* деген модаль сөздер және *гой, – ау, да, ше, ма, ме, ба, бе, па, не* демеулік, сұраулық шылауларда қатысады. Мысалы:

– Баратын жеріңіз өз үйіңіз ба? – деді алдында отырған жігіт бері қарай мойнын бұрмастан.

- *Сіз маған айтып отырсыз ба?*- деді Бағила таңданып (Д.Исабеков). Немесе тағы бір мысал:

- *Бар. Түнде екі грейдер кеткен.*

- *Түнде? Мен келеді деген соң? Ал, мен келмесем ше? Құс боп қатынайтын ба едіңдер?* (Д.Исабеков). Осы диалогтағы сұраулы сөйлемдер демеулік, интонация және сөйлеу жағдаяты мен мән-мәтін қатысу арқылы жасалған. Диалогтағы *Түнде? Мен келеді деген соң?* сөйлемдерінің ерекше интонациямен айтылуына олардың эмоционалды сипаты да айтарлықтай ықпал етіп тұр. *Билетімді басқа күнге ауыстырсам қайтеді? Жөндеу жұмыстарын аяқтап қалған шығарсыңдар?* деген сөйлемдерде сұраулық мән модаль сөздер арқылы беріліп тұр.

Сұраулы сөйлем жасаудың өнімді жолының бірі – сұрау есімдіктерінің қатысуы арқылы жасалуы немесе лексика-грамматикалық тәсіл. Мұндай сөйлемдерде негізгі сұрау мәні лексикалық көрсеткіштер арқылы беріледі де, интонация қосымша қызмет атқарады.

- ... *Біз жоқта ешкім телефон соқпады ма?*

- *Соқты.*

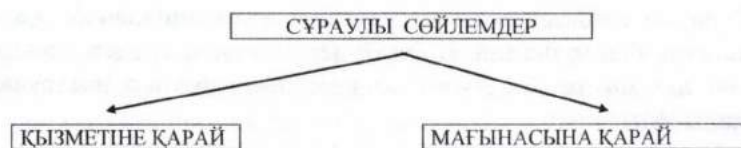
- *Кім?*

- *Танымадым. Бір ер адам. Сізді сұрады.*

- *Даусы қандай?*

Ол иығын қозғады (Д.Исабеков).

Сұраулы сөйлемдер мағыналарына қарай және жұмсалу мақсатына қарай іштей бөлінеді. Диалогқа құрылған сөйлеу жағдаяттарында сұраулы сөйлемдер жауап алу мақсатын көздейді. Бұл сөйлем түрінің мағыналық тұрғыдан жіктелісін жасауда қойылатын сұрау мәнінің қызметі межеге алынады. Сұраулы сөйлемдер жіктеудің шарттары:



Сызба 7. Сұраулы сөйлемді бөлудің шарттары

Сұраулы сөйлемдер негізінен жауап алуды көздегенімен, сұрақтың негізгі мақсатына қарай іштей бір-бірінен қызметі жағынан ерекшеленеді. Р.Әмір сұраулы сөйлемдерді қызметіне қарай үшке бөледі: негізгі сұрақты білдіретін сөйлемдер; жетек сұрақты білдіретін сөйлемдер; анықтаушы сұрақты білдіретін сөйлемдер. Негізгі сұрақты білдіретін сөйлемдер сұрау есімдіктері мен сұраулық шылаулар арқылы жасалып, қызметі жағынан зат пен құбылыстың атын, белгісін, әрекеттің мерзімін, орнын және т.б. нақты білу мен жауап алуға бағытталады. Мысалы: *-Атың кім, айналайын? – деді Күдері есін енді жинаған қызға тіл қатып. Балжан (Қ.Жұмаділов).* Тағы бір мысал:

- Ол не? – деді түк түсінбеген Едіге.

- Не? Не екенін сен білуге тиіссің? Міне, тақырыбына қара: «Раймалы аганың інісі Әбділханға айтқан сөзі».

- Е, дұрыс, бұл да аңыз ғой, - дей берді Едіге (Ш.Айтматов).

Сұраулы сөйлемнің келесі түрі – жетек сұрақты білдіретін сөйлемдер. Мұндай сөйлемдер негізгі сұраққа жауап алумен қатар, тағы да қосымша қойылған сұрақты да қамтиды. Мысалы:

- Бұл кім? – деп дауыстады қасына арқан бойы таянғанда.

- Накеңбісіз? Бұл өзіміз ғой, - дед салт атты да дыбыс беріп.

- Өзің болғанда кімсің?

- Омармын. Нұғыманның Омары (Қ.Жұмаділов). Ал анықтаушы сұрақты білдіретін сөйлемдер көбінесе диалогтерде екінші жақтың сөзін нақтылау мақсатын көздейді және алдыңғы сұрақтың сөздерін қайталау арқылы жасалады. Мысалы: *- Папа, - деді қызы әкесін аймалап, - Дауыл мен Ермек кетіп қалды?*

- Кетіп қалғаны несі?

- Мүлде кетіп қалды. Мамасымен бірге кетті. Пойызға мінді де, кетті де қалды.

- Кеткені несі? Қашан кетті? – деп Едіге не болғанын әлі түсіне алмай, қызының көзіне қарады (Ш.Айтматов).

Сұраулы сөйлемдер коммуникацияда атқаратын қызметі жағынан ғана емес, сұрақтың ішкі логикалық мазмұнына қарай да сараланады. Логикалық тұрғыдан сұрақтар жалпы сұрақ және альтернативті сұрақ болып екіге бөлінгенімен, бұлардың өзі коммуникация барысында әр түрлі өң алады. Осымен байланысты сұра-

улы сөйлемдер мағынасына қарай үшке бөлінеді: 1) ашық сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер; 2) демеу мәнді сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер; 3) риторикалық сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер (О.Төлегенов, Б.Шалабай, Т.Ермекова). Бұл аталғандардың қатарына Р.Әмір сұраулы сөйлемнің төртінші мағыналық түрі ретінде түрткі сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдерді қосады және демеу мәнді сұраулы сөйлемнің орнына альтернативті сұрау мәнді деген терминді қолданады.

Ашық мәнді сұраулы сөйлемдер – қолданыстық жиілігі жоғары тұрған сұраулы сөйлем түрі. Мұндай сөйлем түрлері көбінесе диалогте қолданылады. Диалогта сұрақ сөйлеуші жақтан қарсы тарапқа, тыңдаушыға қарата айтылып, жауаптың берілуін қажет етсе, монологта сұрау сөйлеушінің өзіне арналады. Мысалы: *Кешегі пысықсын жүрген жандардың бірі де табылмады қасымнан. Неге бұлай? Бәрі қайда кетті? Бәлкім, мен өмір бойы шын мәнінде жалғыз болған шығармын? Жауапсыз сан сауал ...* («Жалын»). Ашық мәнді сұраулы сөйлемдерде сұрақтың берілу мақсаты сөйлеушінің ақпаратын, мәліметін толықтыру, нақтылау, кеңейтуді көздейді және бұл екінші жақтың жауабы арқылы іске асырылады. Мысалы:

- *Отаржан, мәшинеңді ашып, посылкеңді бере қал, - деді.*

Ол бермеймін деді.

- *Е, неге?*

- *Кеңсеге барып тіркеу керек.*

- *Одан қашан келесің?*

- *Ертең (Д.Исабеков).*

Мұндай сұраулы сөйлемнің бұл түрінің қолданылуындағы келесі мақсат – сөйлеушінің көзқарасын нақтылау. Бұл мақсатты көздейтін сөйлемдерде сөйлеушіге ой мазмұны алдын ала белгілі болып келеді. Сөйлеушінің көздейтіні – қарсы тараптың, тыңдаушының оны құптауын не құптамауын білу. Мысалы: - *Меніңше, бар идеяның басы сіз зой деймін?*

- *Иә, мен! – деді Мәлике ши қалпағын түзу тұрса да жөндеп қойып (Д.Исабеков).*

Ашық мәнді сұраулы сөйлемдерді О.Төлегенов *тіке сұрақ* және *қарсы сұрақ* (қайталама сұрақ) деп бөледі. Тіке сұрақ екінші жақтан жауап алуды қажет етсе, қарсы сұрақта жауап берілгенде

кейде сөйлеушінің сөзіндегі кейбір сөздер жауап барысында қайталанып қолданылады. Мысалы: - *Өзіңіз не әрекет жасап жатырсыз? - Менде не әрекет болады? Құдай жалғыз.. мен жалғыз ... (Д.Исабеков).*

Б.Шалабай демеу мәнді сұраулы сөйлем сөйлеуші тараптың көзқарасын анықтау болғандықтан оны ашық мәнді сұрақтың бір стильдік түрі деп қарауға болатындығын айтады. Оның ашық мәнді сұраулы сөйлемнен өзгешелігі сөйлеушінің тыңдаушыны (екінші тарапты) іске қосуға ықпал етуі, жанама түрде іс істеуге итермелеу мәнін айтуға болады. Мұндай мазмұндағы сұраулы сөйлемді Р.Әмір *түрткі сұрақты білдіретін сөйлем* деп атайды да, оның ерекшелігін бұйыру және іске жұмсаудың бұйрық формасында емес, сұраулы сөйлем түрінде айтылуымен түсіндіреді. Мысалы: *Бөлменің іші ысып кеткен жоқ па?*

Альтернативтік сұрақты білдіретін сөйлем мазмұнында сұраққа жауап болатын «бағдар, із» қамтылады. *Осы жейдені киесің бе, кимейсің бе?* Кейде альтернативті сұраулы сөйлемдерде болымсыз етістіктің орнына *жоқ па* сөзі қолданылады: *Мына сөздікке тапсырыс береміз ба, жоқ па?* Бұл сөйлеуді үнемдеуге құрудың амалы болып табылады. Сонымен қатар, альтернативті сұрақты білдіретін сөйлемдерде болымсыз тұлғада келген баяндауыш мүше болымды мағынаны білдіруге қызмет етеді: *Хатшы қызды көрмедің бе?*

Риторикалық сұрақты білдіретін сөйлемдерде ой мазмұны эмоционалды, экспрессивті беріледі. Сұраулы сөйлемнің бұл түрі айтылған ой мазмұнына тыңдаушыны сендіру және оның назарын өзіне аударту мақсатын көздейді. Мұндай сөйлемдерде баяндауыштар кері мағынада жұмсалуға құрылады және сұраулық *ма* демеулігі мен есімдіктер арқылы жасалады. Мысалы: *Өлсем орным қара жер, сиз болмай ма? (Абай).* Риторикалық сұрақты білдіретін сөйлемдер ерекше екпінмен, жігермен айтылады.

Бұйрықты сөйлемдер сөйлеушінің тыңдаушысын немесе сол арқылы басқа біреудің қандай да бір істі жүзеге асыруына ықпал ету мақсатын көздейді. Сөйлеушінің біреуді іс-әрекетке барғызу үшін айтқан пікірін білдіруге қызмет ететін бұйрық мәнді сөйлемдер, әдетте, етістіктер арқылы білдіріледі. Бұйыру мағынасы

етістіктің бұйрық рай формасына қатысты А.Байтұрсынұлы, Ы. Маманов, А.Ысқақов, С.Исаев, Л.Дүйсембекова, ал синтаксисте бұйрықты сөйлем түріне қатысты Р.Әмір, О.Төлегенов еңбегінде айтылса, З.Ерназарова коммуникативті-прагматикалық жағынан қарастырады. Бұйрықты сөйлемдер негізінен басым интонациямен айтылады, ал бұйрықтық мағына сөйлеуде түрлі реңкте білдіріледі. Мысалы: *-Тұрмаңдар мұнда! Кетіңдер бұл жерден, кетіңдер! - деп бажылдады фонарьлы қатын (Ш.Айтматов)*. Бұл сөйлем басым интонациямен айтылса, келесі сөйлемның айтылу интонациясы бәсең болып келеді: *- А, Едеке, кел, кел, үйге кір, – деп қорыққаннан боп-боз болып, шегіншектей берді (Ш.Айтматов)*.

Бұйрық мағынаның берілуі етістіктің бұйрық рай формасымен ғана шектелмейді. О.Төлегенов бұйрық мәнді сөйлемдердің тек етістіктен ғана емес, әр түрлі септік тұлғадағы есім сөздер, үстеулер мен одағай сөздер арқылы да берілетіндігін көрсетеді. Бұйрық мәнді сөйлемдердің етістіктен басқа түрлі септік тұлғадағы есім, үстеу және одағай сөздер арқылы да берілуі бұйрық мағынаның сөйлеу кезінде әр қилы реңкте көрінетіндігімен байланысты болса керек. Бұйрықты сөйлемдерді жасалу жолына қарай етістікті бұйрықты сөйлемдер және етістіксіз бұйрықты сөйлемдер деп бөлуге болады.

Етістік арқылы тікелей берілетін бұйрықты сөйлемдерде бұйрық берушінің басымдығы байқалады да, тыңдаушы, яғни бұйрықты орындаушы оған тәуелді болып келеді. Мысалы: *Хазірет ас үйдің есігін қатулана ашып, босағадан зекіре бұйрық берді:*

- *Бөшкеде дым жоқ. Су әкел ! (Д.Әбілов);*
- *Әй, тұр! ...тұр! Әліби қозғалмады. Кемпір әй-шәйға қарамай жүлқылай бастады (Ә.Нұрпейісов).*

Бұйрықты сөйлемдер жасалу жолдары:

- 1) етістіктің бұйрық рай тұлғасы арқылы жасалады. Баяндауыш қызметіндегі етістік II және III жақ тұлғаларында қолданылады. Мысалы: *-Дауыл, тоқта! Кетпей тұр, тоқта! Мамаңның қолынан ұста! – деп зулап бара жатқан пойыз дөңгелектерінің тарсыл-тұрсылынан асыра айқай салды (Ш.Айтматов); Айжан, қызметкерлер есептерін сағат беске дейін өткізсін! Ауызекі сөйлеу тілінде бұйрық мәнді етістіктер алғын, келген тұлғасында қол-*

даныла береді;

2) сөйлем мазмұнында бұйрық өтініш, тілек ретінде білдірілгенде:

а) етістік баяндауыштар *-ғай/-гей, -қай/-гей* жұрнақтарымен келеді: *Оңаша жалғыз қалғанда, Есіңе мені алғайсың (М.Мақатаев);*

ә) етістік баяндауыштар *-шы/-ші* қосымшалы болып келеді: *Қараңызшы, далада қар жауып тұр, - деді әлі опынысы мен өкініші арылмаған үнмен (Д.Исабеков); Енді сөйлемей-ақ қойыңызшы, сіз онсыз да бүгін мазамды алып біттіңіз (Д.Исабеков);*

б) белгілі сөйлеу жағдайында ашық рай арқылы қалыптасып, соған сәйкес арнаулы интонациямен айтылады және ауыспалы осы шақ, болжалды келер шақ тұлғасымен, *-айық/-ейік* тұлғалы баяндауыш арқылы беріледі: *Жарар, - деп доғарды Едіге оны. –Түрегел былай, адамша сөйлесейік. Әйеліңнің көзінше сөйлесейік. ... Бұл әңгімені енді қозғамайық (Ш.Айтматов);*

3) бұйрықтық мағына етістіксіз сөйлемдер арқылы да беріледі. Іс-әрекетке барғызу мағынасын имплицитті жеткізу етістіксіз бұйрықты сөйлемдердің өзіндік ерекшелігі болып табылады. Бұл оларды етістікті сөйлемдермен салыстырғанда анық байқалады. Етістіксіз бұйрықты сөйлемдер етістікті сөйлемдермен қатар, тең дәрежедегі бірлік ретінде сөйлеуде кең қолданысқа ие. Бұл сөйлемдер сыртқы тұрпаты жағынан атаулы сөйлемдерге ұқсас болып келеді. Мысалы:

– *Ерні кезеріп жатыр. Су ...*

– *Сестра ! ... – деді дәрігер айғайлап. Сырттан ақ халатты қыз жүгіріп кірді (Ә.Нұрпейісов);*

Екінші, сен қазір моншаңды жақтыр ... – бес минутта әзір болады. Тілесен, май айынан бері сүрленіп жатқан қайың сыпырғышпен өзім-ақ жоныңды жосылтып, қып-қызыл қылып берейін...

– *Жоқ, Степан бар ғой ...*

– *Марфа! ... Естимісің? ... Монша ! – деді Зотов, ас үйге қарап айғайлап (Ғ.Мүсірепов);*

Ортаға шығып ап, жын ұрғандай біледі.

– *Барабан! – деді айғай салып арасында.*

– *Барабаны несі!?*

– *Дайте мне мой барабан! Мен барабанға арнап концерт жазғанмын (Д.Исабеков)*. Бұл тектес (*Су. Монша. Барабан. Сестра*) сөйлемдерде іс әрекетке барғызу, іске қосу қимыл емес, сол қимыл жүзеге асқанда болатын нәтиженің көрсетілуі арқылы беріліп тұр және олардың грамматикалық формасы атау тұлғада келу болып табылады. Яғни жоғарыда келтірілген мысалдарда толық нұсқа былай болады: «*Су – Су әжел*» немесе «*Монша – Монша жақ*»; «*Барабан – Барабанды беріңдер*». Бұл сипатына қарап, біз етістіксіз бұйрықты сөйлемдер, көбіне, толымсыз сөйлем түрінде келетіндігін байқаймыз. Бірақ мұнда сөйлем мазмұны сөйлеу жағдаятымен, сөйлеу ортасымен тығыз байланыста анықталатындықтан тыңдаушыға айқын, түсінікті болады. Яғни сөйлемдегі толымсыздықтың мазмұнға ешқандай қатысы болмай, ол тек құрылымдық жағынан ғана толымсыз болып келеді. Құрылымдық жағынан толымсыздық етістікті қайталамау талабынан, коммуникациядағы ықшамдылық талабынан туындаған. Бұл туралы Ж.Жакупов «бұйрық атаулы сөйлем атаулы сөйлем емес, нақты ситуацияға байланысты ықшамдалып эллипсистенген сөйлем» [3, 47] деп жазады.

Сөйлеуші тарапынан бұйырылған іс-әрекеттің жүзеге асуы да, аспауы да мүмкін. Қазақ тілінде іске асатын, орындалатын қимыл мынадай **мақсаттарды** көздейді:

- жалпы қимылды жасауға түрткі болу;
- үзіліп қалған қимылды жалғастыруға түрткі болу;
- іс-әрекеттің толық жасалуына түрткі болу;
- қимылдың сапасын, бағытын өзгертуге түрткі болу;
- қимыл әрекетті тоқтату;
- жасалу үстіндегі әрекеттің көрсетілуі. Мысалы:

1) бұйрықты сөйлемдердің бұл семантикалық түрі кең таралған және ол етістіктің бұйрық рай тұлғасында келуі арқылы ашық беріледі де, **әрекеттің жасалуына түрткі** болады. Мысалы: *Құй деймін, мыналарға! Кесеге емес, анау үлкен шараяққа құй!* – деп бұйырды (*Қ.Жұмаділов*); *Қымыз ал!* - деп ол қонағына сырлы зеренді ысырып қойды (*Ә.Нұрпейісов*). Мұнда сөйлеуші тыңдаушыны құю және ішу әрекетін жасауға итермелеп отыр. Ал етістіксіз,

яғни түрлі септік тұлғаларында келген зат есімнен болған бұйрықты сөйлемдер арқылы астарлап жеткізіледі: *Күйдіріп басқан құрыш киіздің күлі көзін тесіп бара жатқандай.*

– *Сусын, - деді Жабай ернін тілімен әрең жалап. Назыкеш үнсіз ғана орнынан тұрып, кірлі кетік ағаш аяқты жуып жіберіп, Жабайдың ауызына шалап тосты (Ғ.Мүсірепов).* Мұндай есімді бұйрықты сөйлемдерде бұйыру семантикасы қимыл әрекетіске асқанда қол жеткізілетін нәтижені атау арқылы көрінген.

Етістіксіз бұйрықты сөйлемдер жасалу үстіндегі қимылды имплицитті білдіруге де қызмет етеді: *Кеудесін ащы өксік қысып, солқылдап жылап жібере жаздады. Бірақ дыбысын шығармай бұлығып тоқтап қалды.*

– *Ана, қан!*

– *Қан! – деді естияр екі бала шырқырап (Ә.Нұрпейісов).*

2) *Едіге жезулі түйеге «шу!» деді де, қамшы басты. Шана қайтадан разъезге қарай зырлады (Ш.Айтматов)* деген сөйленімде субъект – Едіге түйенің қозғалу *әрекетін жалғастыру* үшін оған әсер ететіндей әрекет жасайды (түйеге қамшы басады). Мұндағы бұйрықты семантика «шу!» одағайы арқылы берілген. Қимылдың (шананың зырлауы) жалғасын табуы екінші сөйленімде *қайтадан* лексемасы арқылы нақтыланған. – *Шу, шу, жануар! – деп атын тебіне бастады (Ә.Нұрпейісова)* деген сөйлемде қимылдың басталуына, жасалуына итермелейтін бұйрық одағай сөз арқылы берілген.

Қарсы алдымнан кеше базарда сөмкесін тартып алып қашқан кісі шыға келді. Мені бірден таныды. Тұла бойым қалшылдап кетті, біткен жерім осы екен дедім ...

– *Сосын! Ары қарай не болды? («Жаңа өмір»).* Мұнда сөйлеушілердің бірі әрекетін (айту) тоқтатқан, екіншісі одан ақпарат алу мақсатында сөйлеу әрекетін ары қарай жалғастыруды бұйырады. Сөйлемдегі *сосын, ары қарай* сөздері «сөйлеу» әрекетін жалғастыруға берілген бұйрықтың көрінісі. Қандай да бір ақпаратты білу, қимылдың іске асуы (процесс) бұйырушы жақ үшін маңызды. Сондықтан мұндай сөйлемдерде бұйрықты семантика сөзтұлғамен ғана емес, интонацияның қатысы арқылы да күшейтіле беріледі. Үзілген қимылды жалғастыруды көздейтін бұйрықты жағдаят

етістікті сөйлемдерде *сөйле, жалғастыр, айт* етістіктері арқылы ашық та беріледі: *Оспан мен Смағұлды жалындырып алды да, екі үйректі қанжығасынан шешіп беріп жатып:*

– *Жаман енеңді ... қос қара! Ертеңді-кеш суды ылайлағанша, тым құрыса бүлдірген терсеңдерші!* – деді.

– *Бүлдірген?*

– *Қай бүлдірген?*

– *Бүлдірген қайда?*

– *Ей, ағатай, айтышы!* – деп, *Оспан мен Смағұл тағы жалынды* (М.Әуезов).

3) бұйрықты сөйленімдердің бұл түрі *қимылдың толықтай жүзеге асуына, жасалу тәсіліне* түрткі болады және белгілі бір нәтижені қажет етеді:

– *... , тарағым қайда?*

– *Іздейін...*

– *Тез! Бол!*

– *Қазір, қазір...* (Ә.Нұршайықов) деген бұйыру жағдаятында іздеу әрекетінің толықтай жүзеге асуы *бол, тез* лексемалары арқылы көрінеді.

4) бұйрықты сөйленімдердің келесі түрі қимылдың өту барысында *сапасын, қалпын, бағытын өзгертуге* қозғау салу мақсатын көздейді.

– *Сүйре деймін! Сүйре бері!*

– *Тарт, тезірек!* (Ш.Айтматов) деген сөйленімде бұйырушы әрекеттің қарқынын күшейтуді талап етіп тұр.

– *Жайырақ! Балам ұйықтап жатыр, оянып кетеді* (Ауызекі тіл) деген сөйленімде бұйырушы дауыстың сапасын өзгертуді, яғни қатты сөйлеп тұрған адамнан себебін көрсете отырып, жайырақ сөйлеуін талап еткен. Жалпы тілдік деректерге сүйенсек, бұл топтағы бұйрықты сөйлемдердің жасалуы *қатты (қаттырақ), жай (жайырақ), тез (тезірек), ақырын, жылдам* сияқты бірнеше сөздермен шектеледі екен.

Енді қайтадан артқа беріп көрейік. Бәлкім қатты қарқын алсақ шығып та кетерміз.

– *Қане, артқа! Тағы!* («Жалын»).

– *Алга! Тегістеу жерге!* – деді *Қара-батыр*.

– *Іргеге берік болыңдар. Найза! Найзаға!* (М.Мағауин). Бұл іспеттес бағытты өзгерту мәніндегі бұйрықты сөйленімдер мекен үстеулер, барыс жалғаулы есім сөздер арқылы беріледі.

5) сондай-ақ бұйрықты сөйленімдер **іс-әрекетті тоқтату, тәлсеуге** түрткі болу арқылы қимылға (қалыпқа) өзгеріс жасауды қамтамасыз етеді. Басқа топтағы сөйлемдер сияқты бұл мағына да етістік және етістік емес лексемалар арқылы беріледі:

– *Мені жаратқан жалғыз Қарашекпеннің байы емес еді ғой. Бұл қай қорлағаны? Жібер қолымды!* – деп жүлқынып еді, Еламан:

– *Өшір үніңді, жүр-р!* – деп жекіп, кішкентай қағылез жігітті *дедектетіп сүйрей жөнелді* (Ә.Нұрпейісов);

Шәкірттер күйсеуік дуанаға «Мың бір түннен» ертеқ айттырып, тыңдап отыр екен.

–*Ертегіңді ертең айтарсың, дуана, жүр! Менімен бірге!* – деді Сұлтанмахмұт ентіге сөйлеп (Д.Әбілов).

Етістік емес бұйрықты сөйленімдер одағайлар (ишарат) арқылы беріледі: *Жалғызымның көзі едің ... деп күйікті ала үйренішікті көй-көйіне салып бара жатқанда, Сүйеу қарт:*

– *Тәйт, тәйт! Найсап! ... деп зәрін төге зекіп, тыйып тастады* (Ә.Нұрпейісов); - *Тәйт әрі, суырылмай!* – деп баласына зекіп ұрсып тастады (Қ.Жұмаділов).

6) кейбір атау тұлғада келген эллипсистенген бұйрықты сөйлемдер арқылы **іс-әрекеттің жасалу кезеңі** көрсетіледі. Мысалы: *Үркімбайдың кішкене тұлымды қызы есіктен қашып кеп әкесінің қолтығына кіріп кетті* де:

– *Атиабар! Атиабар!* – деді (М.Әуезов).

Лепті сөйлемдер шындық болмыс туралы ақпарат беріп қана қоймай, соған қатысты және белгілі бір субъект жайында сөйлеушінің эмоциясын, сезімін арнайы не үстемелей білдіреді. Сөйлемнің лепті немесе лепсіз айтылуы көп жағдайда интонацияға негізделеді. Лепті сөйлемдерді сөйлемдердің жіктелуін жасауда қай топқа жатқызуына байланысты ғалымдар арасында бірізді пікір жоқ. Бір топ ғалымдар бұл сөйлем түрін айтылу мақсатына қарай жіктелетінін сөйлемдер қатарына қосса, енді бір тобы бұл жіктемедегі сөйлемдер қатарына оны қоспайды.

Сөйлемге эмоциялық түр беретін тілдік құралдар қатарына арнаулы баяндауыш тұлғаларды, құрылысы жағынан тұтас эмоцияны білдіруге бейімделіп қалыптасқан сөйлемдерді, атаулы сөйлемдерді және интонацияны да жатқызамыз.

Бақылау сұрақтары:

1. Сөйлемдерді жіктеудің басты критерийлерін атаңыз.
2. Риторикалық сұрақты білдіретін сөйлемге тән ерекшеліктерді атаңыз.
3. Бұйрықты сөйлемдердің жасалу жоларын көрсетіңіз.
4. Етістіксіз бұйрықты сөйлемдердің ерекшеліктерін түсіндіріңіз.
5. Лепті сөйлемге тән грамматика-семантикалық ерекшеліктер.

Семинар тақырыптары:

1. Лепті сөйлемдердің жасалу жолдары.
2. Лепті сөйлемдердің семантикалық түрлері мен прагматикасы.
3. Жалаң және жайылма сөйлем туралы түсінік.

Әдебиеттер:

1. Қазақ грамматикасы: фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. –Астана, 2002. – 784 б.
2. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі синтаксис. –Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 186 б.
3. Жакупов Ж.А. Қазақ тілінің функциональдық синтаксисі: филолог. ғылым. докт. ... автореф. – Алматы, 1999. – 66 б.
4. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – А.:Саанат, 1994. -162-175 бб.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Сұраулы сөйлемнің мағыналық түрлері.
2. Бұйрықты сөйлемдердің прагматикасы.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Төлегенов О. Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – Алматы: Мектеп, 1968. –102-122 бб.

2. Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – Алматы, 2001. – 198 б.

3.4 Толымсыз сөйлемдер

Синтаксистік құрылымдар коммуникативтік талапты өтеуге бейімделіп түзіледі. Коммуникацияда барысындағы ең басты талаптардың бірі ретінде сөйлемнің айтуға ықшамды, құрылымы жағынан үнемді болып келуі басты назарда болады. Сөйлемді мағыналық жағынан тығыз байланысты бөліктерге бөліп қолдану – ауызекі сөйлеуге тән құбылыс. Ауызекі сөйлеу тілі мен жазба әдеби тіл қашан да бір-біріне әсерін тигізе отырып дамиды. Сондықтан ауызекі сөйлеуге тән ойдың айтуға жеңіл және түсінікті болу үшін ықшамды етіп құрылуы, күрделі ойды білдіретін сөйлемдердің мағыналық-интонациялық тұтастығын сақтай отырып сегменттелуі, айтар ойдың дайындықсыз, емін-еркін сөйлеу үстінде құрылатындықтан сөйлем компоненттерінің арасындағы байланыстың әлсіз болып келуі және нормативті грамматикалық талаптарға сай құрыла бермеуі, сөйлемдердің эмоциялық сипатының басым болуы сияқты ерекшеліктердің жазба тілден көрініс беруі заңды құбылыс болып табылады.

Тілдік бірліктерді құрылымдық жүйенің негізгі ұстанымдары тұрғысынан зерттеумен ғана шектелу оларға қатысты туындайтын барлық мәселелерді шешіп бере алмайды. Осымен байланысты соңғы кездері тілдік бірліктерді, оның ішінде синтаксистік бірліктерді де тілдік жүйеде ғана емес, сөйлеу деңгейінде, оларды функционалды-коммуникативтік тұрғыда қарастыру қажеттігі туындайды. Бұл орайда тілдік бірліктерді зерттеуде тілдік жағдаят қана емес, тілдік емес жағдаят, коммуникациядағы түрлі прагматикалық жағдайлар қамтылатындықтан нысанға алынған тілдік бірліктің табиғаты жүйелі-құрылымдық ғана емес, функционалды-коммуникативтік жақтан да күрделене түседі.

Тілде коммуникативті жағдайдың орайына қарай сөйлемдер толымды/толымсыз, сегментті түрде, сондай-ақ бір сөзді актуалдау мақсатында қалыпты тұлғадан тыс өзгеше құрылымда айтылуы мүмкін. Сөйлем жүйесіндегі өзгерістерге әсер ететін тілдік заңдылықтардың қатарына үнемдеу құбылысын жатқызуға бо-

лады. Үнемдеу заңы арқылы адам ойын аз сөзбен білдіреді және сол арқылы ол сөйлеуге жұмсайтын уақытын да үнемдейді. Бұл сөйлемнің құрылымдық жағынан өзгеріске түсуіне немесе оның құрылымында болуы тиіс мүшелердің түсіріліп айтылуына әкеледі. Осыдан келіп сөйлемнің грамматикалық толымсыздығы келіп шығады.

Қазақ тілінің синтаксистік жүйесінде толымды және толымсыз сөйлем түрлерін ажыратуда түрлі меже басшылыққа алынып жүр. Сөйлемнің мазмұны толық берілетін сөйлемдер толымды сөйлем, ал дербес айтылғанда сөйлем мағынасының мазмұны толық берілмей, ой олқылығы байқалатын сөйлемдер толымсыз сөйлем деп анықталып жүр. Мәселе басқаша айтқанда, толымды және толымсыз сөйлемдердің құрылымында сөйлем мүшесінің не мүшелерінің сөйлемге толық қатысу-қатыспауы дегенді білдіреді. Бұл тұрғыдан алғанда, бір құрамды сөйлемдерді немесе мүшеленбейтін сөйлемдерді толымды сөйлем және толымсыз сөйлем деп бөлуге келмейді де, толымды және толымсыз деп ажыратылатын сөйлемдер екі құрамды сөйлемдер болып шығады. Қазақ тіліндегі толымсыз сөйлемдерді арнайы қарастырған А.Бозбаева толымсыз сөйлемдерге: «толымсыз сөйлем дегеніміз – тұрлаулы я тұрлаусыз мүшелерінің бірі немесе бірнешеуі контекстке байланысты түсіріліп, оның түсіп қалғандығын іргелес не алшақ тұрған сөйлемдерге қарап білуге болатын жай сөйлемнің түрін айтамыз» деген анықтама береді.

Ж.Сәдуақасұлы сөйлемді толымды сөйлем немесе толымсыз сөйлем деп тануда басшылыққа алынуы керек өлшемдерді көрсетеді. Оның пайымдауынша сөйлемнің толымсыздығы ондағы кез келген мүшенің түсірілуімен байланысты; сөйлем мүшесінің түсірілуі сөйлеу жағдаяты, мәнмәтінге, стильдік құрылымға толымсыздық екі құрамды сөйлемдерге де, бір құрамды сөйлемдерге де тән екендігін; ал мәнмәтін мен жағдаяттың толымсыз сөйлемдер мен толымды сөйлемдердің ара жігін ажырату үшін алу қажеттігін атап көрсетеді.

Бір құрамды сөйлем мен екі құрамды сөйлемнің айырмашылығы сөйлемнің негізгі тірегі болып табылатын бастауыш пен баяндауыштың арасындағы, яғни субъектілі-предикаттық қатынасқа

байанысты болады. Ал сөйлемнің толымды немесе толымсыз болуына бұл аталған қатынастың ықпалы жоқ. Сөйлемге ойға қатысты мүшенің толық қатысуы немесе қатыспауын анықтау қиын. Осыған сүйене отырып, Ж.Жақыпов сөйлемнің толымдылығы мен толымсыздығының өзін салыстырмалы түрде алып қарастырған дұрыс деп санайды.

Т.Ермекова толымсыз сөйлемдер мен ықшамдалған сөйлемдердің бір тілдік заңдылық, үнемдеу құбылысының нәтижесі болып табылғанымен, бұл сөйлем түрлерінің екі түрлі «толымсыздық» меже тұрғысынан анықталу қажетігін айтады. Сөйлемнің толымдылығы мен толымсыздығын ажыратуда семантикалық ұстанымды, ал сөйлемнің ықшамдалуы мен ықшамдалмауын ажыратуда құрылымдық ұстанымды басшылыққа алу аталған сөйлемнің өзіндік ерекшеліктерін дұрыс түсінуге мүмкіндік береді. Т.Ермекова бұл ұстаным тұрғысынан алып қарағанда мынадай сөйлем түрлерінің келіп шығатындығын көрсетеді:

- 1) мағынасы да, құрылымы да жағынан толымды сөйлемдер;
- 2) мағынасы жағынан толымды, құрылымы ықшамдалған сөйлемдер;
- 3) мағынасы жағынан толымсыз, құрылымы ықшамдалған сөйлемдер. Мысалы: *Шәуешек, негізінен, ертедегі Орта Азия қалаларының үлгісімен салынған (Қ.Жұмаділов)* – мағыналық та, құрылымдық та жағынан толымды (ықшамдалмаған) сөйлем; *Бұл сөзге Ұзақ әжестеуір марқайып қалды (Қ.Жұмаділов)* – мағынасы толымсыз, құрылымы толымды (ықшамдалмаған сөйлем); - *Қандай қаталдық еді?! Иә, бәрін де күтуге болады (Қ.Жұмаділов)* – мағынасы да, құрылымы да толымсыз (ықшамдалған) сөйлем.

Сонымен, жоғарыда талданған пікірлерге сүйене отырып, сөйлемнің толымсыздығы тілдік әрі сөйлеу аспектілерінен қарастырылатынын байқаймыз.



Сызба 8. Толымсыз сөйлемдерді зерттеу аспектілері

Толымсыз сөйлемдерде қажетті мүшенің сөйлем құрамына қатыспай тұруына екі түрлі себеп бар:

1) сөйлеу жағдаятының әсері;

2) мәнмәтіннің ықпалы. Сөйлемде жоқ мүшені осы көрсетілген екі фактор – мәнмәтін мен жағдаят арқылы тауып алуға болады. Мысалы:

- Бәйбіше, мынауың бір табылған ақыл екен, - деді Жолбарыс әйелін бірден қостап. –Осы бүгінгі күн сенбі емес пе? Несіне кейінге қалдырамыз? Қонақты бүгін-ақ шақырайық.

- Үлгереміз бе?

- Несі бар үлгермейтін? Сен дастарқанға салатын ол-пұлыңды дайында, мен кеңседен айлығымды алып, базардан тоқты-торым сатып әкелейін. Әдейі шақырған соң Нұрбекке бір малдың басын тартпасақ ұят шығар (Қ.Жұмаділов). Берілген үзіндіде «Үлгереміз бе?» - ремалық қызмет атқарып тұр, ал оған жетіспейтін мүшені немесе ақпаратты мәнмәтіннен, алдыңғы сөйлемнен табамыз. Сонда сөйлемнің толық мазмұны «қонақты бүгін шақыруға үлгерміз бе?» болып шығады.

Кейде сөйлемнің мазмұны тыңдаушыға түсінікті, толымды болып тұрғанымен, құрылымдық жағынан ықшамдалып, толымсыз болып келеді. Мысалы: «Асыл – тастан, ақыл – жастан» дегенде баяндау мазмұны адамға түсінікті болғанымен, сөйлем құрылымы жағынан толымсыз, «шығады» деген баяндауыш мүше түсіріліп қолданылған.

Ж.Жақыпов толымсыз сөйлемдерді жіктеуде сөйлемнің мағына-мазмұн толықтығын және формалдық-грамматикалық құрамының толықтығын емес, төменде келтірілген үш жайтты ескеру қажеттігін айтады:

1) толымсыз сөйлемнің пайда болуындағы контекст пен ситуация факторы;

2) қатыспай тұрған сөйлем мүшесінің синтаксистік қызметі;

3) сөйлемнің нақты формалды-грамматикалық құрамы [1, 12].

Сәйкесінше толымсыз сөйлемдер тілтанымда үш түрге ажыратылып қарастырылады:

1) мәнмәтіндік толымсыз сөйлемдер;

2) жағдаяттық толымсыз сөйлемдер;

3) эллипсистік толымсыз сөйлемдер. Бұл аталған толымсыз сөйлем түрлері сөйлеумен байланысты және оларға мәнмәтіннің ықпалы күшті болып келеді.

Сөйлем коммуникативтік бірлік болғандықтан, сөйлеушінің айтқан сөзі тыңдаушысына толық ақпаратты жеткізе алса, керісінше, тыңдаушы тарапынан ешқандай сұрау туындамаса, онда коммуникативтік мақсаттың орындалғаны. Бұл жағдайда толымсыздық туралы сөз қозғау артық болып шығады. Коммуникация барысында адам өзіне қажетті ақпаратты толық алуға тырысады. Алайда бір сөйлемнің мазмұнына барлық ақпаратты сыйғызу қиын, мүмкін емес деуге де болады. Сол себепті де хабардың, баяндау мазмұнының толымдылығы мәтін, күрделі синтаксистік бірлікпен тиянақталады. Жалпы сөйлеуде толымсыз сөйлемдер жиі қолданылады. Өйткені сөйлемді толымды етіп құру және мазмұнды бір сөйлем ішінде толық қамтып жеткізу қарым-қатынасқа икемді бола бермейді және кейде түсініксіздікке әкеліп соғуы да мүмкін.

Толымсыз сөйлемдер ауызекі сөйлеу тілінде, әсіресе сөйлеудің диалогтік түрінде жиі қолданылады. Мұнда сөйлеу әрекеті сұрақ-жауапқа құрылады, монологта толымсыз сөйлемдер бір жағынан, қайталамау мақсатын көздесе, екінші жағынан, бірін-бір толықтыруға қызмет етеді.

Толымсыз сөйлемдердің жіктелуі құрылымдық жағынан сөйлемге қатыспай тұрған сөйлем мүшелері тұрғысынан да жасалады. Олар: бастауышсыз толымсыз сөйлемдер; баяндауышсыз толым-

сыз сөйлемдер; анықтауышсыз толымсыз сөйлемдер; толықтауышсыз толымсыз сөйлемдер; пысықтауышсыз толымсыз сөйлемдер. Бұл аталған толымсыз сөйлемнің түрлері мәнмәтіндік толымсыз сөйлемдер қатарына жатады. Мұндай сөйлемдерде қай сөйлем мүшесінің қатыспай тұрғандығын мәнмәтінге сүйеніп, көрші сөйлемдерден тауып алуға болады.

Бастауышсыз толымсыз сөйлемдер сөйлемнің негізгі мүшесі бірнеше себептен түсіріліп айтылуы мүмкін:

1) орынсыз қайталаудан сақтану үшін алдыңғы сөйлемдерде аталған бастауыш мүше кейінгі сөйлемдерде қайталанбай, ой жалғастығы субъектінің қосымша белгілері мен іс-әрекеттері арқылы көрсетіледі. Мысалы: *Қанағат ояу жатыр екен. Әлсіз қолын созып, баласының басынан сипады. Тамағына әлдене кептелгендей, қайта-қайта жұтынып, біразға дейін үнсіз жатты (Қ.Жұмаділов)*. Мұндағы соңғы екі сөйлем – бастауышсыз толымсыз сөйлемдер. Олардың бастауышы *Қанағат* бірінші сөйлемде көрсетілген;

2) жақтық мағына баяндауыш мүше арқылы көрінетін сөйлемдер бастауышсыз келе береді: *Барлық кітаптарды осында жинап қоятынмын.*

Баяндауышсыз толымсыз сөйлемдер тілтанымда эллипсистенген, яғни ықшамдалған сөйлемдер деп те аталады. Жалпы «эллипсис» терминін екі түрлі, тар және кең ұғымда түсіндіруге болады. Тар ұғымда алып қарағанда «эллипсис» баяндауыш мүшесі түсіріліп айтылған сөйлемдерге қатысты қолданылатын термин. Мысалы: *Ұл ұяты – әкеге, қыз ұяты – шешеге (Мәтел)* дегенде «келеді» деген баяндауыш мүше түсіп қалған. Бірақ сөйлемдегі бұл олқылық тек құрылымдық жағынан ғана байқалғаны болмаса, мағыналық жақтан сөйлем мазмұнын толық түсінуге болады. Екіншісі, «эллипсис» терминін кең түсінікте алып қарастыратындар, мәнмәтін мен жағдаят арқылы орны оңай толықтырылатын элементтің сөйлемнен түсіп қалуы. Яғни мұнда баяндауыш мүше ғана емес, кез келген сөйлем мүшесінің түсірілуі. Ал етістігі түсіріліп айтылған сөйлемдерге қатысты пікірдің өзінде де бірізділік байқалмайды. Мәселен, Г.А.Золотованың эллипсистенген сөйлемдерді толымсыз сөйлемдер қатарында қарауға келісе бермейтіндігін: «Етістіксіз сөйлем-

дерді эллипсистенген сөйлемдер қатарына қосатын болсақ, онда толымды сөйлемдерге етістіктен тұру керек деген шартты таңамыз. ... орыс тілінің синтаксистік құрылымында етістікті де, етістіксіз де сөйлемдер бұрыннан бар» деген пікірінен аңғарамыз.

Баяндауышсыз толымсыз сөйлемдерде баяндауыштың қызметі қалай іске асырылатындығына мысалдарды талдау арқылы тоқталайық:

1) *Ит тойған жеріне, ер туған жеріне* деген мәтелде құрылымдық жағынан баяндауыштың жетіспей тұрғандығы анық байқалады. Мағыналық тұрғыдан келгенде, ой мазмұнынан олқылық байқалмайды, сөйлемде баян-дауыш мүшесінің қызметі барыс септіктегі сөз арқылы актуалданған;

2) - *Апа, шұлғау! – деп жұлығы сөгіліп кеткен етігін сыпыра бастады. Су болған шылғауларын аяғымен сілкіп, кез келген жағына лақтырып жатыр* (Ғ.Мүсірепов) деген сөйлемде табыс септік (нөлдік тұлғада) актуализатор қызметін атқарып тұр. Сөйлеу жағдаятына сүйене отырып, мәнмәтін арқылы сөйлемді «беріңіз» деген сөзбен толықтыруға болады;

3) *Бар, жоқ және қалып етістіктерінен (отыр, тұр, жатыр, жүр) болған баяндауыш мүшесінің түсірілуі.* Мысалы: ... *басында – шошақ төбесінде асыл тас орналыған айыр қалпақ* (Қ. Жұмаділов); *Баласы үлкен қалада оқуда* (Т.Айтбайұлы).

4) *Жүзден жүйірік, мыңнан тұлпар* деген мәтелде «шығады» деген сөз түсірілген де, оның қызметін атқарып тұрған актуализатор шығыс септіктегі сөз болып табылады. Ж.Жақыпов шығыс септік жалғаулы сөздің кез келген білдіретін грамматикалық мағынасы баяндауышсыз толымсыз сөйлемдерде актуализатор бола алмайтындығын айтады. Ол мұндай міндетті шығыс септігінің іс-әрекет, қимылдың шыққан орнын, неден, қай жерден басталатынын, себебін, нысанадан қашықтап, ұзап бара жатқанын, үлес-мөлшерін, заттың шығу тегін білдіретін мағыналары атқаратындығын атап көрсетеді.

Тұрлаусыз сөйлем мүшелерінсіз (анықтауышсыз, толықтауышсыз, нысықтауышсыз) толымсыз сөйлемдер де сөйлеуде кең қолданылады. Анықтауышсыз толымсыз сөйлемдерде анықталатын сөз бірінші сөйлемде айтылып, оны анықтайтын сындық, сапа-

лық белгілер келесі сөйлемдерден көрінеді. Мысалы: *Сүйткенше, сырттан Оспан кірді. Кішкене інісі (М.Әуезов)*. осы сөйлемдегі *кішкене інісі* деген тіркес бір жағынан, алдыңғы сөйлемдегі *Оспан* сөзінің анықтауышы болса, екінші жағынан, парцелляцияланған сөйлемнің бөлшегі, парцеллят болып табылады (Бұл туралы келесі тақырыпта толығырақ айтылады). Тағы бір мысал: *Дәл сол мезетте сахна жақтан шырқап салған ән көтерілді. Құлақты жарғандай ащы дауыс залды кернеп әкетіп барады (Қ. Жұмаділов)*. Осы сөйлемдегі *ән* сөзінің сапалық тұрғыдан анықталуы келесі сөйлемнен көрінеді.

Толықтауышсыз толымсыз сөйлемдер етістікті сөйлемдерде жиі байқалады. Толықтауыш мүшенің сөйлемге қатыспай тұрғандығын анықтауға ондағы (сөйлемдегі) салт және сабақты етістік бағдар болады. Мысалы: *Өзі арлы адам, бергеніңді алмайды, ренжиді. Содан соң сыйлық деп, немесе, балалардың туған күні, иә болмаса әйтеуір бір қуанышты күнді ойлап тауып оған ет, май, қант апарамын. Ол сонда ғана алады (Д.Исабеков)*. Осы үзіндідегі соңғы «*Ол сонда ғана алады*» деген сөйлем толымсыз болып табылады. Мұнда *оның нені алатындығы* айтылмайды. Яғни – толықтауышсыз толымсыз сөйлем. Толықтауышсыз толымсыз сөйлемдер сөйлемдегі тура немесе жанама толықтауыштың түсірілуімен байланысты екіге ажыратылады: 1) тура толықтауышсыз толымсыз сөйлем; 2) жанама толықтауышсыз толымсыз сөйлем.

Пысықтауышсыз толымсыз сөйлемдердің құрылымы анықтауышсыз толымсыз сөйлемдерге ұқсас болып келеді. Өйткені екеуі де сын, сапаны анықтайтын мүшелер, бірі зат пен құбылыстың сындық, сапалық белгілеріне қатысты сөйлем мүшесі болса, екіншісі – қимылды түрлі сипаты жағынан «анықтайтын» сөйлем мүшесі. Мысалы: - *Әлде екеуіңнің кездесеміз деген уәделерің бар ма еді? – деп Сәлім әпкесіне жармасты. Байқа, атама айтып жаныңды шығартамын.*

Дурия да ыңғайсызданып, інісін қалай тоқтатарын білмей қатты қысылды. Жыларман болып, Сәлімнің шығынан жұлқып-жұлқып қалды.

- *Қой, Сәлім, ұят қайда .. Неге жала жабасың кісіге? Мені бүгін үйде отырғызбай, каникулға шыққан күні киноға апармай-*

сың деп, зорлап ертіп алған өзің емес пе? (Қ.Жұмаділов). Осындағы *Дүрия да ыңғайсызданып, інісін қалай тоқтатарын білмей қатты қысылды. Жыларман болып, Сәлімнің иығынан жұлқып-жұлқып қалды* деген сөйлемдерде не себепті? деген сауалға жауап жоқ, ал оның жауабын алдыңғы сөйлемдерден таба аламыз.

Сонымен, сөйлемде түсірілген мүшені, «бос» орынды табуға грамматика-лық көрсеткіштер көмектеседі. Сөйлемде түсірілген бастауышты жақ тұлғалары, ал меншіктің анықтауышты тәуелдік жалғаулы сөз, толықтауышты сөйлем құрамындағы салт, сабақты етістіктер арқылы тауып алуға болады.

Бақылау сұрақтары:

1. Сөйлемдерді толымды және толымсыз деп ажыратуға қатысты тұжырымдарға тоқталыңыз.
2. Толымсыз сөйлемді тудыратын факторларды мысал келтіре отырып атаңыз.
3. Құрылымдық толымсыздық пен мағыналық толымсыздық ұғым-дарының арақатынасы.
4. Толымсыз сөйлем жіктемесіне қатысты ғалымдардың пікірі.
5. Сөйлемнен бастауыш мүшенің түсірілу себептерін атаңыз.
6. Эллипсистенген сөйлем туралы түсінік.

Семинар тақырыптары:

1. Толымсыз сөйлемдердің монолог пен диалогте көріну ерекшеліктері.
2. Толықтауышсыз толымсыз сөйлемдер.
3. Анықтауышсыз толымсыз сөйлемдер.
4. Пысықтауышсыз толымсыз сөйлемдер.

Әдебиеттер:

1. Жақыпов Ж. Толымсызбен толықтыру. – Қарағанды: Болашақ, 2010. – 69 б.
2. Ермекова Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис курсы бойынша теориялық және практикалық сабақтардың мазмұны. – Алматы: Білім, 2002. – 132 б.
3. Керімбекова Ұ. Бастауышсыз толымсыз сөйлемдер. Қазақстан мектебі. 1976. №2, - 45-47 бб.

4. Керімбекова Ұ. Анықтауышсыз толымсыз сөйлемдер. Қазақ тілі мен әдебиеті мәселелері. 7- шығуы. 1976. –Алматы, 1971. 83-88 бб.

5. Бозбаева А. Толымсыз сөйлем: құрылысы, синтаксистік жүйедегі орны. Фил. ғыл. канд. дисс... авторефераты. –Алматы, 2005. – 25 б.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. «Эллипсис» термині туралы түсінік. Бұл терминге қатысты ғылыми тұжырымдарға талдау.

2. Мәнмәтін мен жағдаят ұғымдары туралы түсінік (Р.Әмір, Ж.Жақыпов, В.Я.Мыркин, З.Ш.Ерназарова және т.б. еңбектері негізінде).

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Мектеп, 1983.

2. Мыркин В.Я. Текст, подтекст и контекст. Вопросы языкознания. 1976, № 2, С. 86-93.

3. Мыркин В.Я. Типы контекстов. Коммуникативный контекст. Филологические науки. 1978, № 1, С. 95-98.

3.5 Парцелляцияланған сөйлемдер

Сөйлемнің қалыптасқан құрылымдық түрлері сөйлеуде өзгеріске түсіп, қалыптан тыс «тұрпат» иеленуіне әсер ететін фактордың бірі – үнемдеу құбылысы. Ол коммуникативтік талаптан туындайды. Кез келген синтаксистік құрылым коммуникативтік талапты өтеуге бейімделіп құралады. Коммуникативтік талаптар сөйлемнің үнемді және эмоциялы, сондай-ақ актуалды құрылуын қажет етеді. Сөйлеудің үнемділік пен актуалдылық талабы сөйлемдерде түрліше көрінеді. Басқаша айтқанда тілде коммуникативті жағдайдың орайына қарай сөйлемдер толымды және толымсыз, сегментті түрде, сондай-ақ бір сөзді актуалдау мақсатында қалыпты тұлғадан тыс өзгеше құрылымда айтылуы мүмкін.

Үнемдеу – ойды мейілінше аз сөзбен жеткізу десек, бұл белгілі бір ойды жеткізу үшін қажетті сөйлем мүшелерінің сөйлем құрамына түгел енбеуіне әкеледі. Мұның өзі синтаксистік жүйеде екі

жақты көрініс береді: бірі – грамматикалық жақтан сөйлемнің толымсыз болып келуі; екіншісі – коммуникация процесінде түрлі себептерге байланысты сөйлемдердің сегменттелген түрде көрінуі.

Сөйлемнің мағыналық-интонациялық жақтан тығыз байланысты бөліктерге бөліну дәстүрі – ауызекі сөйлеуге тән құбылыс. Ауызекі сөйлеу тілі мен жазба әдеби тіл қашан да бір-біріне әсерін тигізе отырып дамиды. Сондықтан ауызекі сөйлеуге тән ойдың айтуға жеңіл және түсінікті болу үшін ықшамды етіп құрылуы, күрделі ойды білдіретін сөйлемдердің мағыналық-интонациялық тұтастығын сақтай отырып сегменттелуі, айтар ойдың дайындықсыз, сөйлеу үстінде құрылатындықтан сөйлем компоненттерінің арасындағы байланыстың әлсіз болып келуі және нормативті грамматикалық талаптарға сай құрыла бермеуі, сөйлемдердің эмоциялық сипатының басым болуы сияқты ерекшеліктердің жазба тілден көрініс беруі заңды құбылыс болып табылады. Мұндай сөйлемдер тілде қалыптасқан норма бойынша талдауға келе бермейтіндігімен ерекшеленеді. Осындай сөйлем түрінің бірі мағыналық-интонациялық жағынан тұтастықта айтыла отырып, құрылымдық жағынан бөлшектенуіне негізделетін түрі – парцелляцияланған сөйлемдер.

Тілде жиі ұшырасатын, тұтас бір сөйлемнің өзара нүкте арқылы ажыратылатын дербес фразаларға бөлінуі тілтанымда түрлі терминдермен аталып жүр және бұл құбылысқа әр ғалым өзінше түсініктеме береді. Л.В.Щерба аталған құбылысқа қатысты *присоединение* (*қосылу, тіркесу*) терминін қолданды және бұл В.В.Виноградов, С.Е.Крючковтар тарапынан қолдау тапты. Аталған ғалымдар бөлшектелген сөйлемдерді синтаксистік байланыстың ерекше түрі ретінде қарастырды және оларға тән белгілерді айқындауға тырысты. Мәселен, Л.В.Щерба тіркесудің немесе қосалқы сөйлемнің санада екінші элемент ретінде бірінші сөйленімнен кейін пайда болатындығын айта келе, оның «алдын ала ниет етілмейтін» сипатын негізгі белгі ретінде көрсетеді.

В.В.Виноградов сөйлем бөліктері бір мағыналық кеңістікке сыймайтын, логикалық жағынан бір бүтінге бірікпейтін күрделі құбылысты тіркесу деп, оның табиғатын стилистикалық қызметі тұрғысынан түсіндіруге тырысады. С.Е.Крючковтың көрсетуінше, сөйлемнің бөлшектелген бөлігі санада болатын сөйленімді

толықтыратын қосымша пайымдау болып табылады. Осылайша С.Е.Крючков қосалқы сөйлемнің семантикалық сипатына көңіл бөледі. Ал А.П.Сковородников парцелляцияланған сөйлемдердің стилистикалық қызметіне назар аударып, оларды көркемдеуші құрал ретінде қарастырады. Соңдай-ақ, негізгі сөйлем мен қосалқы сөйлем арасындағы байланыс мәселесіне де көңіл бөледі, соның негізінде парцелляцияланған сөйлемдердің жіктемесін жасайды.

Түркітанымда парцелляция мәселесін арнайы зерттеген Ф.С. Сафиуллина татар тілі деректері бойынша бөлшектелген сөйлемдердің стилистикалық қызметі мен сөйлем мүшелерінің фразаларға бөліну мәселесіне тоқталса, қазақ тілі материалдары негізінде парцелляцияланған сөйлемдер А.Ақыжанованың зерттеуінде басты нысанға алынған. Онда жалпы осы құбылыстың қазақ тіліндегі көрінісі, бөлшектелген сөйлемдердің құрылымы мен негізгі сөйлемге қатысы, интонациясы секілді жалпы мәселелер қарастырылған [6]. Ал М.Жолшаева бөлшектелген сөйлемдер арқылы аспектуалды семантиканың берілу жолдарын қарастырған. Бұл пікірлерден мынадай түйін жасауға болады:

- бөлшектелген сөйлемдердің мағыналық жағынан күрделі құбылыс болып табылады;

- бөлшектелген сөйлемдер тұлғалық жағынан да күрделілігімен сипатталады;

- бөлшектелген сөйлемдер стилистикалық қызметі жағынан да күрделі саналады;

- сөйлемнің бөліктерге бөлінуі арнайы мақсатты көздейді.

Бұл айтылғандарды негізге алсақ, бірнеше бөліктерге бөлінген осындай сөйлемдерді семантикалық, құрылымдық, стилистикалық, прагматикалық аспектіден қарастыру мүмкіндігі келіп шығады. Бүгінгі таңда лингвистикада аталған құбылысқа ұшыраған сөйлемдерге қатысты *парцелляция* термині қолданылып жүр.

Парцелляция [латын сөзі – *partialis* – жекелеген] шет тілдер сөздігінде «тұрпаты жағынан жеке сөйлем деп тануға болатын сөйлемнің интонация арқылы өте қысқа бөліктерге бөлінетін жазба әдеби тілдің көркем синтаксистік тәсілі» деп анықталса [1, 673], лингвистикалық сөздіктегі түсіндірмесі де осы мазмұндас болып

келеді. Онда былай деп жазылған: «парцелляция – тұтас синтаксистік құрылым болып табылатын сөйлемнің бірнеше коммуникативті бірлік фразаларға бөлінген сөйлеудегі көрінісі» [2, 163].

«Парцелляция» сөзінің негізгі беретін ұғымы – бөлшектелген сөйлем немесе сөйлемнің сегменттелген бір бөлігі екендігі. Осымен байланысты парцелляция термині алғашқы кезде лингвистикада көркемдік тәсіл ретінде қаралса, кейін арнайы сөйлеудегі коммуникативтік бірлік ретінде қарала бастады. Парцелляцияланған сөйлемдерге анықтама берушілердің тұжырымы бойынша екі нәрсені атап көрсетуге болады:

1) парцелляцияланған сөйлемдерді мағынасы басқа сөйлем негізінде айқындалатын өзіндік мағына дербестігі жоқ толымсыз сөйлем ретінде тану;

2) тұтас сөйленімнің бір бөлігі.

Бұл парцелляцияланған сөйлемге берілген екі анықтамада оған екі түрлі аспектіден келген: алғашқыда парцелляцияланған сөйлемдер статикалық тұрғыдан қараса, кейінгіде динамикалық жағы негізге алынған. Екі анықтама-дағы ортақ идея – парцелляцияның сөйлемнің бөлігі екендігі. Мұндай сөйлем бөліктерін тілдік жүйеде және сөйлеу жүйесінде де қарастыруға болады.

Бөлшектелген сөйлемдерді статикалық және динамикалық аспектіде қарастыруда «тіркесу» мен «парцелляция» ұғымдарының арақатынасына, тіркесті құрылымдар мен бөлшектенген сөйлемдер бір ме әлде екі түрлі құбылыс па? деген сауал туындайды. Аталған мәселеге қатысты ғалымдар тұжырымдарын негізінен екіге топтауға болады:

1) парцелляция тіркесті құрылымдардың бір түрі (Ж.Е.Петрашевская; В.Н.Стрельцов);

2) парцелляция мен тіркесу екі түрлі құбылыс. Бұл топтағы ғалымдардың көзқарасы әр қилы:

- бірі (тіркесу) тіл деңгейіне, екіншісі (парцелляция) – сөйлеуге тән құбылыс (В.А.Белашапкова);

- екеуі бір-біріне қарама-қарсы құбылыс: парцелляциялы құрылым тілде бір бүтін болып келеді, сөйлеуде бөлшектенеді, ал тіркесті құрылымдар тілде бөлшектеніп келгенімен, сөйлеуде бірігіп, тұтас құрылым түзеді (В.К.Покусаенко);

- тіркесті құрылымдар тек қана сөйлеуге тән құбылыс (М.Е. Шафиро).

Соңғы кездері парцелляция тіркесуден бөлек құбылыс, оның бір түрі болып саналмауы тиіс деген көзқарас үстем болып келеді, яғни *тіркесу* және *парцелляция* ұғымдарын ажыратып қарау қажет. «Олар өзара бара-бар, бір деңгейдегі құбылыстар емес: парцелляция – сөйлемнің коммуникативті-функционалды сипатымен байланысты болса, тіркесу – сөйлемнің статикалық сипатына қатысты құбылыс» [3, 27]. Тіркесті құрылымдар грамматикалық құбылыс ретінде тілде бүтін бірлік түзеді, керісінше, сөйлеуде бөлшектенуі де, бөлшектенбеуі де мүмкін.

Бөлшектелген сөйлемдерге қатысты А.Байтұрсынов іргелес сөйлем терминін қолданады да, оған мынадай анықтама береді: «Іргелес сөйлемдер тек ой іргесімен жанасқаны болмаса, бастарын қосып тұрған басқа ешнәрсе жоқ, сондықтан бұлардың аралары да біріне-бірі қосылмай-ақ ашық-ашық, үзіліп айтылады. Жазғанда араларына үлкен тыныс белгісі – нүкте қойылады» [4, 300].

Сонымен, парцеллят – біртұтас сөйленімнен оған мағыналық және функциялық жағынан тәуелділігін сақтай отырып, дербес фраза ретінде бөлініп шыққан бөлігі. Тілдік деректерге талдау жасай отырып, сөйлемнің барлық мүшесінің парцелляция құбылысына ұшрайтындығын байқадық. Бірақ сөйлем мүшелерінің парцелляциялану мүмкіндігі түрліше болып келеді.

Ю.В.Ванников синтаксистік қатардағы сөздердің байланысына қарай парцелляцияның интенционал және экстенционал деп аталатын екі түрін көрсетеді. Сөйлемнің интенционал элементтерін тұрлаулы мүшелер мен толықтауыш, пысықтауыш мүше құраса, керісінше, экстенционал элементтер анықтауышқа қатысты болып келеді. Зерттеуші парцелляциялануға бейім келетін экстенционал элементті сөйлемдер деп көрсетеді.

Қазақ тілінің деректеріне сүйенсек, сөйлемнің тұрлаулы да, тұрлаусыз да мүшелерінің парцелляцияланатыны байқалды: *Оқуға сырттай түсіп, ауылға кетеді. Әжесінің үйіне* (М.Мағауин); *Басы зеңгіп ауырып, миы шытынап тұр. Ұйқыдан* (М.Мағауин); *Нағиманың атасы да өлген. Баяғыда. Соғыста. Жиырма жаста екен* (М.Мағауин); *Арамызда үшінші кластан тек екі оқушы ғана*

жоқ. *Майра мен Жанбосын* (Б.Соқпақбаев). *Шақан кешке жетпесі анық. Жүрсе де, жатса да* (М.Мағауин).

Тілдік деректер негізінде парцелляцияланған сөйлемнің мынадай белгілерін көрсетуге болады:

1) негізгі сөйлем мен парцелляттың арасында тығыз мағыналық және интонациялық байланыс болады: *Жанды автоинспектор біреу-ақ: Ағдарбек. Қала сыртында, шығар ауызда тұрады. Айырықта* (М.Мағауин);

2) негізгі сөйлем пен парцеллят нүкте арқылы ажыратылады: *Нағима оқуын бітіреді. Онынышы класты. Институтқа түседі. Кешкілікке* (М.Мағауин);

3) парцелляттың мағынасы негізгі сөйлемнен тыс алғанда түсініксіз болады, басқаша айтқанда парцелляттың мағынасы негізгі сөйлеммен бірге алғанда ғана түсінікті болады: *Ақыры ұшты-ау. Таң ата. Күн көтеріле* (М.Мағауин);

4) парцеллят негізгі сөйлемге қатысты алғанда оның алдында, соңында, тіпті екі дербес сөйлем ортасында да орналаса алады: *Облыстық мекемеде мұны жақсы қарсы алады. Үлкен қызметкер. Орталықтан келген* (М.Мағауин); *Тағы үш қамшы. Аямай соғады. Құлаштан тұрып соғады* (М.Мағауин); *Электрқыздырғыш сатып алдым. Рақат болды. Үй әрі жылы, әрі тыныш* (М.Мағауин).

Парцелляцияланған сөйлем мен толымсыз сөйлем қатынасқа келер болсақ, алғашқысы бір ойды бірнеше бөлшектелген сөйлемдер арқылы жеткізеді де, құрылымы жағынан кем дегенде екі фразадан тұрады. Бірі - негізгі, ал екіншісі – оған мағыналық жағынан тәуелді қосалқы бөлік. Соңғысының қызметі – негізгі сөйлемді мағыналық жағынан толықтыру. Бірақ екі бөлік өзара мағыналық және интонациялық тұтастықта айтылады. Бұл жағынан келгенде, яғни құрылымдық жағынан барлық ойға қатысты мүшенің айтылмауы бойынша анықталатын синтаксистік бірлік толымсыз сөйлемдерге жақындайды. Сөйлемнің толыққанды ақпаратты жеткізуі парцелляцияланған сөйлемдерді тұтастықта алып қарағанда ғана жүзеге асады. Әр парцеллят немесе сөйлемнің сегменттелген бөлігі жеке мәнмәтіннен тыс толыққанды ақпаратты бере алмайды, ой түсініксіз болып шығады. Бірақ парцелляцияланған сөйлемдерді толымсыз сөйлем деп те тани алмаймыз. Толымсыз сөйлемдерде

ойға қатысты мүшелер түгел айтылмағанымен, олар белгілі бір контексте тұрып, жалпы сөйлемге тән коммуникативті қызметті өтей алады. Олардағы толымсыздық тек құрылымдық жағынан болмаса, мазмұны жағынан толымды саналады. Себебі оның мазмұнының көп бөлігі алдыңғы не кейінгі сөйлемнің мазмұнына немесе сөйлеу жағдаятына сүйенеді. Сөйтіп, сөйлемдердің арасында түрлі мезгілдік, түсіндірмелі, себеп-салдарлық, жалпы-жекелік секілді синтаксистік қатынастар орнайды. Толымсыз сөйлемге предикативті интонация тән болып, олар предикативтілік мән иелене алады. Сонда толымсыз сөйлемдерде тұлғалық олқылықтың орны контекст, жағдаят арқылы толығып, мазмұн түсінікті болады. Ал парцелляцияланған сөйлемдердің қосалқы бөліктері жеке, негізгі бөлігіне байланыссыз алып қарастырғанда мағынасы түсініксіз құрылым болып шығады. Олар (парцелляцияланған сөйлемдер) негізгі сөйлеммен бірігіп келіп, біртұтас сөйленім түзеді. Сондай-ақ, парцелляциялар тұлғалық жағынан да аяқталмаған формада келуі мүмкін. Мысалы: *Әйтсе де мына сөздеріңізді қайтып алуыңызға тура келеді. Қателігіне өзіңіздің-ақ көзіңіз жетеді. Жүріңіз. Біздің үйге* (М.Мағауин);

— Менен ауыз тұшыр әңгіме табылмайды, - дейді бейтаныс танысым.

Жай мысал. Бастан өткен (М.Мағауин). Осы сөйленімдердегі *Біздің үйге. Жай мысал. Бастан өткен* секілді қосалқы сөйлемдер:

біріншіден, құрылымдық жағынан, құрмалас сөйлемнің екінші компоненті бола алмайды;

екіншіден, синтаксистік қызметі мен семантикасы жағынан, негізгі сөйлеммен байланыссыз алғанда толыққанды мағыналық жағынан түсінікті ойды білдіре алмайды;

үшіншіден, предикативтілік талаптарына жауап бере алмайды. Сондықтан сөйлемдік қасиеті айқын емес, өз алдына оқшау тұратын мұндай синтаксистік топтың негізгі қызметі базалық сөйлемдегі ойды толықтыру, айқындау, нақтылау болғанымен, оларды ешқандай синтаксистік категория қатарында қарастыра алмаймыз. Бірақ сөйлемнің сөйлеуде дербес фразаларға бөлінуі белгілі бір мақсаттан туындағандықтан, мақсатты түрде жүзеге асады.

Сөз, сөздердің тіркесі, сөйлем түрінде келетін парцеллят бас сөйлемге толығымен немесе оның құрамындағы бір сөзге ғана қатысты болып келуі мүмкін. Мысалы: *Ақыры тіркемелі трамвайдай сүйретілген ұзын “Икарус” жетеді. Іші кең. Жүрісі жайлы* (М. Мағауин) деген сөйленімде *Іші кең. Жүрісі жайлы* парцелляттары негізгі сөйлемдегі бір ғана сөзге (“Икарус”) қатысты. *Қыста да қала сыртына шығады. Тек күн жылы болса ғана. Сырғанақ тебеді* (М. Мағауин) дегенде *Тек күн жылы болса ғана* фразасы тұтасы негізгі сөйленімге қатысты болып тұр. Жалпы парцелляттың негізгі сөйлемге мағыналық жағынан қатыстылығы және мағыналық жағынан тәуелді болуы оның жеке қолданылуына мүмкіндік бермейді.

Парцелляцияланған сөйлемнің қосалқы бөлігі мен толымсыз сөйлемнің екеуі де мәнмәтінге тәуелді. Оларды салыстырып қарайтын болсақ, *біріншіден*, екі синтаксистік бірлік те құрылымдық жағынан толымсыз болып келеді. Бұл – сөйлем құрылымына қатысты грамматикалық толымсыздық. *Екіншіден*, ой мазмұнынның толымсыздығына келер болсақ, толымсыз сөйлемдерде мазмұн біршама түсінікті болса, кейбір парцелляцияға ұшыраған сөйлемдерде ой мүлде түсініксіз болып шығады. Мысалы: *Өзі арлы адам, бергеніңді алмайды, ренжиді. Содан соң сыйлық деп, немесе, балалардың туған күні, иә болмаса әйтеуір бір қуанышты күнді ойлап тауып оған ет, май, қант апарамын. Ол сонда ғана алады* (Д. Исабеков). Осы үзіндідегі соңғы «*Ол сонда ғана алады*» деген сөйлем толымсыз болып табылады. Мұнда *оның нені алатындығы* айтылмайды. Яғни – толықтауышсыз толымсыз сөйлем. Бірақ сөйлемде қандай да бір мазмұнда ақпарат бар. Ал енді парцелляцияланған сөйлемге келсек: *Басы зеңгіп ауырып, миы шытынап тұр. Ұйқыдан* (М. Мағауин) деген сөйлеу бірліктерінің қосалқы бөліктері «*Ұйқыдан*» деген фразалар өз алдына қандай да ақпаратты жеткізіп, коммуникативтік қажеттілікті өздігінен өтей алмайды. Дегенмен, сөйлемнің толымсыздығы парцелляцияланған сөйлемдер арқылы да көрінеді. Бірақ барлық парцелляцияға ұшыраған кез келген сөйлем құрылымдық жағынан толымсыз болғанымен, мазмұндық жағынан ұғынықты бола бермейді. Сөйтіп, парцелляцияланған сөйлем мен толымсыз сөйлем құрылымы мен қызметі

бойынша әр бөлек құбылыс болып табылады. Бірақ ойға қатысты алғанда сөйлемнің сөйлеуде дербес фразаларға бөлінуі мен толымсыз сөйлемдердегі ойға қатысты кейбір мүшелерінің түсіріліп айтылуы белгілі бір мақсаттан туындағандықтан, мақсатты түрде жүзеге асады.

Бақылау сұрақтары:

1. Парцелляция құбылысы дегеніміз не?
2. Парцелляцияланған сөйлем табиғатына қатысты қандай пікірлер бар?
3. Парцеллят мүше дегеніміз не? Мысал арқылы түсіндіріңіз.
4. Толымсыз сөйлем мен парцелляцияланған сөйлемнің ұқсастығы неде?
5. Толымсыз сөйлем мен бөлшектелген сөйлемнің айырмашылығы неде?
6. Қосалқы сөйлемдерге тән ерекшеліктерді атаңыз.

Семинар тақырыптары:

1. Коммуникативтік талаптардың синтаксистік жүйедегі көрінісі.
2. Парцелляцияланған сөйлемдердің прагматикасы.

Әдебиеттер:

1. Новый словарь иностранных слов. Минск, 2005.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.
3. Белошاپкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. –М., 1967.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992.
5. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1957.
6. Виноградов В.В. Стиль «Пиковой дамы» // «Пушкин. Временник пушкинской комиссии», 2. М.-Л., 1936.
7. Крючков С.Е. О присоединительных связях в современном русском языке. // Вопросы синтаксиса современного русского языка. Москва, 1950.
8. Сковородников А.П. О классификации парцеллированных предложений в современном русском литературном языке // Науч-

ные доклады высшей школы. “Филологические науки”, №2, 1978. 58-67 с.

9. Сафиуллина Ф.С. Явление парцелляции в современном татарском языке // Советская тюркология. № 4, 1974. 3-9 с.

10. Ванников Ю.В. Синтаксические особенности русской речи (явление парцелляции). Москва, 1969.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Парцелляцияланған сөйлемдердің құрылымдық ерекшеліктері.

2. Бөлшектелген сөйлемдердің семантика-синтаксистік ерекшеліктері.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Ақыжанова А.Т. Қазіргі қазақ тіліндегі парцелляция құбылысы: филолог. ғылым. канд. ... автореф. Алматы, 1999. – 25 б.

2. Жолшаева М.С. Аспектуалды семантиканың парцелляцияланған сөйлемдер арқылы берілуі. «Мәдениеттер тоғысындағы тіл, әдебиет және аударма мәселелері» атты халықаралық конференция материалдары. Алматы, 2009. – 160-164 бб.

3. Сковородников А.П. О классификации парцеллированных предложений в современном русском литературном языке // Научные доклады высшей школы. “Филологические науки”, №2, 1978. 58-67 с.

3.6 Атаулы сөйлемдер

Бастауыш-баяндауыштық қатынастан тұратын сөйлемдер екі негізді деп танылса, атаулы сөйлемдер бір негізді сөйлемнің түрі ретінде қаралады. Атаулы сөйлемдер мүшелік қатынасқа талданбайтындықтан ерекше грамматикалық құрылымға ие болып келеді. Мұндай сөйлемдерде предикативтіліктің негізі болып табылатын бастауыш-баяндауыштық қатынас болмағанымен, сөйлемге тән предикативтілік интонация арқылы көрініс табады. Атаулы сөйлемдер – мәнмәтінге тәуелді сөйлемдер. Өйткені оларға сөйлемдік сипат беретін предикативтіліктің рөлін мәнмәтін мен интонация атқарады. Атаулы сөйлем зат пен құбылыстың атауы ретінде

және арнаулы коммуникативті мақсатпен байланысты жұмсалады. *Жаз. Жайлау. Шұбала қонған киіз үйлер* (Б.Соқпақбаев) деген сөйлем айналаны суреттеу және ойды әсерлі жеткізу мақсатын көздеген. Мұнда *жаз, жайлау* сөздерін жеке-жеке сөйлем ретінде жұмсалыуына, оларды тиянақты синтаксистік форма етіп, сөйлемге тән қасиет беріп тұрған – интонация. Келтірілген сөйлемдерді жеке-жеке предикативті мән иеленген синтаксистік бірлік ретінде талдай аламыз.

Атаулы сөйлемдерді екі аспектіден жіктеуге болады.



Сызба 9. Атаулы сөйлемдерді жіктеудің екі қыры

Атаулы сөйлемдерге тән негізгі белгілер:

- атаулы сөйлемдер құрылымы жағынан мүшеленбейтін сөйлемдер болып табылатындықтан олар тұрлаулы мүшелерге талданбайды;
- атаулы сөйлем семантикалық жағынан баяндауға құрылмайды, олар зат пен құбылысты, мезгіл мен мекенді, заттың сынын атап қана көрсетеді;
- атаулы сөйлемдерге тән предикативтілікті білдіруде хабарлау интонациясының рөлі ерекше;
- атаулы сөйлемдер жаққа қатысты бейтарап болады;
- атаулы сөйлемдер шаққа қатысты алғанда сөйлеу сәтімен сәйкес келетіндіктен осы шаққа тура келеді; сонымен қатар, шақтың мағына мағынасы жағынан жуық келетін көрші сөйлемдер, мән-мәтін арқылы да анықталады;
- атаулы сөйлемдердің грамматикалық формасы – атау тұлғасы. Атау сөз сөйлемге негіз, тірек болады. Мұндай қызметте зат есім, сын есім, есімше жиі жұмсалады. Сөйлем құрамындағы осы негізгі мүшеге бағыныңқылық қатынаста тұратын басқа мүше де кіреді. Мысалы: *Шаңылтақ көктем* (Ә.Кекілбаев). атаулы сөй-

лемнің негізгі мүшесі ретінде сын есім, есімше жұмсалғанда олар заттанып келетіндіктен олар септік тұлғада келеді. Негізгі мүше атау септікте, ал сын есім, тұйық етістік табыс септік тұлғасында келіп, атаулы сөйлемдегі негізгі мүше қызметін атқара береді. Мысалы: *Суығын-ай!*

Атаулы сөйлем коммуникативтілік қажеттіліктен туындайды. Олардың қалыптасуына ықпал етуші факторлар қатарына ықшамдау құбылысы, эмоцияны білдіру жатады. Яғни коммуникацияда жағдайды үнемді жолмен жеткізу мақсатынан туындайды.

Атаулы сөйлемдердің грамматикалық сипаты сөйлемнің тірек мүшесі саналатын негізгі сөздің қай тұлғада тұруына қарай ажыратылады:

- негізгі мүшесі зат есімнен болған атаулы сөйлем;
- негізгі мүшесі сын есімнен болған атаулы сөйлем;
- негізгі мүшесі -ған/-ген тұлғалы есімшеден болған атаулы сөйлем;
- негізгі мүшесі тұйық етістіктен болған атаулы сөйлем.

Атаулы сөйлемдерді атқаратын қызметіне қарай Р.Әмір үшке бөледі:

- 1) бейнелеу мағыналы атаулы сөйлемдер: *Түн. Шалқыған-ай!*;
- 2) эмоциялы атаулы сөйлемдер: *Кулуін!*;
- 3) сөгіс, тілек мағыналы атаулы сөйлемдер: *Қаңғыған неме! Өркенің өскір!* [1].

Бейнелеу мағыналы атаулы сөйлемдер арқылы құбылыс сипаттамалы түрде беріледі, зат пен құбылыс атауы атап көрсетіледі. Мысалы: *Тыста боран (М.Әуезов); Әдемі кең көше. Ағылған халық. Зәулім қрандар. Бес қатарлы үйлерден анағұрлым басы сорайған алып домна (З.Шашкин); Жаңбыр. Күздің суық жауыны («Жаңа өмір»)*. Бұл келтірілген атаулы сөйлемдер бір жағынан, негізінен айналаны, ондағы болып жатқан жағдайды суреттеп, бейнелі түрде жеткізу қызметін атқарып тұр. Екінші жағынан, осы суреттеу арқылы әрекеттің өту сипаты имплицитті түрде көрінеді. Яғни: *«Тыста боран – тыста боран соғып тұр»; «Әдемі кең көше. Ағылған халық – әдемі кең көшеде ары-бері жүріп жатқан көп адам (халық)»; «Жаңбыр. Күздің суық жаңбыры – Күзгі суық жауын жауып тұр»*. Бейнелеу мағыналы атаулы сөйлемдерді сөйлем

семантикасына қатысты іштей мезгіл атаулы сөйлем, мекен атаулы сөйлем деп саралана береді. Мысалы: *XXI ғасыр; Жаз. Шілде айы. 2017 жыл* мезгіл атаулы сөйлемдер болса, *Ауылдың сырты. Жайлау. Қонақүй. Пойыз іші* деген сөйлемдер мекен атаулы сөйлемдер болып табылады.

Эмоциялы атаулы сөйлемдер аты атап тұрғандай сөйлеушінің әрекет, зат пен құбылысқа қатысты эмоциясын білдіру мақсатын көздейді. Мысалы: *Ду-ду күлкі...* (Ә.Кекілбаев).

Тақырып атаулы сөйлем – дәстүрлі анықтама бойынша оқырманға кейінгі сөйлемдердің не туралы екендігін алдын ала хабарлау мақсатында қолданылатын сөйлем түрі. Түркітанымда тақырып атаулы сөйлемге қатысты бірізді пікір жоқ. Мәселен, татар тілін зерттеуші Ф.С.Сафиуллина мұндай синтаксистік құрылымдарға атаулы сөйлем деп қарамайды, түрік тілінде зат атаулы сөйлемдер қатарында қаралады. Қазақ тілтанымында атаулы сөйлемдердің жіктемесінде Т.Ермекова кітап-журнал сыртына жазылған атауларды осы сөйлем түрінің бірі ретінде қарастырады. Мұндай сөйлем түрлеріне қатысты Ж.Жақыпов «тақырып атаушы сөйлем контекстік тұрғыдан алғанда сөйлем шарттарына келе бермейді, сөйлем жүгін көтере алмайды. Сондықтан контекст мазмұны арқылы сөйлем мүшесі ретінде түсіндіріліп, солай қабылданады. Тақырып атаушы сөйлемнің коммуникативтік мақсатпен айырықшаланған, синтаксистік жағынан кесінді, семантикалық жағынан бөлінбес бөлшегі болып табылады» деген тұжырым жасайды.

Бақылау сұрақтары:

1. Атаулы сөйлемнің екі негізді сөйлемдерден айырмашылығын атаңыз.
2. Атаулы сөйлемді сөйлем ретінде танудағы интонацияның рөліне тоқталыңыз.
3. Атаулы сөйлемдердің түрлерін атап, мысал келтіріңіз.
4. Атаулы сөйлемге қатысты түркітанымдағы көзқарастарға тоқталыңыз.
5. Атаулы сөйлемдерге тән белгілерді атаңыз.

Семинар тақырыптары:

1. Атаулы сөйлемнің жіктемесі: құрылымдық және семантикалық аспект.
2. Атаулы сөйлемдегі негізгі мүше қызметіндегі жұмсалатын сөздер.

Әдебиеттер:

1. Әмір Р. Жай сөйлемнің типтері // Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 664 - 676 бб.
2. Жақупов Ж.А. Қазақ тілінің функциональдық синтаксисі: филолог. ғылым. докт. ... автореф. – Алматы, 1999. – 66 б.
3. Ермакова Т. «Қазіргі қазақ тілі» (синтаксис) курсы бойынша теориялық және практикалық сабақтардың мазмұны. – Алматы: Білім, 2002. – 132 б.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

Атаулы сөйлем және жақтық мағына.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Садуақасов Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің жақ категориясы. – А.: Қазақстан, 1994. – 128 б.
2. Темірбекова Г. Қазіргі қазақ тіліндегі бір құрамды есімді сөйлемдер мен сөз-сөйлемдер. филолог. ғылым. канд. ... автореф. – Алматы, 2003. – 22 б.

4 СӨЙЛЕМ МҮШЕЛЕРІ СИНТАКСИСІ

4.1 Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. Бастауыш. Баяндауыш

Сөйлем – жеке сөзден немесе сөздердің тіркесінен тұратын синтаксистік құрылым. Сөйлем құрамындағы сөздер өзара грамматикалық байланысқа түсіп, бірін-бірі анықтап, толықтырып, пысықтап тұру арқылы белгілі бір синтаксистік қызмет атқарады. Осылайша сөйлем арқылы берілетін ой мазмұнының бір бөлшегін құрайды. Сөйлем құрамына енетін сөздердің өзара байланысы семантикалық және грамматикалық қатынасқа негізделеді.

Сөздердің сөйлем мүшесі қызметін атқаруы олардың сөйлемде бір-бірімен байланысқа түсуінен, қарым-қатынаста қолданылуынан көрінетін мағыналар болып табылады. Осымен байланысты сөйлем мүшелері категориясы синтаксистік категория қатарында қаралады. Сөздердің сөйлемде атқаратын қызметі олардың өзара байланысқа түсетін сөздерімен арада туындайтын синтаксистік қатынас арқылы анықталады: артибутивтік қатынастағы сөздер анықтауыш қызметін атқарса, объектілік қатынастағы сөздер толықтауыш болып келеді, ал адвербиалдық (мекендік, мезгілдік, мақсаттық, себептік, амалдық) қатынастағы сөздер пысықтауыш қызметін атқарады.

Сөйлемдегі сөздердің сөйлем мүшесі болуының басты шарттарына мыналар жатады:

- 1) толық (лексикалық) мағыналы сөз болуы;
- 2) белгілі бір сұраққа жауап беруі;
- 3) белгілі бір грамматикалық тұлғада тұруы;
- 4) өзі байланысқа түсетін сөзбен синтаксистік қатынас құрауы;
- 5) сөйлем ішінде белгілі бір орнының болуы.

Сөйлем мүшелері грамматикалық жасалу жолы және тұлғасы мен мағынасы жағынан жалпыланған категориялар болып келеді. Сөйлем мүшелері сөздердің сөйлемде атқаратын қызметіне қарай екіге бөлінеді: тұрлаулы мүшелер және тұрлаусыз мүшелер. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері оның (сөйлемнің) негізгі тірегі болып табылады. Сөйлемнің сөйлем ретінде танылуының басты шарты предикативтілік те осы бастауыш пен баяндауыш мүшелер арқылы жасалады және предикативтіліктің көрсеткіштері болып

табылатын интонация, модальділік пен жақ және шақтық (предикативтілік) осы тұрлаулы мүшелер арқылы анықталады.

Сонымен қатар, сөйлемді құрамы мен құрылымы, мағынасы жағынан айқындауға негіз болады. Мәселен, сөйлемдердің бір негізді немесе екі негізді, толымды немесе толымсыз, жалаң немесе жайылма деп ажыратылуында осы тұрлаулы мүшелердің қатысы негізге алынады.

Тілдік зерттеулерде бастауыш пен баяндауышқа қатысты *субъект* және *предикат* деген терминдер де қолданылады. Бұл терминдердің алғашқысы лингвистикаға тиесілі болса, кейінгілері логика саласына қатысты. Алайда бастауыш пен субъект, баяндауыш пен предикат үнемі тең түсіп, сәйкес келе бермейді. Мысалы: *Мен кітапханада боламын* деген сөйлемде бастауыш (мен) пен субъект, баяндауыш (боламын) пен предикат сәйкес келеді. Ал мына бір сөйлемде: *Бізге кітапханада болу керек* деген сөйлемде логикалық бастауыш – субъект сөйлемнің толықтауыш мүшесіне сәйкес келген.

Бастауыш семантикалық жағынан сөйлемде айтылған ойға негіз болып, баяндауыш арқылы берілетін әрекеттің немесе басқа да сапаның иесін білдіреді. Грамматикалық жағынан атау септігі тұлғасында тәуелденіп те, тәуелденбей де жеке және көпше түрде тұрады. Сәйкесінше *кім? кімдер? не? нелер? кімі? несі?* деген сұрақтарға жауап береді.

Бастауышқа тән белгілер:

- сөйлемнің бас мүшесі болып табылады;
- сөйлемде басқа мүшелерге тәуелсіз болып келеді;
- грамматикалық тұлғасы жағынан атау септігінде тұрады;
- семантикалық жағынан айтылған ойдың, қимылдың субъектісі;
- сөйлемдегі «темалық» жүкті арқалап тұрады.

Бастауыш қызметінде ең көп жұмсалатын сөз таптары зат есімдер, одан кейін есімдік сөздер. Сонымен қатар, бұлардан басқа сөз таптарының барлығы да бастауыш қызметін атқара алады: сын есім, сан есім, етістік, үстеу. Мәселен, бастауыш зат есім: *Түтін арасында ерсілі-қарсылы жосылтып Омар жүр (Ғ.Мүсірепов)*; есімдік: *Ол көзілдірігін мұқият сүртіп шықты (Д.Исабеков)*; Ел

алдында астындағы аты кішілеу, қолындағы шайы аспандап желбіреген ақ жейделі біреу кетіп бара жатты («Жас Алаш»); сан есім: *Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді (Мәтел)*; *Жиырма бес беске бөлінеді*; қимыл есімі: *Үйлену – оңай, үй болу – қиын (Мәтел)*; есімше (заттанған): *Жаңағы қарайғандар тезек теріп келе жатқан мәңгүрт қазақтар болып шықты (Ә.Кекілбаев)*; *Көрмес – түйені де көрмес (Мәтел)*; үстеу: *Ертең - демалыс*.

Бастауыш құрылымдық жағынан былайша сараланады:



Сызба 10. Бастауыштың құрылымдық түрлері

Дара бастауыш деп, аты көрсетіп тұрғандай, бір ғана сөзден болған бастауышты атаймыз. Мысалы: *Айша осыны қатты уайымдайды екен (Ш.Мұртаза)*. *Жақсы – ісімен жақсы (Мәтел)*.

Бастауыштың күрделі түрі кемінде екі сөздің тіркесінен тұрады және олар жеке дара емес, тобымен баяндауышпен предикаттық қатынасқа түсіп байланысады. Күрделі баяндауыштар күрделі зат есім, күрделі сын есім, күрделі сан есім және негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесінен, тұрақты сөз тіркестерінен жасалады. Мысалы: *Салтанат сарайының алдында ұлттық киім киген қыз-жігіттер тұрды (Газеттен)*; *Есіктен салқын ауамен бірге үстіне қалың тон киген жуан қара кіріп келді (Т.Ахтанов)*; *Ауылдың маңы – терең сай (Абай)*.

Үйірлі бастауыш: *Білегі жуан бірді жығады. Білімі жуан мыңды жығады (Мәтел)*; *Жер ортасына келген жасамыс Тәттімбеттің көрген қызығы, кешкен бақыты Саржайлауда жатыр (Т.Әлімқұлов)*.

Бастауыштың ой иесі болып табылатындығын екі жақты қарастыруға болады: тілдік және логикалық жағынан. Осыған сәйкес бастауыштың екі түрі бар:



Сызба 11. Бастауыштың тілдік және логикалық аспектіге қарай жіктелуі

Бастауыш сөйлемдегі ойдың иесі ретінде анықталады және бұл тілде грамматикалық жағынан әртүрлі көрініс табады. Субъект тілде көрініс тапқанда атау септік тұлғасында тұрса, ол грамматикалық бастауыш болып табылады. Мұндай жағдайда ой иесі – субъект логикалық тұрғыдан да, тілдік тұрғыдан да өзара бір-біріне сәйкес келеді. Мысалы: *Бағила өзіндегі кілтпен есікті ашып кірді (Д.Исабеков)*. Сонымен қатар, логикалық тұрғыдан алғанда ой иесі, яғни субъект грамматикалық жағынан атау септікте емес, басқа септік тұлғасында да келе береді. Мысалы: *Оның ары қарай оқығысы келмеді (Д.Исабеков)*. Осы сөйлемде атау септік тұлғасында келген грамматикалық бастауыш жоқ, алайда *оқығысы келмеген кім?* екендігін анықтауға болады, сөйлемде логикалық бастауыш бар. Логикалық бастауыш сөйлемде ілік септік тұлғасында келген. Грамматикалық бастауыш баяндауыш мүшемен қиыса байланысса, логикалық бастауыш баяндауыш мүшемен қиыса байланыспайды. Тағы бір мысал: *Менің қартайғым келмейді (Д.Исабеков)*.

Баяндауыш – іс-қимылды білдіріп, сөйлемдегі ойды тиянақтап тұратын тұрлаулы мүше. Сөйлемге тән предикативтілік баяндауыш мүше арқылы көрінеді. Баяндауыш мүшенің семантикалық белгісі – қимылды, күрделі процестерді білдіру, ал грамматикалық белгісі – негізінен жіктік жалғауы тұлғасында келу. Сонымен қатар, баяндауыш нөлдік тұлғада да тұра береді (бұйрық рай, жіктік жалғауының үшінші жағы). Жіктік жалғауы баяндауыш болатын сөзге жалғанатындықтан, басқаша бұл қосымшаны баяндауыштық қосымша, баяндауыш логикалық предикатпен сәйкестенетіндіктен предикаттық қосымша деп те аталып жүр. Баяндауыш мүше қызметінде келген сөздің грамматика-

лық тұлғасы, жіктік жалғауы арқылы сөйлемде айтылмай тұрған бастауышты тауып алуға болады: *(Ол) Тамаша күлдіргіш еді, байсалды кейіннен тұрып-ақ жұртты қалай күлдірудің есебін табады (Ш.Хұсайынов).*

Баяндауыш жасайтын тағы бір грамматикалық тұлға *-нікі, -дікі, -тікі* жұрнақтары. Мысалы: *Заман – жастардікі.*

Баяндауыш қызметін атқаруға бейім сөз табы – етістік, дегенмен барлық сөз таптары дерлік баяндауыш қызметінде келе береді. Есім сөздер баяндауыш қызметінде жұмсалғанда сөздердің орны тәртібі үлкен рөл атқарады. Мысалы: *Айжан – студент; Арман – кішкентай.*

Баяндауыштың жасалу жолдарына келсек, олар зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу, *бар, жоқ* модаль сөздері және көмекші етістіктермен түйдектеліп келген еліктеуіш сөздерден, тұрақты тіркестерден жасалады. Мысалы, етістік: *Аңқау Ұзақ бұл сұраққа шын қысылып қалды (Қ.Жұмаділов);* зат есім: *Жым-жырт жиынның ішінен алдымен сойлегені – майысқақ Қаратай (М.Әуезов); Оның көзінде тағалық қорқыныш (З.Шашикин);* сын есім: *Түсі ойлы кісідей салқын (М.Әуезов);* сан есім: *Біз төртеуіміз;* есімдік: *Мәшеке бұлақ басында бұйығып отырған төрт-бес қора ш үй мынау (Т.Әлімқұлов);* модаль сөздер: *Көршілес Қара батыр, Әнет, Торғай, Топайдан да талай ауыл бар (М.Әуезов); Әбіш өзінің қазіргі мінезі туралы ашылған жоқ (М.Әуезов); Әсіресе, ажымы мол үлкендер пішіні бір қызық хикая тәрізді (М.Әуезов);* еліктеуіш сөз бен көмекші етістіктің тіркесі: *Асқар ызалы күлкімен мырс етті (С.Мұқанов);* тұрақты сөз тіркестері: *Осы даланың үстінен қаруыл қараған қаңқалы Қаратау қанша ұзасаң да көз жаздырмайды (Т.Әлімқұлов); Бірен-саран арбаларына шелек тиеген сауыншылар көзге түседі (К.Оразалин).*

Баяндауыш қызметінде келген сөздің қай сөз табына қатысты болып келуіне қарай қойылатын сұрақтар да сол сөздің семантикасымен үйлес қойылады. Мысалы: *Таудың ауасы – тап-таза (қандай?); Менің інім – дәрігер (кім?); Біз қазір демалыстамыз (қайдамыз?); Қонақтар екінші қабатқа орналасты (қайтті?). Күн әлі бата қоймаса да, мұнда қара көлеңке, әрі ауа қоңыр салқын екен (Д.Исабеков), баяндауыштың сұрағы – қандай?.*

Баяндауышқа тән грамматикалық белгілер:

- сөйлемнің негізгі ұйытқы мүшесі;
- баяндауыш қызметіндегі сөз жіктік тұлғада келеді;
- сөйлемдегі орны – сөйлемнің соңы;
- логикалық предикат пен грамматикалық баяндауыш сәйкес келеді;
- сөйлемде көбінесе «рема» жүгін арқалап тұрады.

Баяндауыш мүшенің қай сөз табынан болуына қарай олар есімді баяндауыш және етістік баяндауыш деп жіктелсе, құрылымына қарай төмендегідей үшке бөлінеді:



Сызба 12. Баяндауыштың құрылымдық түрлері

Дара баяндауыш бір сөзден, күрделі баяндауыштар екі немесе одан артық сөздерден, атап айтқанда етістіктің аналитикалық формаларынан, күрделі етістіктерден, күрделі есім (зат есім, сан есім, сын есім) сөздерден, күрделі үстеулер мен еліктеуіш сөздерден жасалса, құранды баяндауыштар есім сөздер мен көмекші етістіктердің тіркесі арқылы жасалады. Мысалы: *Таң атқанша көзі бадырайып ояу жатты* (Ә.Кекілбаев); *Бұл өзі – өте жаукешті халық* (Қ. Исабаев); *Үлкен қызы – мектепте мұғалім; Тақтай тас сартсұрт сынып жатыр* (Ә.Кекілбаев); *Қазіргі Шөниік адам баласын көзге ілмейді* (Қ.Жұмаділов); *Дайыр – Оразбайдың аталас, ауылдас жақыны* (М.Әуезов); *Қазаншы мәтүшке ас үйде тамақ істеп жатыр екен* (Ж.Аймауытов); *Ақерке осы мекемеде қызмет етеді; Қонағуар, жылы жүз, жақсы мінез үлкендердің үйі аса бір сирек кездесетін жайлы ұя сияқты екен* (М.Әуезов); *Надя мен Тайман кинодан шыққан бетте әлгі үшеуінен оп-оңай сөз жазып қалды* (З.Қабдолов).

Бақылау сұрақтары:

1. Сөйлем мүшелеріне тән белгілерді атаңыз.
2. Бастауыштың грамматикалық белгілеріне тоқталыңыз.
3. Логикалық бастауыш пен грамматикалық бастауыштың арақатынасы.
4. Субъекті мен грамматикалық бастауыштың сәйкестігі деген не?
5. Логикалық бастауыштың тілдік көріністеріне мысал келтіріңіз.
6. Баяндауышқа тән грамматикалық белгілерді атаңыз.
7. Бастауыштың түрлері мен жасалу жолдары.
8. Баяндауыштың түрлері мен жасау жолдары.

Семинар тақырыптары:

1. Сөйлемнің тұрлаулы мүшесі бастауыш: анықтамасы, грамматикалық белгілері, жасалу жолдары, түрлері.
2. Сөйлемнің тұрлаулы мүшесі баяндауыш: анықтамасы, грамматикалық белгілері, жасалу жолдары, түрлері.

Әдебиеттер:

1. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі: синтаксис. – А.: Қазақ университеті, 2012 ж. – 186 б.
2. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. – Алматы: Мемлекеттік Тілді дамыту институты, 2016. - 464 б.
3. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. -А.: Абзал-Ай, 2013. -640 б.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Сөз таптарының бастауыш қызметін атқарудағы ерекшеліктері.
2. Сөз таптарының баяндауыш қызметін атқарудағы ерекшеліктері.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Қазақ грамматикасы: фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. –Астана, 2002. – 784 б.

2. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464 б.

3. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі синтаксис. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 186 б.

4.2 Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері. Толықтауыш. Анықтауыш. Пысықтауыш

Сөйлемнің тұрлаулы мүшелерінің маңайына топтасып, солар арқылы берілетін ойды толықтырып, нақтылап, айқындап тұратын мүшелер тұрлаусыз сөйлем мүшелері деп аталады. Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелеріне анықтама беруде ғылыми еңбектерде екі түрлі аспект негізге алынып жүр: бірі – семантикалық аспект, екіншісі – синтаксистік аспект. Семантикалық аспект тұрғысынан алғанда сөз таптары белгілі бір сөйлем мүшелері қызметін атқаруға бейім келеді. Сондықтан да сөздерді сөз таптарына таптастыруда ұстанатын белгі сөздердің сөйлемде атқаратын синтаксистік қызметі. Зат есімдер семантикалық ерекшеліктеріне қарай негізінен бастауыш және толықтауыш қызметті атқаруға бейім келеді. Бұдан зат есімдер басқа сөйлем мүшесінің қызметін атқара алмайды деген сөз туындамауы тиіс. Зат есімдер баяндауыш, анықтауыш қызметін де атқара алады. Сын есімдер, сан есімдер семантикалық ерекшеліктеріне байланысты негізінен анықтауыш болса, үстеу пысықтауыш қызметін атқарады.

Синтаксистік тұрғыдан сөздердің сөйлем мүшесі ретінде қызметін анықтауда олардың басқа сөздермен өзара синтаксистік қатынас құрудағы ерекшеліктері негізге алынады. Мәселен, қабыса байланысқан сөз тіркестері анықтауыш және пысықтауыш, матаса байланысқан сөз тіркестері анықтауыш, меңгеріле байланысқан сөз тіркестері толықтауыштық қатынасқа негізделеді де сәйкесінше қандай қатынаста тұрса, сондай сөйлем мүшесінің қызметін атқарады.

Сөздердің белгілі бір морфологиялық тұлғалары олардың қандай синтаксистік қызмет атқаратындығының көрсеткіші бола алады. Мысалы, ілік септік тұлғасы анықтауыштың, табыс септік жалғауы тура толықтауыштың грамматикалық көрсеткіші болып табылады.

Толықтауыш сөйлемнің негізін құрауға қатыспағанымен, сөйлемнің бас мүшелерін мағыналық жағынан нақтылау арқылы толықтырып, сөйлем іргесін кеңейтеді. Толықтауыш дегеніміз – атау мен іліктен басқа септіктердің бірінде келіп, іс-әрекеттің нысаны болатын тұрлаусыз сөйлем мүшесі. Толықтауыш мүшеге тән грамматикалық белгілер мыналар:

- сөйлемнің негізін құрауға қатыспайды;
- атау мен іліктен басқа септіктердің бірінде тұрады;
- басқа сөздермен меңгеріле байланысады;
- толықтыратын сөзімен объектілік қатынаста тұрады;
- сөйлемнің «тема» және «рема» бөліктерінде орналаса береді.

Толықтауыш мағыналық және тұлғалық жағынан ерекшеленетін *тура толықтауыш* және *жанама толықтауыш* деп аталатын түрге ажыратылады.

Тура толықтауыштың тұлғалық көрсеткіші табыс септік болса, мағыналық жағынан қимылдың тура нысаны болып табылатын табыс септік жалғаулы сөз сабақты етістіктермен тіркеседі. Мысалы: *Ол кітапты сарт еткізіп жаба салды; Мен осыдан үш сағат бұрын сенің портретіңді салатын суретшіні көрдім (Д.Исабеков)*. Тура толықтауыш қызметіндегі табыс жалғаулы сөз нөлдік тұлғада да келе береді. Табыс септік жалғауының сақталуы немесе түсіріліп айтылуындағы ерекшеліктер төмендегі жағдайлармен байланысты болып келеді:

1) тура толықтауыш өзі тіркесетін сөзбен қатар келгенде нөлдік тұлғада тұрады: *Әйтеуір бір қуанышты күнді ойлап тауып оған ет, май, қант апарамын (Д.Исабеков)*;

2) алшақ тұрып тіркескенде табыс септік жалғауын сақтайды: *Жігіт кешірім өтініп, есікті бұрынғы қалпынша жартылай жасуып кетті (Д.Исабеков)*;

2) тәуелдік жалғаулы болса: *Проводник кеп Қаратайдың төсегін жаңалады; ... машина қызын мектепке апару үшін есік алдында күтіп тұрар еді; Жасын Бағиланың тонын кигізді (Д.Исабеков)*.

Барыс, жатыс, шығыс, көмектес септік жалғауларында тұрып, баяндауыш арқылы айтылатын іс-әрекеттің немесе сапаның жанама нысаны қызметін атқаратын сөздер *жанама толықтауыштар* деп аталады. Мысалы: *Жасын жеңіл көтеріліп ас үйге қарай жү-*

гірді. Сәлден соң кофе қайнатқышты барлық керек-жарағымен подносқа салып әкелді (Д.Исабеков).

Сөздерді сөйлемдегі қызметіне қарай тұрлаусыз сөйлем мүшелеріне талдау барысында қиындық тудыратын жайттың бірі – толықтауыш мүше мен пысықтауыш мүшенің арақатынасы. М.Балақаев былай деп жазады: «Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерін тұлғасына қарап айырудың ғылыми негізі әлсіз, дұрысында сөйлемнің тұрлаусыз мүшесі жайлы мәселені сөз тіркесі жайлы іліммен тығыз байланыста қарастырған дұрыс. Сонда өзара тіркескен сөздер тобының қандай қарым-қатынасты білдіруіне қарап, тұрлаусыз мүшелерді дұрыс танитын боламыз» [3, 153]. Яғни болатын барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктегі сөздер жанама толықтауыш ғана емес, пысықтауыш қызметін де атқаратын жағдайлар болады. Мұндайда М.Балақаев көрсеткендей, тұлғалық емес, мағыналық фактор шешуші қызмет атқаруы керек. Жанама толықтауыштар түрлі септіктер арқылы жасалатындықтан, сәйкесінше олардың мағыналары да әртүрлі болады.

Барыс септік тұлғалы жанама толықтауыштар әрекеттің бағытын, кімге арналғанын, мөлшер-шамасын, сапаға қатысты нысанды білдіреді: *Екі қолын кемпірге қарай созды; Жасынға сұраулы пішінмен қарады; Бұдан кейін көп біле беруге тырыспа; Қыз көшеде қыдырып жүрген адамдарға, мұз сүңгілердей туп-тузу аспанға атылып жатқан фонтандарға тесіле қарап тұр екен; Штангадан жүз жиырма. Арқама салса екі жүзге дейін көтере алам, - деді ол күліп; Семьяның тұңғышы болған соң мектеп бітіргеннен кейін әкесі бірнеше күнге уақыт тауып, Алматыға өзі алып шықты; Әкесі «Жоқ уайымдамай-ақ қой», - дегендей қызына күле қарап, басын шайқады (Д.Исабеков).*

Жатыс септік тұлғалы жанама толықтауыштар кімде? неде? деген сұраққа жауап беріп, нысанның немесе сапаның кімге тән екендігін білдіреді: *Аружанда менің телефон нөмірім бар. Шығыс септік тұлғалы жанама толықтауыштар кімнен? неден? деген сұраққа жауап беріп, заттың неден жасалғанын, қимылдың себебін білдіреді: Қызыл кірпіштен салынған үй; Дәрілік шөптерден жасалған емдік сусын; Жігіт селт еткен жоқ. Айтқан сөзінің оған зәредей әсер етпеуінен вокзал бастығының өзі шошынайын деді*

(Д.Исабеков). Көмектес септік тұлғалы жанама толықтауыштар кіммен? немен? деген сұраққа жауап беріп, құралдың мағынаны, бірлескен әрекетті білдіреді: *Оның Жасынмен бұл кездесуі махаббат жолындағы алғашқы «ресми кездесуі» болғандықтан ба, кеудесіндегі жүдырықтай жүрегі қамысты көлдің желді күнгі қоғасындай кешеден бері бір сәтке де тыным таппады; Балаларымен де сирек сөйлеседі* (Д.Исабеков). *Әркім өз шаруасымен айналысып отыр.*

Анықтауыш – сөйлемде зат есімнен немесе зат есім орнына жұмсалған басқа сөз табынан болған мүшелерді әр қырынан сипаттап, анықтап тұратын тұрлаусыз сөйлем мүшесі. Анықтауыш мынандай белгілер арқылы сипатталады:

- сөйлемнің негізін құрамайды;
- анықтайтын сөзінің алдында тұрады;
- анықтайтын сөз бен анықтауыш қызметін атқаратын сөз өзара матаса және қабыса байланысады;
- анықтауыш қызметіндегі сөз ілік септігінде, анықтайтын сөздің алдында еш қосымшасыз қатар келетін қатаң орын тәртібі арқылы байланысады.

Анықтауыш мағынасына қарай екіге сараланады:



Сызба 13. Анықтауыштың жіктелуі

Сапалық анықтауыштар анықтайтын сөздерімен қатар тұру арқылы қабыса байланысады. Сапалық анықтауыш қызметінде жұмсалатын сөз таптары: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістіктің есімше тұлғасы. Мысалы, сын есімнен: *Жұрт жазғы үлкен үйлерді қоймаларға тастап, енді кішілеу-кішілеу қоңырқай үйлер көтеріскен* (М.Әуезов); сан есімнен: *Өзі күткендей әкесі бұған ұрысқан жоқ, бесінші сыныптағы баласына зекіді* (Д.Исабеков);

есімдіктен: *Үйдегі осындай шудан соң Бағила класты аяғынан тік тұрғызды (Д.Исабеков)*; есімше: *Сапырылысқан адамдардың арасынан оған кездесе кетуді тілегенін мойындады (Д.Исабеков)*.

Меншіктік анықтауыш ілік жалғауы арқылы жасалады және өзі қатысты сөзбен матаса айланысады. Мысалы: *Сәргел ректордың кабинетінен көңілді шықты (Д.Исабеков)*.

Анықтауыштар құрылымына қарай үшке бөлінеді:



Сызба 14. Анықтауыштың құрылымдық түрлері

Дара анықтауыштар бір ғана сөзден тұрса, күрделі анықтауыштар кемінде екі сөзден тұрып, сол тобымен өзі қатысты зат есімді анықтайды. Ал үйірлі анықтауыштар кемінде екі сөздің «предикаттың қатынас» құрып, сол тобымен басқа зат есімді анықтайтын анықтауыштың түрі. Мысалы: *Оның бұл жаңа әдісі көп ұзамай өз жемісін берді; Төбеден шақырайған жарық терезенің ашық сары пердесіне шағылысып, сүт бетіне біркелкі тараған кепірез тамшысындай Бағиланың мінсіз ақ жүзіне жарасымды сарғыш реңк қосып тұр (Д.Исабеков)*; *Білімі жоқ ұл – исі жоқ гүл (Мәтел)*.

Пысықтауыш – етістік сөз табынан болған баяндауыштың сапасын, мекенін, мезгілін, себебін, мақсатын көрсететін тұрлаусыз сөйлем мүшесі. Пысықтауышқа тән белгілер:

- сөйлем негізін құрауға қатыспайды;
- үстеу, еліктеуіш сөздер, етістіктің көсемше тұлғасы, жанама септікте тұрған зат есімдерден, сирек те болса сын есімдерден жасалады;
- пысықтауыш мүше қызметіндегі сөз өзі қатысты сөзбен қабыса, жанаса және меңгеріле байланысады;
- пысықтауыш мүше пысықтайтын сөздің алдында келеді, сөйлемде кез келген позицияда тұрады. Ең жиі кездесетін орны – баяндауыштың алдында тұру. Пысықтауыш мүше өзі пысықтайтын

сөзбен тығыз грамматикалық байланыста болмайтындықтан оның сөйлемдегі орны біршама еркін болып келеді, баяндауыш мүшемен тығыз мағыналық байланыста болады.

Пысықтауыш мүше қызметінде жұмсалатын сөз таптары, жанама септікте келген зат есімдер: *Екі аптадан кейін конференцияда баяндама жасауы керек; Тәшкенде көшеге шықсаң болды, алдыңнан жаяулы дастарқан пайда бола кететінін, бір сомға жетер-жетпес ақшаға мейімденіп тоятыныңды ерекше ықыласпен айтты (Д.Исабеков); сын есім: Осылай екеуі бірнеше минут үнсіз тұрды; Оның үстіне Бағиланың өз қабілетін де мұғалімдері жақсы айтып жүрді (Д.Исабеков); көсемше тұлғалы етістік: Бұлар үйге даудырлай кіріп келгенде, ас қамымен жеріп әлі халатын да шешіп үлгермеген, жасы отызға жетер-жетпес қара торы әдемі келінішек есік алдында ұяла күлімсіреп сәлем берді (Д.Исабеков).*

Пысықтауыш мүше қызметінде жұмсалу үстеулерге тән синтаксистік белгі болып табылады және бұл сөз табы пысықтауыштың барлық мағыналық түрлерін жасайды.

Пысықтауыш құрамына қарай үшке бөлінеді:



Сызба 15. Пысықтауыштың құрылымдық түрлері

Дара пысықтауыштар бір ғана сөзден тұрса, күрделі пысықтауыштар кемінде екі сөзден тұрып, сол тобымен өзі қатысты баяндауыш мүшені пысықтайды. Ал үйірлі пысықтауыштар кемінде екі сөздің «предикаттық қатынас» құрып, сол тобымен баяндауыш мүшеге қатысты айтылады. Мысалы: *Демесін жұртты қақ жарып кеп Ардақты қолтығынан сүйемелдеп тұрғызды; Ол алақанында жатқан нәп-нәзік, жұп-жұмсақ әлжуаз саусақтарын үнсіз сипалап отырып қалды (Д.Исабеков); Білімі жоқ ұл – исі жоқ гүл (Мәтел).*

Пысықтауыштың мағыналық түрлері: мезгіл пысықтауыш, мекен пысықтауыш, мақсат пысықтауыш, мөлшер пысықтауыш, себеп пысықтауыш, қимыл-сын (амал) пысықтауыш. Пысықтауыш түрлерінің атауы көрсетіп тұрғандай, мезгіл пысықтауыш іс-әрекеттің мезгілін, мекен пысықтауыш орнын, мақсат пысықтауыш қимылдың мақсаты, себеп пысықтауыш іс-әрекеттің себебін, мөлшер және амал немесе қимыл-сын пысықтауыштары қимылдың орындалу тәсілдері мен шама-мөлшерін білдіреді. Мысалы: *Ол ерте кетеді, кеш келеді. Бұларың сабағы ерте басталады. ... Өмірдің мейірбандығы мен жомарттығы күндіз-түні дамыл көрмейтін осы әкесінің арқасында екенін бірте-бірте ұға бастады; ... Жасы отызға тақпап қалған, ұзын бойлы, ашаң қара торы жігіт бұлардың үстіне кіріп келді де, салқын амандасты (Д.Исабеков).*

Бақылау сұрақтары:

1. Тұрлаусыз сөйлем мүшелеріне тән белгілерді атаңыз.
2. Толықтауыштың мағыналық белгісіне тоқталыңыз.
3. Толықтауыштың тұлғалық белгілерін атаңыз.
4. Тура толықтауыштың грамматикалық сипаты және нөлдік тұлғада келуі.
5. Анықтауыш мүшеге тән белгілерді атаңыз.
6. Анықтауыштың түрлеріне жеке-жеке сипаттама беріңіз.

Семинар тақырыптары:

1. Тура толықтауыштардың жасалу жолдары: синтетикалық тәсіл, аналитикалық тәсіл.
2. Жанама толықтауыштардың білдіретін мағыналары.
3. Жанама толықтауыш пен пысықтауыш мүшені ажырату жолдары.
4. Анықтауыштардың жасалу жолдары.
5. Пысықтауыштың мағыналық түрлері және жасалу жолдары.

Әдебиеттер:

1. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. –Алматы: Мемлекеттік Тілді дамыту институты, 2016. - 464 б.

2. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі синтаксис. –А.: Қазақ университеті, 2012. – 186 б.

3. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. –А., 1992.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Мөлшер пысықтауыш туралы ғылыми ой-пікірлер.
2. Пысықтауыштың (анықтауыш, толықтауыш) жасалу жолдары.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Қазақ грамматикасы: фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. –Астана, 2002. – 784 б.

2. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. –А.: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464 б.

3. Көпбаева Ж. Қазақ тіліндегі мөлшер үстеулер. Фил. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. авторефераты. – Алматы, 2003.

4.3 Жай сөйлемнің күрделену жолдары

Сөйлем арқылы берілетін ақпарат мазмұны көлемі жағынан әртүрлі болып келеді және бұл сөйлем құрылымына әсер етеді. Сөйлем мүшелері синтаксисі сөйлемнің тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерінен басқа айқындауыш мүшелер, сөйлемнің бірыңғай мүшелері, сөйлемнің үйірлі мүшелерін де қарастырады және осы аталғандар, олардан басқа оқшау сөздер мен синтаксистік оралымдар жай сөйлемді құрылымы жағынан күрделендіреді. Күрделенген сөйлемдерді арнайы қарастырған Қ.Есенов қазақ тілінің күрделенген сөйлемдерінің коммуникативтік қызметі және құрылымы жағынан әртүрлі болып келетіндігін айтады. Мұндай сөйлемдердің бірқатарында сөйлем мүшелері қызметі жағынан біркелкі болып қайталанса, енді бір сөйлемдерде айтушының көзқарасы қоса білдіріледі. Синтаксиске қатысты еңбектерде күрделенген сөйлемдер қатарына айқындауышты, қыстырмалы, қыстырынды сөйлемдерді, есімшелі және көсемше оралымды сөйлемдерді, қаратпа сөзбен келген сөйлемдерді жатқызады. Қ.Есенов

сабақтас құрмалас сөйлемдердің бағыныңқы сыңары мен күрделенген жай сөйлемдерді шатастырмас үшін «тәуелді конструкция» деген терминді ұсынады.

Ж.Жақыпов синтаксистік теория тұрғысынан күрделенген сөйлемдерді жартылай предикатты сөйлемдер және олар мәнмәтін факторына сүйеніп айқындалатындығын айтады. Сөйтіп, күрделенген сөйлемдерді жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің арасындағы аралық құбылыс деп таниды. Оның пайымдауынша, егер күрделенген сөйлемдер құрмалас сөйлемдерге қарай ауысып бара жатқан тілдік құрылым болса, онда сөйлемге тән предикативтіліктің де жартылай шамасы, мәні болатындығын атап көрсетеді.

Ж.Жақыпов күрделенген сөйлемнің синтаксистік мағынасы қосымша предикативтілікте болатындығын, яғни толық предикативті сөйлем жартылай предикативтелген құрылым арқылы қосымша предикативтілікті қосып алып күрделенетіндігін айтады. Сөйтіп, Ж.Жақыпов күрделенген сөйлемдерге мынандай анықтама береді: қосымша (жартылай) предикативтілігі бар күрделенген сөйлем деп тәуелді бөлігінің субъектісі сол сөйлемде болмағанмен, контекстен, жағдаяттан табылатын сөйлемді айтамыз [2, 150-151]. Осылайша, автор күрделенген жай сөйлемдер табиғатын түсіндіруде оған коммуникативтік қырынан келген.

Дәстүрлі грамматикада жай сөйлемдердің күрделену жолының бірі ретінде айқындауыштар аталады.

Айқындауыштар анықтауыштардың ерекше түрі ретінде қаралады. Айқындауыштардың қызметі анықтай тусу, нақтылау немесе түсіндіру болғандықтан анықтауыш мүшемен ұқсас болып келеді. Айқындауыш мүшенің сөйлемдегі қызмет айтылатын ойдың кейбір тұстарын нақтылай көрсетуде ерекше рөл атқарады. Олар өзі қатысты сөздің артынан келіп, бүтін сөйлемнің немесе сөйлемдегі бір мүшенің мағынасын дәлелдеп, нақтылап, айқындап тұрады. Б.Шалабай анықтауыш мүшелер синтаксистік қызмет атқарса, айқындауыш мүшелер синтаксистік ғана емес, стилистикалық та қызмет атқаратындығын айтады.

Айқындауыш мүшелер өзі анықтайтын сөзбен грамматикалық жағынан тығыз байланыста болады және ол сөздермен қосақтасып, қосарланып келеді. Сондай-ақ, сөйлемдегі анықтайтын мү-

шенің мазмұнын ашу үшін оның алдында, не сөйлемнің ортасында, анықтайтын сөзден кейін келіп, сәйкесінше анықтайтын сөздің алдында келгенде өзінен кейін, ортасында тұрғанда екі жағынан үтір қойылып, оңашаланған түрде келеді.

Айқындауыш мүшенің анықтауыштан ерекшеліктерін Б.Шалабай былайша саралап көрсетеді: біріншіден, жасалатын сөз таптары бөлек, осымен байланысты мағыналық ерекшелік келіп шығады. Айқындауыштар затты сын-сапасы жағынан емес, өзара ұқсастығы мен қатыстылығы, белгілік-белгісіздік тұрғысынан сипаттау ыңғайында анықтайды.

Айқындауыш мүше құрылымындағы сөздер тұтасымен бір ғана сұраққа жауап береді, ал анықтауыштар өз алдына бір сұраққа, ал оған қатысты анықталатын сөз өз алдына дербес сұраққа жауап береді. Сонымен қатар, анықтауыштар анықтайтын сөзімен бағыныңқы-басыңқылық сипатта сабақтаса байланысса, айқындауыштарда мұндай ерекшелік жоқ. Олар өзара тең дәрежеде болады.

Қазақ тіліндегі айқындауыштың түрлері:



Сызба 16. Айқындауыштың түрлері

Қосарлы айқындауыштар екі сөздің, атап айтқанда екі есім сөздің қосарланып айтылуынан жасалады. Қосарлы айқындауыштардың ерекшелігі ретінде тіркесе, қосарлана келген сөздердің өзара мағыналық жағынан мәндес болып келетіндігін айтуға болады. Екі жалпы есімнің бірі – заттың ұғымы ретінде, екіншісі – оны толықтырушы сапа ретінде балама қатынасқа құрылады да, ерекшелеп, айқындап көрсетеді. Мысалы: *әйел-ана, ұшқыш-космонавт*.

Қосалқы айқындауыштар құрылымдық жағынан екі зат есімнің тіркесінен тұрады. Мұндай айқындауыштың түрлері көп жағдайда жалқы есім мен оның сапасын көрсету үшін жұмсалатын зат есімдердің тіркесінен тұрады. Мысалы: *Жарас ағай, Айсә ақсақал, Ермек инженер.*

Оңашаланған айқындауыштар нақтылау, айқындау қызметін сипаттау арқылы білдіреді. Мақсаты – сөйлемдегі бір мүшеге қатысты ойды ерекше даралап көрсету, оған тыңдаушы немесе оқырман назарын аударту, ұғымды күшейту. Айқындалатын мүшенің қай сөз табынан болуына орай оңашаланған айқындауыштар мағыналық жағынан онымен үндес болып келеді. Кейде оңашаланған айқындауыш алдыңғы сөздің ерекше белгісін қайталау арқылы оған назар аударту мақсатында ерекше ой екпінімен айтылады. Мысалы: *Момын, қанша ашуланса да қатты сөзі жоқ, балалары мен күйеуінің қас-қабағына қарап, солардың денсаулығы мен жақсы тұрмысына өмірін бағыштаған, дүниеде жамандық бар деп ойламайтын дарқан адам (Д.Исабеков).*

Сөйлемде оңашаланған айқындауыштар үтір, сызықша және жақша арқылы ажыратылып тұрады. Мысал: *Алғашқы кезде – онда бұл онда не екінші, не үшінші класта болатын – әкесі бас агроном болып жүрген совхозда екі жыл құрғақшылық боп, жоспар орындалмаған соң оны қызметтен алып тастаған (Д.Исабеков).*

Сыртқы тұрпаты жағынан оңашаланған айқындауыштар қыстырма сөздерге, сөйлемнің бірыңғай мүшелеріне, ал қосарлы айқындауыштар қос сөздерге ұқсас болып келеді. Бұлардың айырмашылығы мағынада болып табылады. Мәселен, қыстырма сөздердің сөйлемдегі қызметі ойға қатысты сөйлеушінің көзқарасын білдіру болса, айқындауыштар ойды нақтылау, дәлелдей түсу қызметінде жұмсалады. Ал сөйлемнің бірыңғай мүшелері жеке дербес лексикалық бірліктер болғандықтан жеке ұғымдарды білдіреді, ал айқындауыштар бір ұғымды нақтылау қызметін атқарып, тобымен бір мағыналық тұтастықта болады. Қосарлы айқындауыш синтаксистің нысаны болса, қос сөздер лексика жүйесінің бірлігі болып табылады.

Сөйлемнің бірыңғай мүшелері қазақ тілінің синтаксистік жүйесінде жиі кездесетін құбылыс саналады. Зерттеушілер арасын-

да сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің қалыптасып, пайда болуына қатысты екі түрлі көзқарас қалыптасқан. Бірі – бұл құбылысты сөйлем құрылымының жайдан күрделіге қарай өтуімен байланыстырыла қарастырылса, екіншісі, керісінше, күрделі синтаксистік құбылыстарды ықшамдау нәтижесімен байланыстыру. Мәселен, Р.Әмір бірыңғай сөйлем мүшелеріне берген анықтамасында бұл құбылысты күрделі ойды ықшамдау амалынан туындаған деп түсіндіреді. Ал М.Балақаев керісінше, бірыңғай мүшелер арқылы сөйлем іргесінің кеңітіндігін айтады.

Сөйлемнің бір мүшесіне ғана байланысты болып, бірдей сұраққа жауап беретін және бірдей қызмет атқаратын, өзара салаласа байланысқан мүшелер сөйлемнің бірыңғай мүшелері деп аталады. Мысалы: ... *бәрінің де өз ойы, өз мақсаты, өз дәрежесінде ақылы мен қулықтары бар (Д.Исабеков). Мен үш жылға созылған ойларым мен шарттаратқа шарттыған қиялдарымды, ұмытылмас сәттерім мен азапқа түскен шақтарымды қия алмай тұрмын (Д.Исабеков).*

Бірыңғай сөйлем мүшелеріне тән грамматикалық белгілерге мыналар жатады:

1) бірыңғай сөйлем мүшелері бірдей синтаксистік қызметте жұмсалады;

2) бәріне бірдей белгілі бір сұрақ қойылады;

3) сөйлемнің бірыңғай мүшелері бір сөз табынан болады. Мысалы: *Өзін қашан да сылап-сипап жұрт алдында ізетті, алғыр, сыпайы, ақылды боп көрінуге тырысады (Д.Исабеков);*

4) тұлғалас болып келеді: *Жалған намыс – адам өз әлсіздігін, өз дәрменсіздігін сезінгенде ғана бас көтерерін, оның білімсіздікпен егіз екенін Бағила білген жоқ (Д.Исабеков);*

5) бірыңғай сөйлем мүшелері өзара салаласа байланысады, ал өздері қатысты сөзбен сабақтаса байланысады; бірыңғай мүшелер өзара жазуда үтірмен ажыратылады.

Бірыңғай мүшелер арасындағы салаластық байланыс екі тәсілмен жүзеге асады. Олар: өзара интонация және жалғаулық шылаулар арқылы байланысу. Бірыңғай сөйлем мүшелерін байланыстыруға қатысатын жалғаулықтар мыналар: ыңғайластық жалғаулық, кезектес және қарсылықты жалғаулықтар. Мысалы: *Бұл сөздер оның*

ұстамды бет-пішінінен, салқын да сабырлы даусымен, сенімді де нық қимылдарымен етене қабысады (Д.Исабеков); Ұзын шашы мен қауғадай сақалына және музыка жайлы айтқан әңгімелеріне қарап болса болар деп сенген (Д.Исабеков). Сөйлем ішінде бірыңғай мүшелерді жинақтап тұратын сөз жалтылауыш сөз деп аталады.

Сөйлемнің үйірлі мүшелері. Өз ішінде «бастауыш-баяндауыштық қатынасқа құрылған», алайда сөйлем деңгейіне жетпеген сөйлем мүшелері *үйірлі мүшелер* деп аталады. Мысалы: *Білегі жуан бірді жығады (Мәтел); Нағашылары келді деп қой сойдыртып жатыр.* Басқаша айтар болсақ, үйірлі мүшелерді құрмалас сөйлемдермен шатастырмау үшін, үйірлі мүшеге тән грамматикалық белгілерді білу керек. Үйірлі мүшелерге тән ерекшеліктерге төмендегілерді жатқызуға болады:

- үйірлі мүше құрамындағы сөздер предикаттық қатынасқа ажыратыла алатын бірліктерден тұрады;

- үйірлі мүшелер құрамындағы «баяндауыш» мүше есім сөздер, есімдік және етістіктің есімше тұлғасынан болады;

- сөйлемнің кез келген мүшесі үйірлі мүше бола алады. Үйірлі мүшелер мақал-мәтелдердің құрамында көп кездеседі. Мысалы: *Аузы күйген үрлеп ішеді; Ұстазы мықтының ұстамы мықты; Құлақ естігенді көз көреді; Балалы үй – базар.*

Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі. Қазақ тілінде синтаксистік құрылымдарда сөздердің белгілі бір орныққан өзіндік орны бар. Сөздердің сөйлемдегі орналасу тәртібі басқа синтаксистік амалдармен бірге сөздердің сөз тіркестеріне және сөйлемдерге бірігуіне қызмет етеді. Сөйлемдегі сөздердің орналасу тәртібі дегеніміз – сөйлем мүшелерінің бір-бірімен белгілі бір синтаксистік қарым-қатынасқа түсіп құрылуы немесе сөздердің сөйлем ішінде белгілі бір тәртіппен орналасуы.

М.Балақаев сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі атқаратын қызметтерді былайша саралап көрсетеді:

1) сөздерді байланыстырудың бір тәсілі болып табылады (аналитикалық тәсілдің қатарында қаралады);

2) бастауыш пен баяндауышты ажырату қызметін атқарады;

3) анықтауыш пен баяндауышты ажыратады. Осы тұста, синтаксистегі сөздердің орын тәртібі атқаратын маңызды қызметтің

бірі ретінде сөйлемнің актуалды мүшеленуін жүзеге асыруы қызметін атауға болады. Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің өзгеруі оның құрылымы мен мазмұнының өзгеріске түсіне тікелей ықпал етеді. Сөйлем мүшелерінің қалыптасқан орын тәртібі бар. Әдетте, тұрақты болып келеді. Дегенмен, сөйлем мүшелерінің бірқатарының орнын ауыстыруға болса, енді бір тобының орны ауыстыруға келмейді, тұрақты болып келеді. Мәселен, баяндауыш мүшенің орны – сөйлемнің соңғы позициясында тұру. Бастауыш баяндауыштан бұрын тұрады, анықтауыш анықтайтын сөзінің алдында, ал сөйлемнің толықтауыш және пысықтауыш мүшелері өздері қатысты сөздердің алдында тұрады.

Сөйлемнің оқшау бөліктері және оларға тән ерекшеліктер. Сөздер белгілі бір заңдылықтарға бағына отырып, өзара байланысқа түсу арқылы сөйлем құрамына енеді және белгілі бір ойды жеткізуге қызмет етеді. Сөйлемнің негізгі құрамымен, яғни басқа сөздермен синтаксистік байланысқа түспей, олардан ерекшеленіп айтылатын сөздер *оқшау сөздер* деп аталады. Осындағы *оқшау сөздер* терминіне тоқталар болсақ, бұл - шартты атау. Олай дейтін себебіміз, сөйлемнің негізгі құрамымен байланысқа түспей, оқшау тұратын тек сөздер ғана емес, сөз тіркестері мен сөйлем де болуы мүмкін. Әрине, оқшау сөздер сөйлем негізгі сөйлем құрамымен байланысқа түспейді дегенді де шартты деп қараған дұрыс. Жазуда оқшау сөздер тыныс белгі, үтірмен ажыратылады. Оқшау сөздердің үш түрі бар: *қыстырма сөздер; қаратпа сөздер; одағай сөздер.*

Оқшау сөздер синтаксистік категория қатарына жатады. Өйткені оқшау сөздер мәнмәтін арқылы көрінеді. Сонымен қатар, оқшау сөздерді жеке алып қарағанда дербес сөйлемдер беретін эмоцияны, мәнді бере алады. Бірақ оларды негізгі ойды беретін сөйлеммен мағыналық жақтан теңестіруге болмайды. Оқшау сөздер негізгі сөйлемдегі ойды толықтыру, ондағы ойға айтушының көзқарасын білдіру, сөйлеушінің эмоциясын беру сияқты жанама қызметтерді атқарады.

Қыстырма сөздер – сөйлемдегі ойға айтушының қалай қарайтындығын білдіретін оқшау сөздер. Қыстырма сөздер сөйлемдегі басқа сөздермен байланыспайды, сөйлем мүшесі қызметін атқар-

майды, жазуда сөйлемдегі орнына қарай үтірмен ажыратылады. Мысалы: *Мәликеден естіген бұл хабар, шынында да, жас қызды қатты шошындырды (Д.Исабеков); Жасынның ерекше адам екенін білем, ол сенікі емес. Сондықтан, ауыр болса да айтайын, сенің оны ұмытқаның жөн (Д.Исабеков).*

Қыстырма сөздер мағынасына қарай бірнеше топқа ажыратылады:

- Сөйлеушінің айтылған ойға қатысты түрлі эмоциялық халін, көңіл-күйі мен сезімін білдіретін қыстырма сөздер: *бақытымызға орай, бағына қарай, амал қанша, несін айтасың, өкінішке орай, амал нешік және т.б.;*

- Сөйлеушінің айтылған ойды құптауы мен құптамайтындығын, оған күмәнін қоса білдіретін қыстырма сөздер: *әрине, сәрі, тегі, рас, сөз жоқ, расында, шынында, мүмкін, ұмытпасам;*

- Айтылған хабардың кімнің тарапынан екендігін көрсетеді: *меніңше, оның айтуынша, сеніңше, елдің айтуынша, менің байқауымша;*

- Тыңдаушының назарын өзіне аударту үшін айтылады: *айтпақшы, оның үстіне, ол ол ма, мінеки, қане;*

- Сөйлеушінің айтар ойының желісін көрсетуде қолданылады: *қысқасы, біріншіден, екіншіден, қорыта келгенде, сонымен, жоғарыда көрсетілгендей және т.б..*

Қаратпа сөздер адамның назарын аударту үшін қолданылса, **қыстырынды сөйлемдер** негізгі сөйлемде айтылатын оқиға желісіне қайшы мәнде немесе, керісінше оған үстеме мән қосу қызметін атқарады.

Бақылау сұрақтары:

1. Жай сөйлемнің күрделену жолдарын атаңыз.
2. Айқындауыш мүше дегеніміз не?
3. Айқындауыштың анықтауыш мүшеден ерекшеліктерін атаңыз.
4. Айқындауыш мүшенің анықтауыш мүшемен ұқсастықтарына тоқталыңыз.
5. Айқындауыш мүшенің түрлеріне мысал келтіріңіз.
6. Бірыңғай сөйлем мүшелеріне тән грамматикалық белгілер.

7. Сөйлемнің үйірлі мүшелеріне тән белгі қандай?
8. Оқшау сөздердің анықтамасы және оларға тән белгілер.

Семинар тақырыптары:

1. Күрделенген жай сөйлемдер мен құрылымы жай (күрделі емес) сөйлемдерді ажырату жолдары.
2. Күрделенген жай сөйлемдерге қатысты ғалымдардың пікірі.
3. Құрмалас сөйлем мен күрделенген жай сөйлемдердің арақатынасы.
4. Жартылай предикативтілікке қатысты пайымдаулар.

Әдебиеттер:

1. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі синтаксис. – Алматы, 2012. – 186 б.
2. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. – А.: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 100-103 бб.; 149-158 бб.

СӨЖ (студенттің өзіндік жұмысы) тақырыбы:

1. Синтаксистік оралымдар туралы түсінік: есімшелі оралымдар.
2. Синтаксистік оралымдар туралы түсінік: көсемшелі оралымдар.

СӨЖ тапсырмасын орындауға қажетті әдебиеттер:

1. Қазақ грамматикасы: фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
2. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. – А.: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464 б.
3. Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. – Алматы, 1974.

5 Практикалық тапсырмалар

5.1 Сөз тіркесі синтаксисі бойынша орындайтын тапсырмалар

Тапсырманың мақсаты: Сөз тіркестері туралы теориялық түсінікті практикалық тұрғыдан негіздеу арқылы дәріс материалдарын толыққанды игерту. Сөздердің сөйлем ішінде бір-бірімен байланысу тәсілдерін, өзара тіркестен туындайтын синтаксистік қатынастың түрлерін, сөздердің тіркесу формаларын меңгерту көзделді. Сөз тіркесінің табиғатын толық әрі дұрыс тану, басқа өзіне ұқсас тіл бірліктерінен ажырата алу да осыларға тікелей байланысты болып келеді.

Тапсырманың дәйектемесі: Сөздердің синтаксистік байланысу тәсілдері мен түрлері, сөз тіркесін құраушы сыңарлар арасындағы синтаксистік қатынас және оның түрлері – сөз тіркесі синтаксисінің басты ұғымдары және нысаны.

1-тапсырма. *Сөйлемдегі сөздердің тіркесімін тиісті бағандарға бөліп жазыңыз. Үлгі:*

Күрделі сөз, етістіктің аналитикалық формасы	Түйдекті тіркес	Тұрақты тіркес	Сөз тіркесі (синтаксистік тіркес)
Жасап көру	түсіну үшін	сазға отырғызу	шынайы болмыс
...

Линкольннің хаты

(1855 жылы баласы оқитын мектептің директорына жазған хаты)

Баламның барлық адам бірдей әділетті емес, әр адам шынайы болмысқа ие болмайтынын білуге мәжбүр екенін түсінемін. Бірақ оған әр оңбағанға қарсы тұратын батырдың, өзімшіл саясаткерді сазға отырғызар адал көшбасшы табылатынын айтып түсіндіріңіз. Егер дұшпан бар болса, онда дос та табылады деп үйретіңіз. Мұ-

ның барлығын санамен түсіну үшін көп уақыт қажет екенін түсінемін. Маңдай терімен тапқан бір доллар жолдан тауып алған бес доллардан артық екенін түсініп өссін.

Сіз оған керек кезінде жеңіле білу мен өз жеңістеріне риясыз қуануды үйретіңіз. Қолыңыздан келсе, оны жалған күлуден бойын аулақ ұстап, тек шынайы түрде жымиудың құпиясын көрсетіңіз. Мақтаншақтар мен бұзықтарды жеңу өте оңай екенін ертерек білуге баулыңыз. Оның кітаппен достасуына күш салыңыз. ... Арасында мәңгілік құпиялар туралы ойланатын бос уақыты болсын. Аспандағы құсты, омартадағы араны бақыласын, атқан таң мен көк шалғынның кереметіне көз салсын.

Мектеп қабырғасында жүргенде алаяқтық жасағаннан гөрі жеңіліс тапқан әлдеқайда мәртебелі болатынын үйретсеңіз екен. Өзгелер бұрыстығын дәлелдеп тұрса да, өзінің «меніне» деген сенімінің нық болуына тәрбиеленіз. Жұмсақ адаммен жұмсақ, қатыгез адаммен қатал болуға үйретіңіз. Менің ұлыма тобырға ілесіп жаңсақ басудан сақтайтын рухани қуат беріңіз. Кез келген адамды тыңдап, әр сөздің мәні мен мағынасын түсініп, електен өткізіп, тек дұрысы мен ақиқатын таңдауға дағдыландырыңыз. Қайғырып отырып та күле білуге болатынын көрсетіңіз...

Көз жасын көрсету ұят еместігін түсіндіріңіз. Арсыздардың қылығына күле білсін, мақтанға бой үйретпесін. Өз ақылы мен күш-қуатын ең жоғары бағаға сатуда үйретіңіз. Бірақ ешқашан жүрек пен жанын саудаға салмасын. Ысқырығы жер жаратын боскеуделерді тыңдамауға, өзінікін дұрыс деп білсе, орнынан тұрып күресуге бел шешіп кіріссін. Оған мейірімді болыңыз. Дегенмен, тым жұмсақтық таныта бермеңіз. Өйткені тек отқа салған құрыш ғана мықты болып шығады.

Ұлыма ымырасыздыққа баратын батылдық беріңіз. Қайратты болуға рұқсат етіңіз. Әрдайым өзіне деген сенімі нық болсын. Сонда ғана оның адамгершілікке деген сенімі зор болмақ. Менің айтқанымды орындау оңай емес. Қолыңыздан келгенін жасап көріңіз. Менің кішкентай ұлым сондай жақсы бала! (*«Ана тілі» газетінен, 27 қараша, 2014 ж.*)

2-тапсырма. Сөйлемдегі сөз тіркестерін бағанға жазып, байланысу тәсілдеріне сәйкес тиісті белгіні қойыңыз. Үлгі:

Мысал:	Синтетикалық тәсіл	Аналитикалық тәсіл	Синтетика-аналитикалық тәсіл
Нар тастар		+	

1. Теңіз шетінде қырдан домалап түскен нар тастар жатады. Теңіз толқыса су ішінде, қайтса құрлықта қалады. Ол тастың екі Отаны бар, бірақ екеуі де оны мойындамайды (*О.Бөкей*).

2. Халықты қалқан тұтатындар бар, халыққа қалқан болатындар бар. халықты қалқан тұтатындар, әдетте, «жасасын халық» деп ұранды салады да, өзі сол халықтың ығына тығыла қалады. Ал халыққа қалқан болатындар үнемі алда жүреді, еліне атылған оққа кеудесін төсейді. Халықты қалқан тұтатындар халықтың мойнына мініп алып, урайды, биікте келеді. Ал халыққа қалқан болатындар халықтың аяғына үзеңгі болып, ел-жұрттың еңсесін биіктеткісі келеді (*О.Бөкей*).

Құмырсқаларды байқап жүріп, олардың еңбекқорлығына, шыдамдылығына, қайтсе де алға қойған мақсатқа жетудегі талпыныстарына қызықтым. Бүркітке қарап байқағыштыққа, тез шешім қабылдай алушылыққа бейімделдім. Барыстан ептілік пен шыдамдылықты көрдім. Бөдене құсқа қарап сүйіспеншілікті, қасындағы адамдарға жанашырлық көрсетуді үйрендім. Нағыз даналық пен парасат әр кезде біздің қасымызда жүреді. Тек адамның көзі, құлағы, жүрегінің есігі оған ашық болуы керек (<https://massaget.kz>).

3-тапсырма. Берілген сөздерден әр түрлі байланысу тәсілдері арқылы сөз тіркестерін құрастырып, кестеге жазыңыз. Үлгі:

Мысал:	Синтетикалық тәсіл	Аналитикалық тәсіл	Синтетика-аналитикалық тәсіл
Университетке дейін бару	-	-	+

Университет, қабат, факультет, мамандық, технология, көрініс, табыс, тәртіпті, заманауи, үш қабатты, озық, өнерпаз, ақылы, жеңіл, ойнау, білім беру, сөйлеу, көрсету, оқу, сыйлау, сипаттау, өткізу, жоспарлау, басқару.

4-тапсырма. Мәтіннен сөз байланыстарының тиісті түріне мысал тауып, бағанды толтырыңыз. Үлгі:

Сабақтаса байланысқан сөз тіркестері	Салаласа байланысқан сөз тіркестері	Предикаттық қатынастағы сөз байланыстары

... Күн ашық еді. Ауылдағы бар әйел біздің үйге ағылып келіп жатты. Тегіс жиналған соң өзара шай үстінде ақылдасып, жасау жияр отауды ауыл шетіндегі көк шалғын аланда тігуге келісті. Үй тігілген соң әйелдер біртіндеп жасауларды апарып көгалға жағалай жая бастады. Алдымен әжемнен келе жатқан үлкен кілем жайылды. Кілемнің өрнектері күн көзіне мың құбылып айналаға әр бергендей. Оның қасына кішірек кілем жайылды. Бұл шешемнен қалған кілем еді. Отаудың өзі арнайы тігілгендіктен бе, ішіндегі басқұр, уық, бауына дейін көз тартады. Алты қанат ақ отау ашық күнде ерекше әсем көрінеді екен.

Сәлден соң әйелдер үйге үлкен екі сандық алып кірді. Іші толған асыл бұйымдар мен қымбат киімдер екен. Төрдің бір бұрышына апарып сол көйлектерді шығарып ілді. Іргеге әшекейлі ағаш төсек құрылды. Оған мамық салынып, үстін майда жібекпен көмкерді. Енді зер салып қараған кісіге бұл отаудың мұнтаздай жаңа, мол жиһазды үй екенін бірден білер еді (*Б.Момышұлы «Ұшқан ұя»*).

5-тапсырма. Сөз тіркесі сыңарлары және бастауыш пен баяндауыш арасындағы синтаксистік қатынастың түрлеріне мәтіннен мысал алып, кестенің толтырыңыз. Үлгі:

Атрибутивтік қатынас	Объектілік қатынас	Адвербиалдық қатынас	Предикаттық қатынас
Италиялық суретші

Италиялық ұлы суретші Леонардо да Винчидің атақты туындыларының бірі – «Мона Лиза», оны «Джоконда» деп те атайды. Бұл – майлы бояумен ағаш тақтайда салынған сурет, көлемі бар болғаны – 77 x 53 см. Қанша адам ғылыми тұрғыдан зерттесе де, талай суретші бұл еңбектің көшірмесін жасаса да, әлі ешкім осы туындының жұмбағын шеше алған емес. Бұл сурет туралы Джоржио Вазари былай деп жазады: «Өнердің табиғатты қалай дәл сипаттайтындығын көргісі келген әрбір адам бұны бас мүсінінің кескініне қарап-ақ байқауына болады. Өйткені Леонардо бұл жерді өте дәл бейнелеген. Көзінде тірі жанның жанарында болатын ұшқын бар».

Байқасаңыздар, Мона Лизаның қасы жоқ. Бұл ерекшелік суреттегі сұлудың маңдайын жазық етіп көрсетіп, адамға ерекше әсер етеді. Суретшінің ай жүзді аруды неге қастан жұрдай еткені – ұлы картинаның мың құпиясының бірі. Әлде орта ғасырлық аруларда осындай сән болды ма екен?! Бұл да жұмбақ! («Мәдениет» журналынан. №3, 2016 жыл).

6-тапсырма. Мәтіннен анықтауыштық қатынасқа құрылған сөз тіркестерін тауып, байланысу формаларына қарай топтастырыңыз. Үлгі:

Мысал:	Қабыса байланысқан	Матаса байланысқан
бұл қыз	+	
Джоконданың әйелі		+

Қылқалам әрлеген, келбеті әлемді тамсандырған бұл сұлу қыз кім? Бір нұсқа бойынша, бұл – флоренциялық бай саудагер Франческо дель Джоконданың әйелі. Ең көп таралған нұсқа да осы. Қазір ғалымдар бұл нұсқаны теріске шығаруда. Суретшінің хаттарын зерттеп, «бұл картина да Винчи Флоренциядан кетіп қалғаннан кейін салынған» дейді. Тағы бір тұспал – Леонардо да Винчи марқұм анасын кескіндеген. Сондай-ақ, суретшіге көмекші болған Салаи сұлу деген болжам да бар. Зерттеушілердің біразы суреттегі Салаи сұлу екендігіне шүбәланбайды және суретке анықтап қараса, көрінер-көрінбес етіп жазылған «S» әрпін байқауға болатындығын айтады. Ал соңғы нұсқа тіптен қызық. Бұл – Леонардо да Винчидің автопортреті. Дарын иесі өзіндегі қарама-қайшылықты әйел бейнесі арқылы паш етпек болған-мыс.

Бұл еңбекке қарап отырғанда, алдында картина емес, тірі адам отырғандай күй кешесің. Жанарында ұшқын бар. Мұрнында, аузында, күтім көрген қолдарында – бәрінде жан бар сияқты, жүрегі соғып тұрғандай. Бір сөзбен айтқанда, суретші суретке жан бітіргендей. «Джоконданың» жұмбақ күлкісінің сырын да әлі ешкім аша алмай келеді. Бір қарағанда, күлімсіреп отырған сияқты, енді бір қарағанда, мұңға батқандай болып көрінеді. Шеберлік деген – осы! Леонардо бұл суретті салуға жарты өмірін арнаған деседі. Қайда барса да тастамай, алып жүрген. Бұл еңбегін суретші ең қымбат бағаға да сатпаған көрінеді. Өмірден өтерінің алдында бұл еңбегін өзінің көмекшісі Салаиге аманат етіп тапсырып кетеді. Әлемдегі ең танымал көркем сурет «Джоконда» Лувр мұражайында сақтаулы. 1960 жылы картина оқ өткізбейтін әйнекпен қапталған.

Соңғы зерттеу жұмыстарының қорытындысы бойынша суретте үш бояу қабаты бар. Шамасы, Леонардо картинаны бір кенепке бірнеше мәрте салса керек. Бұл бояу қабаттары картина құпияларын қалыңдата түскен және бұл құпиялардың сыры жақында ашыла қояр ма екен?! («Мәдениет» журналынан. №3, 2016 жыл).

7-тапсырма. Мәтіннен меңгеріле байланысқан сөз тіркестерін тауып, сыңарлар арасындағы синтаксистік қатынасты анықтаңыз. Үлгі:

Мысал:	Толықтауыштық қатынас	Пысықтауыштық қатынас
нөкерлерін ертіп шығады	+	
таңертең саятқа шығу		+

Шыңғыс ханның сұңқары

Бір күні таңертең Шыңғыс хан нөкерлерін ертіп саятқа шығады. Нөкерлерінің қолында садақ, қорамсағы толы жебе. Шыңғыс ханның өзі қолына ең жақсы көретін сұңқарын қондырып алған. Сұңқарға ешбір мерген шақ келмес еді. Өйткені, қырағы құс жемтігін құзар шыннан көріп, адам аяғы жетпес жерге оңай жетер еді. Саятшылар көңілді болғанмен, алдыларынан көлденең аң шыға қоймайды. Бұған қынжылған Шыңғыс хан қосқа қанжығасы бос келе жатады. Ашумен біреуді ренжітермін деп, нөкерлерінен бөлектеніп, көпшіліктен жалғыз суырылып шығады. Орман ішінде ұзақ жүріп қалады. Шаршап-шалдығып, кензесі кеуіп кері қайтады. Сол жылы қуаңшылық болып, өзендердің арнасы кеуіп қалған екен. Бір жұтым суға зар болып келе жатқанда, о, тәңірім, қарсы алдындағы жартастан тамшылап ағып тұрған бұлақты көреді. Қолындағы сұңқарды шешіп, күміс тостақты тамшылап аққан бұлаққа тосады. Тостақ кенересінен асып, шүпілдеп толғанша асықпай күтеді. Толған тостақты абайлап ұстап аузына жақындата бергенде, жанындағы сұңқары қанатын қағып-қағып жібереді де, тостақтағы су төгіліп, ыдысы анадайға домалап кетеді. Шыңғыс хан кәріне мінеді. Бірақ өзі қатты жақсы көретін сұңқары да шөлдеген болар деп ойлап, сабырға келеді. Тостақты көтеріп, қайтадан тамшының астына тосады. Тостақ тола салысымен сұңқар оны тағы да қағып жібереді. Шыңғыс хан бұл құсты ерекше бағалайтын, бірақ мынау қылығы шымбайына жатады. Қылышын қыннан суырып алады да, екінші қолымен тостақты қайтадан тамшының астына тосады. Бір көзімен суды бақса,

екінші көзімен сұңқарды қадағалап тұр. Тостақ толған кезде сұңқар қайтадан қанатын қағады. Бірақ Шыңғыс хан лезде құстың басын шауып тастайды. Дәл сол кезде су тамшысы да тоқтап қалады. Не де болса судың бастауын көруім керек деп шешеді. Жартастың басына шығады. Жартастың ең биігінде қайнар бар екен. Ішінде осы жерді мекендейтін өте улы жылан өліп жатыр екен. Жаңағы суды ішсе, тіл тартпай кететінін түсінді. Шыңғысхан қосқа өлі құсын ұстап келеді. Келе салысымен таза алтыннан сұңқардың ескерткішін құйдырады. Алтын сұңқардың бір қанатына «Егер досың саған ұнамсыз мінез танытса да, ол саған дос болып қала береді» деп жаздыртады. Екінші қанатына «Ашумен жасалған іс жақсылыққа апармайды» деп жазыпты (<https://massaget.kz>).

8- тапсырма. Мәтіндегі сөз тіркестерін құрылымдық түрлеріне қарай топастырыңыз. Үлгі:

Мысал:	Жай сөз тіркесі	Күрделі сөз тіркесі
сол шыбық	+	
оның түбіне жету		+

1. Ғылым-білім деген – түпсіз тұңғиық. Жұмыр жердің бетінде оның түбіне жеткен жан жоқ. Дегенмен шетсіз-шексіз ілім-білім жолында әркім өзінің өресі, шама-шарқы жеткен жерге бір белгі– шыбық шаншып қалдырса, сол шыбық өсіп, өзінен кейінгіге сая болып, жол нұсқап жатса, есте қалған деген сол болады (Б.Момышұлы).

2. Маңдай терің тамған еңбегің мен ақылың жұптаса қол ұстасып жүрмесе, тапқаның табаныңның астында тарыдай шашылады (Б.Момышұлы).

3. Алатын кезде – алға озып, беретін кезде артта бұғып қалатын, алғаны мен бергенін жіпке тізіп санайтын адамнан аулақ жүр. Ондай адамнан құтылудың өзі – үлкен олжа (Б.Момышұлы).

9 - тапсырма. Мәтіннен қабыса байланысқан сөз тіркестерін тауып, сыңарлар арасындағы синтаксистік қатынасты анықтаңыз.

Осында келгелі бері оны алаңдап іздеп жүр еді, кездесті. Тағы да сол салқын бейне, салқын жанар, тағы да қас-қағым сәт! Бағила оның сөзін тыңдай алмағанына, жүзіне жақын жерден анықтап қарай алмағанына қатты өкінді. Өзімді-өзім жеңемін, бір бейтанысты ұмыту қиын емес шығар деген сенімінің табан асты құлталқан боп, жүрегiнiң әлi тулап жатқанынан Бағила ол жiгiттiң жан түбiнен берiк орын алғанын, ендi оны ешқашан ұмыта алмасын анық сездi (Д.Исабеков. Қарғын. 55 б.).

10 - тапсырма. *Мәтіндегі сөз тіркестеріне кешенді (құрылымдық түрі, байланысу формасы, байланысу тәсілі, сыңарлар арасындағы синтаксистік қатынас) талдау жасаңыз.*

Арт жағынан екпіндей естілген ат тұяғы бірте-бірте жақындап, енді-енді өзін қоянның көжегі құрлы көрместен таптап өте шығардай құлақ түбінде дүрсілдейді. Сосын кейін жалт қараған, самсаған қамыс арасынан көлік үстіндегі кісі сұлбасын болжады. Болжаған бойда әлдеқандай бұлдыр сана жетегіне ілесіп, жалт етіп жолдан шықты да қалың арасына жата кетті. Сол сол-ақ екен, құйындай ұшқан торқасқамен Орынбай жанынан зу ете түсті (А.Мекебаев. Бойжеткен // Құпия қойма. 277 б.).

5.2 Сөйлем түрлері бойынша орындайтын тапсырмалар

Тапсырманың мақсаты: Қазақ тіліндегі сөйлемдердің құрылымындағы ерекшеліктер, сөйлеу жағдаяты мен мәнмәтінге тәуелді сөйлемдердің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін тану, сөйлемдердің толымды және толымсыз түрде келуінің лингвопрагматикалық қырларын практикалық тапсырмалар арқылы нақты талдаулар негізінде бекіту.

Тапсырманың дәйектемесі: Сөйлем категориясын, сөйлемнің лингвистикалық табиғатын әртүрлі аспектіден түсінуде оның (сөйлемнің) әртүрлі типтерін ажырата алудың маңызы зор.

11 - тапсырма. *Мәтіндегі сөйлемдерге кешенді талдау жасаңыздар.*

Түсі суық. Қара сұр жүзіне бозғылданып түгі де шығып алыпты. Жалғыз өзі ұзақ ұйықтап отыр. Зор дауысында ыза мен зіл бар. Кейде Абайға қызық көрінетін бір мақалдар, мәтелдер айтылып кетеді.

Абай әкесінің сөз желісін, түп мәнісін түсінген жоқ. Кейбір мақалдарын таңдана шешіп отыр. Осы бар үлкеннің мұндай жердегі салты бойынша, әкесі де тұспалдап, орағытып ұқтырмай сөйлейді. Бір сөзі мен бір сөзін жалғастыруға Абай үлгермей, адасып қап отыр. Өзіне салса, жаңағы көңілді үйге, шешесінің жанына қазір кетер еді. Бірақ әкесі шақырған соң еді шығып болмайды. (М.Әуезов. Абай жолы.).

12 - тапсырма. *Мәтіндегі сөйлемдерге кешенді талдау (құрылымы, айтылу мақсаты) жасаңыз.*

Сөздер айтысы

Бір күні сөздер айтысып қалыпты. Қай әріптен басталатын сөздер жақсы екенін санапты.

А әрпінен бастайық. Адам. Арман. Асқар. Адамшылық. О-о, қандай ақсақ сөздер!

Б-ны алайық! Бақыт. Байлық... Жоқтан бар жақсы. Екіншіден бірінші жақсы.

Одан кейін Ш-дан басталатын сөздер шеру тартады. Шабыт. Шалқар. Шуақ. Шалқыма.

Мәссаған! Қазақтың сөзінің жаманы жоқ екен-ау ... (А.Тымболова).

12 - тапсырма. *Мәтіндегі сөйлемдерге айтылу мақсаты қарай талдау жасаңыз.*

Бір күні үйге шаршап келдім. Салтанат жалғыз өзі уыз пісіріп отыр екен. Мені көрген соң жай ғана күлімсіреп қарады да: «уыз жейсің бе?» - деді. «Әкеле ғой». Ол орта кесеге толтырып, әлі ката қоймаған балдай уызды ұсынды. Бір-екі қасық ұрттай бергенімде:

- Сен маған ренжіп жүрсің бе, Қайыркен, - деді мақпалдай жұмсақ үнмен.

- Жоқ, о не дегенің! Мен саған ешқашан, ешқашан ренжімеймін. Әйтсе де, маған бір-ақ нәрсе түсініксіз. Сен неге көңілсізсің, Салтанат?

- Оны өзім де білмеймін. Бір түрлі, көп нәрсеге бұрынғыдай қызықпайтын секілдімін. Зауқым жоқ. Көңілденейінші деймін,

күлейінші деймін. Қолымнан келмейді, әлсіз секілдімін. (Д.Исабеков . Гауһартас. 207 бет).

13 - тапсырма. *Көркем шығармадан парцелляцияланған сөйлемдерді тауып, парцелляттардың қай сөйлем мүшесіне қатысты екендігін анықтаңыз.*

5.3 Сөйлем мүшелері бойынша орындайтын тапсырмалар

Тапсырманың мақсаты: Сөйлем мүшелері туралы теориялық түсініктерді практикалық тұрғыдан негіздеу арқылы дәріс материалдарын толыққанды игерту. Сөздердің сөйлемде атқаратын қызметін, тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерден басқа айқындауыш мүшелер, үйірлі мүшелерді ажырата алуды тәжірибеде сөйлем талдау арқылы меңгерту көзделді.

Тапсырманың дәйектемесі: Сөйлем мүшелері жай сөйлем синтаксисіндегі басты мәселенің бірі болып табылады. Сөйлем мүшелерінің орнын дәл анықтау синтаксистің көптеген мәселелерін дұрыс түсінуге жол ашады.

14 - тапсырма. *Мәтіндегі сөйлемдерді сөйлем мүшелеріне талдаңыз.* Бақтияр, Байжұма, Нұрғазылар базарға апарып сататын малдарын матастырып, жабағы жүн мен терілерін де көлікке артып алысқан. Осылайша, жылда ел жайлауға көшер алдында жұрттың Шәуешекке бір барып қайтатын әдеті. Бұларды қыр елі «базаршылар» деп дабырайтып атайды. (Қ.Жұмаділов. Соңғы көш. 31 б.).

15 - тапсырма. *Сөйлем мүшелеріне талдаңыз.*

Шіркін, Сұлтан жігіттің сұлтаны еді ғой. Сырт келбетіне көркі де сай, маңдайы кере қарыс, қаршыға көз, екі иығына екі кісі мінгендей, әулиемін деген адамды пысы басып тұратын деген жігіттің сырттаны еді. Үнемі ұстарамен бастырып жүретін қап-қара көмірдей сұлу мұрты аққұба өңіне жарасып, маржандай аппақ ірі тістері ақсиып домбырамен ән шырқап отырған кездері әлі көз алдымда. (С.Жүнісов. Жапандағы жалғыз үй. 86 б.).

16 - тапсырма. Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібіне мән беріңіз. Не байқадыңыз.

Сағыныш

Сағындым, жаным, мен сені!
Көркінді жүрген қуаныш қылып, мендей ме екен бар аған,
Шын інім болсаң, бас ұрма, жаным, өсек-ғайбатқа бораған.
Қажет жерін де қатыгездік пен қаталдық керек десек те,
Адамның заңғар ұлылығын, сен, сағынышымен есепте.
Онсыз сен тіпті тұлпар да болсаң, қосыла алмайсың қатарға,
Әуелі әбден сағынып алмай, шығушы болма сапарға.
Сағынбай барсаң, теңіз де сенің тебіренбес жастық шағыңдай,
Бұлбұлдың даусын есіте алмайсың, бауларға кірсең сағынбай.
Сағынбай барсаң, таулар да сенің алдыңнан шықпас асқақтап,
Ойлауың мүмкін, дүниені мынау кеткен екен деп тас қаптап.
Үмітке толы, арманға толы, әр жерде бір түп қарағай,
Сағынбай жүрсе, қалуы мүмкін, жамырасуға жарамай.
Биікте тұрған таулар да мынау нұрына таңның боялған,
Сені мен менің ғасырлап күткен сағынышымнан оянған.
Бабалар бізді сағынған, жаным, арманның аңсап биігін,
Әжелер бізді сағынған, жаным, талдырып асқар иығын.
Көкірегінде сағыныш барда, мұрат та сенде бар жаным,
Алдында тұрған қыраттың саған көрінбей жатқан ар жағын.
Жазира белдер қуанышыңды болмасын мәңгі шектемек,
Алдыңнан орман кес-кестеп шықса, сағынышыңмен көктеп өт.
Мен мұны саған жазып отырмын арманымды орап сезімге,
Жан-жақтан түскен шұғыланың бәрін сағынып жүрген кезімде.
(Т.Айбергенов).

16 - тапсырма. Оқшау сөзбен келген сөйлемдерді тауып, олардың қолданылу себебін түсіндіріңіз.

Мен алпысқа толғанда Оралхан маған арнап екі-ақ абзац сөз жазды. Бірақ сол екі ауыз сөзге ол ширек ғасыр бірге болған ғұмырымызды сидырып жіберді.

«Аға! Мен Сізді ешқашанда аты-жөніңізбен атаған емеспін. Ең алғаш көргеннен бастап «Аға» деп амандастым және сол 1967 жылдан бері туған ағадай шыншыл көңілмен сыйлап, құрмет тұтып келемін. Бәлкім, осынау алды мен арты айырбастала беретін

алдамшы өмірде сынаптай толқыған әрі айнығыш заманда туған ағайынымен де ат құйрығын кесісердей дүрдараздық болар да, бірақ Сіз бен біздің арамызда ширек ғасырдан бері ағалық-інілік жарастыққа жарықшақ түскен жоқ (тіл-көзден сақтасын). Мен Сізді, Аға, жаһандағы жалғыз ұстазым деп, жар айтудан ұялмас едім, әрі осының өзін мақтан тұтар едім.

Қарғадай кезімде «Лениншіл жас» газетінде жарияланған үш-төрт очеркімді оқып, ауылда қаперсіз жүрген кезімде республикалық басылымға жұмысқа шақырдыңыз.

Университеттің үшінші-ақ курсында сырттай оқып жүргеніме қарамастан, ең бір қиын да жауапкершілігі үлкен бөлімдерді сеніп тапсырдыңыз. Бұдан кейін де әдебиет пен журналистикадағы соқпағы соқтырмалы кезеңдерді бірге өткізіп келе жатырмыз. Мен кейде туған айымыз бен күніміздің (28 қыркүйек) дәл келуін ырымдап, жақсылықтың нышанына балаймын. Міне, Сіз 60 деген асуға шықтыңыз, төменге қараңызшы, Аға, мен көрінем бе екен?» (1992 ж.).

Сонғы сөйлем ... Сұрапыл сұмдық сұрақ. Төменге қараймын, енді Оралхан көрінбейді. «Шолпандай таң алдында туып-батты».

Сонда ... Қатон-Қарағайға, Шыңғыстайға барғанда, ал қара көк аспанда бір қыран биіктен төменге қарап, баяу қалықтап жүрді де қойды. Енді биіктеп кеткен Оралхан шығар ... (Ш.Мұртаза).

17 - тапсырма. *Жай сөйлемдердің күрделену жолдарын көрсетіңіз.*

Қысқасы, бұл жерден ең төтесін атағанда, көп кітаптан Абай байлаған жол сорабы осы еді (11 б.). Құнанбай айналадағы топтан, әсіресе қаланың саудагерлері, молдасы, қалпесінен қымсынып қалды (12 б.). Абай тақап келгенде, үй иесі шыққан еді (32 б.). От үстінде, ұзын аяқ мосыда үлкен қара шәугім асулы тұр (32 б.). Жастар жиыны тарқағанда, Абай Шүкіманға қайта-қайта бір сөзбен алғыс айта берді (43 б.). Өткен қыста, әкесін жол жүргізем деген сылтаумен Абай өз еркімен болыстықтан түскенде, Жиренше өз еркімен биліктен түспей, әлі де Қоңыркөкшенің, сол Мамайдың бір биі боп келе жатқан (50 б.). Құнанбайдың үлкен шаңырағында, Ұлжанның қолында малға ие боп қалған Оспан еді (53 б.). («Абай жолы» романынан).

Тест тапсырмалары

1. Синтаксистің зерттеу нысанын анықтаңыз.

- A) сөз, сөзтұлға, дыбыс, интонация;
- B) сөзтұлға, сөз тіркесі, сөйлем, мәтін;
- C) морфема, күрделі синтаксистік тұтастық;
- D) синтагма, сөйлем, сөзжасамдық тұлғалар;
- E) сөйлеу, синтаксистік тіркестер, сөз этимологиясы.

2. Синтаксистің негізгі ұғымдарын көрсетіңіз.

- A) мағына, тұрақты тіркес;
- B) интонация, омоним қосымша;
- C) сөйлем, синтаксистік қатынас;
- D) сөз құрамы, аналитикалық тәсіл;
- E) предикаттық қатынас, түбір морфема.

3. Сөз тіркесіне беріліп жүрген анықтаманы табыңыз.

- A) бірыңғай мүшелердің өзара салаласа байланысуы;
- B) кез келген екі немесе одан да көп сөздердің тіркесімі;
- C) предикаттық қатынасқа құрылған сөздердің байланысы;
- D) толық мағыналы сөздердің тек қана сабақтаса байланысуы;
- E) толық мағыналы сөздердің сабақтаса әрі салаласа байланысуы.

4. Сөз тіркесі синтаксисінің жеке сала болып қалыптасу кезеңін табыңыз.

- A) XX ғ. 30 жылдары;
- B) XXI ғасырдың басы;
- C) өткен ғасырдың аяғы;
- D) XX ғ. 80-інші жылдары;
- E) XX ғ. елуінші жылдарынан кейін.

5. Жалпы тіркестердің қалай жіктелетіндігін көрсетіңіз.

- A) сөз, сөз тіркесі, сөйлем;
- B) түйдекті тіркес, синтаксистік тіркес, сөз;
- C) атаулы тіркес, тұрақты тіркес, сөйлем;
- D) синтагма, түйдекті тіркес, номинативті тіркес;
- E) жай сөйлем, атаулы тіркес, фразеологиялық тіркес.

6. Синтаксистік бірліктерді қалыптастыратын амалдардың көрінісі қалай аталады?

- A) синтаксистік форма;
- B) синтаксистік мағына;
- C) синтаксистік қызмет;
- D) синтаксистік категория;
- E) грамматикалық категория.

7. Сөз бен сөздің, синтаксистік бірліктердің арасындағы жалпылық сипаттағы қатынасты білдіретін мағына қалай аталады?

- A) ауыспалы мағына;
- B) номинативті мағына;
- C) синтаксистік мағына;
- D) лексикалық мағына;
- E) фразеологиялық мағына.

8. Коммуникативтік бірліктер қатарын табыңыз.

- A) сөз, түйдекті тіркес, сөйлем;
- B) сөйлем, мәтін, құрмалас сөйлем;
- C) сөз тіркесі, сөзтұлға, тұрақты тіркес;
- D) синтагма, сөз, дыбыс, түбір мен қосымша;
- E) фразеологиялық тіркес, интонама, атаулы тіркес.

9. «Сөз қисыны» терминінің авторын көрсетіңіз.

- A) Қ.Жұбанов;
- C) М.Балақаев;
- B) С.Аманжолов;
- D) Т.Сайрамбаев;
- E) А.Байтұрсынұлы.

10. Қазақ тілтанымында сөз тіркесі синтаксисінің нысаны мен сөз тіркесі болу шарттарын анықтап берген ғалым кім?

- A) Р.Әмір;
- B) Б.Шалабай;
- C) Қ.Жұбанов;
- D) М.Балақаев;
- E) С.Аманжолов.

11. «Валенттілік» терминін ғылыми айналымға енгізген ғалымды табыңыз.

- A) Л.Теньер;
- B) В.Г.Адмони;
- C) С.Д.Кацнельсон;
- D) Ю.Д.Апресян;
- E) Н.И.Степаненко.

12. Сөздің мағыналық әлеуетінің мүмкіндігі мен екінші сөз мағынасының байланысу мүмкіндігінің сәйкес келуі қалай аталады?

- A) сыртқы валенттілік;
- B) синтаксистік валенттілік;
- C) семантикалық валенттілік;
- D) морфологиялық валенттілік;
- E) сөздердің тұлғалық жағынан байланысуы.

13. Қазақ тіл білімінде «тіркесім», «тіркесімділік» терминдерін алғаш қолданып, анықтамасын берген ғалым кім?

- A) Ә.Қайдар;
- B) С.Нұрханов;
- C) Р.С.Әміров;
- D) М. Балақаев;
- E) Е.Жанпейісов.

14. Сөздердің бір-бірімен семантикалық және синтаксистік жағынан үйлесімді байланысуы басқаша қалай аталады?

- A) өріс;
- B) категория;
- C) валенттілік;
- D) парадигмалық қатар;
- E) синтагмалық түзілім.

15. Сөз тіркесі синтаксисін зерттеген ғалымдар тобын белгілеңіз.

- A) М.Балақаев, О.Төлегенов, Р.Әмір;
- B) М.Балақаев, Т.Сайрамбаев, Р.Әмір;
- C) Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, С.Исаев;
- D) А.Ысқақов, А.Аблақов, Т.Сайрамбаев;
- E) Б.Шалабай, Ғ.Қалиев, З.Бейсембаева.

16. Предикаттық қатынасқа ең жақын келетін баламаны табыңыз.

- A) синтаксистік қатынас;
- B) анықтауыштық қатынас;
- C) толықтауыштық қатынас;
- D) пысықтауыштық қатынас;
- E) бастауыш-баяндауыштық қатынас.

17. Еркін сөз тіркесін табыңыз.

- A) елге бару;
- B) қонақ күту;
- C) көз тоқтату;
- D) салы суға кету;
- E) жүгіре жөнелу.

18. Атрибутивтік қатынасқа тән байланысу формаларын белгілеңіз.

- A) қиысу, жанасу;
- B) қабысу, матасу;
- C) жанасу, матасу;
- D) қабысу, қиысу;
- E) меңгеру, жанасу.

19. Сөздердің байланысу тәсілдерін көрсетіңіз.

- A) коммуникативтік, номинативтік;
- B) қиысу, қабысу, матасу, меңгеру;
- C) атрибутивтік, адвербиалдық, предикаттық;
- D) синтетикалық, аналитикалық, синтетика-аналитикалық;
- E) коммуникативтік, предикаттық, аналитикалық.

20. Сөз тіркесіне тән синтаксистік қатынастың түрлерін табыңыз.

- A) предикаттық, адвербиалдық, объектілік;
- B) атрибутивтік, объектілік, адвербиалдық;
- C) синтетикалық, атрибутивтік, объектілік;
- D) коммуникативтік, предикативтік, анықтауыштық;
- E) синтетикалық, аналитикалық, синтетика-аналитикалық.

21. Салаласа байланысқан сөздерді сөз тіркесі деп қарайтын ғалым.

- A) Р.Әмір;
- B) Б.Шалабай;

- C) М.Балақаев;
- D) А.Аблақов;
- E) Т.Сайрамбаев.

22. Предикаттық қатынастағы сөздердің формасын көрсетіңіз.

- A) көптік пен тәуелдік жалғаулары;
- B) ілік септік пен тәуелдік жалғауы;
- C) атау септік пен жіктік жалғаулары;
- D) жанама септіктер мен жіктік жалғаулары;
- E) атау мен іліктен басқа септік пен жіктік жалғау.

23. Салаласа байланысқан сөз тіркесі сыңарлары арасындағы қатынастың түрі.

- A) предикаттық;
- B) тең дәрежедегі;
- C) анықтауыштық;
- D) толықтауыштық;
- E) бағыныңқы-басыңқылық.

24. Түйдекті тіркесті көрсетіңіз.

- A) жаңа көлік;
- B) үйге дейін;
- C) кітап оқыту;
- D) қымбат пәтер;
- E) кеше айтыпты.

25. Аналитикалық тәсілмен жасалған сөз тіркесін белгілеңіз.

- A) сөздікті қарады;
- B) оқу үшін келдік;
- C) ішкі бөлменің кілті;
- D) төбе шашы тік тұрды;
- E) газеттен оқып отыр.

26. Объектілік қатынастағы тіркестердің байланысу формасын табыңыз.

- A) қиысу;
- B) магасу;
- C) қабысу;
- D) жанасу;
- E) меңгеру.

27. «Ортақ басыңқылы меңгеру» терминін алғаш қолданған ғалым кім?

- A) М.Балақаев;
- B) А. Аблақов;
- C) Б. Шалабаев;
- D) Т.Сайрамбаев;
- E) А.Байтұрсынұлы.

28. Синтетикалық тәсілмен жасалған сөз тіркесін табыңыз.

- A) адам өмірі;
- B) орманды жер;
- C) келген студент;
- D) әлеуметтік желі;
- E) ұялы телефонның бағасы.

29. Анықтауыштық қатынасқа ғана құрылатын сөздердің байланысу формасын көрсетіңіз.

- A) қабысу;
- B) матасу;
- C) жанасу;
- D) қиысу;
- E) меңгеру.

30. Матаса байланысқан сөз тіркесін көрсетіңіз.

- A) ғылыми кітап;
- B) атақты ғалым;
- C) институттың маңы;
- D) ғылыми монография;
- E) университеттің студенттері.

31. Сөз тіркесінің түрлері қалай ажыратылады?

- A) басыңқы сыңарына қарай;
- B) бағыныңқы сыңарына қарай;
- C) байланысу формаларына қарай;
- D) сөздердің байланысу тәсіліне қарай;
- E) сөздер арасындағы синтаксистік қатынасқа қарай.

32. Бағыныңқы сыңар мен басыңқы сыңардың қосымшасыз, қатаң орын тәртібі арқылы байланысуы қалай аталады?

- A) қиысу;
- B) қабысу;

С) матасу;

Д) жанасу;

Е) меңгеру.

33. Етістікті сөз тіркесін белгілеңіз.

А) ұшқан ұя;

В) қалын орман;

С) бәріне белгілі;

Д) жылдам қозғалу;

Е) оқыған азаматтар.

34. Тура объектілік қатынастағы сөздердің тұлғасы қай септікте тұрады?

А) ілік септік;

В) атау септік;

С) табыс септік;

Д) барыс септік;

Е) көмектес септік.

35. Бағыныңқы сыңары етістіктен жасалған сөз тіркесін анықтаңыз.

А) қазір көру;

В) қонаққа кету;

С) жазылған хат;

Д) ерекше құрмет;

Е) күнделікті жағдай.

36. Синтетика-аналитикалық тәсілмен жасалған сөз тіркесін табыңыз.

А) дүкенге кету;

В) өзіне жаздырту;

С) күзге дейін болу;

Д) қатты қуанып қалу;

Е) оқушының түсініктемесі.

37. Үстеулі сөз тіркесінің түрін көрсеткен ғалымдарды табыңыз.

А) М. Балақаев, Р.Әмір;

В) К. Аханов, М. Серғалиев;

С) Т.Сайрамбаев, Ә.Аблақов;

Д) Б.Шалабай, М.Балақаев;

Е) Т.Сайрамбаев, Р.Әмір.

38. Басыңқы сыңары есімшеден болған тіркесті көрсетіңіз.

- A) осы сөздік;
- B) кеше кеткен;
- C) оқыған жігіт;
- D) білгенге маржан;
- E) мектептерде болу.

39. Тура объектілік қатынастағы тіркесті табыңыз.

- A) хабар айту;
- B) кішіден ізет;
- C) алыстан келу;
- D) үлкенге құрмет;
- E) барға қанағат ету.

40. Адвербиалдық қатынастағы тіркес жасалатын байланысу формасын көрсетіңіз.

- A) қиысу, қабысу;
- B) меңгеру, жанасу;
- C) матасу, меңгеру;
- D) қиысу, меңгеру;
- E) матасу, қиысу.

41. Сөйлемге берілген анықтаманы табыңыз.

- A) атрибутивтік қатынастағы сөздердің жиынтығы;
- B) сабақтаса байланысқан объектілік қатынастағы сөздер тобы;
- C) предикаттық қатынастағы біршама аяқталған ойды білдіретін сөздер тізбегі;
- D) адвербиалдық қатынасқа құрылған сөздердің жиынтығы;
- E) заттың қимылын білдіріп, ойды тиянақтайтын мүшелердің тобы.

42. Сөйлемнің түрін ажыратыңыз.

Сөйлей-сөйлей шешен боласың.

- A) жалаң сөйлем;
- B) атаулы сөйлем;
- C) жақсыз сөйлем;
- D) белгісіз жақты сөйлем;
- E) жалпылама жақты сөйлем.

43. Грамматикалық бастауышы жоқ, оны баяндауыш арқылы табу мүмкін емес сөйлем түрі қалай аталады?

- A) жалаң сөйлем;
- B) атаулы сөйлем;
- C) жақсыз сөйлем;
- D) толымсыз сөйлем;
- E) жайылма сөйлем.

44. Сөйлемнің атқаратын қызметін көрсетіңіз.

- A) объектілік;
- B) атрибуттық;
- C) номинативтік;
- D) адвербиалдық;
- E) коммуникативтік.

45. Сөйлемге тән белгілерді көрсетіңіз.

- A) номинативтілік, интонация, модальділік;
- B) предикативтілік, модальділік, интонация;
- C) коммуникативтік, модальділік, интонация;
- D) адвербиалдық, модальділік, предикативтік;
- E) толымдылық, анықтауыштық, коммуникативтік.

46. Ойға қатысты мүшелердің қатысына қарай жіктелетін сөйлем түрі.

- A) жалаң, жайылма;
- B) атаулы, жайылма;
- C) болымды, болымсыз;
- D) толымды, толымсыз;
- E) мүшеленетін, мүшеленбейтін.

47. Бір тұрлаулы мүшеге негізделетін сөйлем қалай аталады?

- A) екі құрамды сөйлем;
- B) мүшеленетін сөйлем;
- C) көп құрамды сөйлем;
- D) бір құрамды сөйлем;
- E) жалаң, жайылма сөйлем.

48. Үйірлі мүшемен келген сөйлемді көрсетіңіз.

- A) Құлақ естігенді көз көреді.
- B) Еңбек түбі – береке.

- C) Кітап – оқығандікі, білім – тоқығандікі.
- D) Менің байқауымша, сіздің халық – ақын халық.
- E) Менің мақсатым – қаржыны баланың біліміне құю.

49. Айқындауышты сөйлемді көрсетіңіз.

- A) Хат сұрауға тыйым салынған.
- B) Мәдениетті адамды ісі мен сөзінен танысың.
- C) Түгел сөздің – түбі бір, түп атасы – Майқы би.
- D) Тіліңмен орақ орғышың-ай сенің!
- E) Күні бойы сарылып үйде отырғаны!

50. Бейнелеу мағыналы атаулы сөйлемді көрсетіңіз.

- A) Шіркін, осы ауылдың жастары-ай!
- B) Күтпеген жерден жолығуы-ай!
- C) Айнала тым-тырыс.
- D) Сенің-ақ сағына беретінің-ай.
- E) Өркенің өскір!

51. Альтернативті сұрақты білдіретін сөйлемді көрсетіңіз.

- A) Мынау егіс жаздық па, күздік пе?
- B) Билетті қай рейске алдыңыз?
- C) Анықтама бюросына телефон соғып білесің бе?
- D) Содан бері талай жыл өтті емес пе?
- E) Бөлім бастығы әр құжатты мұқият қарай ма?

52. Қосалқы айқындауышты сөйлемді көрсетіңіз.

- A) Кім білсін, бұл да бір қажетке жарайтын дүние шығар.
- B) Өзімнің қыраныма, Нұрланыма, қолдаушы боламын ғой.
- C) Ертең кешке Асқар ағайдың үйіне жиналатын болдық.
- D) Кездесуге опера-балет өнерінің майталмандары келеді.
- E) Істің мән-жайын білу үшін Сәкеннің көршісінің есігін

қақты.

53. Мақсат пысықтауышы бар сөйлемді көрсетіңіз.

- A) Жасымда ғылым бар деп ескермедім.
- B) Жоғары, төмен үйрек-қаз, ұшып тұрса сымпылдап.
- C) Оның даусы шаршағандықтан бәсең шықты.
- D) Есенбек сылқ-сылқ күлді.
- E) Абай үншіл жүйрік домбыраны әдейі Әйгерім үшін тарта-

тын.

54. Құрама баяндауышты сөйлемді табыңыз.

- A) Сұлтан – оқушы.
- B) Құс қалықтай ұшты.
- C) Жания қымет көрсетті.
- D) Назерке көрсетіп қойды.
- E) Көзінше айта алмадым.

55. Сөйлемнің айтылу мақсатына қарай түрлерін табыңыз.

- A) хабарлы, жақты, жақсыз;
- B) лепті, бұйрықты, атаулы;
- C) толымды, толымсыз, сұраулы;
- D) сұраулы, толымды, атаулы;
- E) бұйрықты, сұраулы, хабарлы.

56. Сөйлемнің түрін анықтаңыз.

Жел күшейе түсті.

- A) жақты, жайылма;
- B) толымды, атаулы;
- C) толымды, жайылма;
- D) жақты, жалаң;
- E) жақсыз, жайылма.

57. Сұраулы сөйлемнің түрін анықтаңыз.

Жарықты жағып жібересің бе?

- A) демеу мәнді;
- B) ашық сұрақ;
- C) альтернативті;
- D) риторикалық;
- E) негізгі сұрақ.

58. Сұраулы сөйлемнің түрін көрсетіңіз.

Махаббат-ғадауатпен майдандасқан,

Қайран менің жүрегім мұз болмай ма? (Абай).

- A) тілек мәнді сұраулы сөйлем;
- B) ашық мәнді сұраулы сөйлем;
- C) сұрау түріндегі хабарлы сөйлем;
- D) риторикалық сұраулы сөйлем;
- E) өтініш мәнді сұраулы сөйлем.

59. Ашық сұрақты білдіретін сөйлемді көрсетіңіз.

- A) Ботақан, енді қашан келесің?
- B) Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?

- С) Жыласам ба екен, қуансам ба екен білмеймін?
- Д) Құйрығы жоқ, жалы жоқ, жылан қайтіп күн көрер?
- Е) Махаббат-ғадауатпен майдандасқан, Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?

60. Айқындауыштың түрлерін көрсетіңіз.

- А) сапалық, меншіктік;
- В) дара, күрделі, үйірлі;
- С) есімді, етістікті, құранды;
- Д) оңашаланған, қосарлы, қосалқы;
- Е) қыстырма, қаратпа, одағай.

61. Толықтауыштың грамматикалық түрлерін белгілеңіз.

- А) тура, жанама;
- В) жақты, жақсыз;
- С) тура, ауыспалы;
- Д) сапалық, меншіктік;
- Е) меншікті, жанама.

62. Қосалқы айқындауышты табыңыз.

Сол бұйрат бетінде отырған Илияс айтқан Айса ақсақалдың ауылына келдім.

- А) Илияс айтқан;
- В) Айса ақсақал;
- С) ақсақалдың ауылы;
- Д) Илияс айтқан ауыл;
- Е) бұйрат бетінде отырған.

63. Пысықтауыштың түрін анықтаңыз.

Бұл хабарды естігенде ол қуанғаннан жылап жіберді.

- А) мекен пысықтауыш;
- В) мақсат пысықтауыш;
- С) себеп пысықтауыш;
- Д) амал пысықтауыш;
- Е) мөлшер пысықтауыш.

64. Жай сөйлемді күрделендіретін синтаксистік құрылымдарды көрсетіңіз.

- А) тыныс белгілер, тұрлаусыз мүшелер;
- В) бірыңғай мүшелер, айқындауыштар;
- С) қыстымалар, тұрлаулы мүшелер;

- D) тұрлаусыз мүшелер, баяндауыш;
- E) бірыңғай мүшелер, бастауыш мүше.

65. Бастауышқа берілген анықтаманы табыңыз.

- A) жанама септіктерде тұрып, қимылдың объектісі болатын мүше;
- B) сөйлемдегі зат есім мен есімдіктен болған кез келген мүше;
- C) жіктік жалғауына тұрып, сөйлемдегі ойды тиянақтайтын мүше;
- D) атау септікте тұрып, қимыл не сапаның субъектісі болатын мүше;
- E) сөйлемді аяқтап, іс-қимылды білдіретін сөйлемнің мүшесі.

66. Асты сызылған сөдер тобының қызметін көрсетіңіз.

Артынан, Абай ұғындырған соң, олар үндемей қалысты (М.Әуезов).

- A) қыстырма сөздер;
- B) қосалқы айқындауыш;
- C) сөйлемнің үйірлі мүшесі;
- D) оңашаланған айқындауыш;
- E) жанама толықтауыш мүше.

67. Оңашаланған айқындауышқа берілген анықтаманы табыңыз.

- A) зат есімнің зат есіммен тіркесіп, оның сапасын анықтайтын сөз;
- B) анықтайтын сөйлем мүшесімен тұғалас келіп, түсіндірмелі мағынада қолданылатын сөз;
- C) мағыналас екі жалпы есімнің бірі зат атауы, екіншісі оның заттық сапасы ретінде тіркесетін сөздер;
- D) сөйлем құрылымындағы ойға қатысы жоқ сөздер;
- E) сөйлемнің анықтауыш мүшесі.

68. Бір құрамды мүшеленбейтін сөйлемді көрсетіңіз.

- A) жалаң сөйлем;
- B) атаулы сөйлем;
- C) жайылма сөйлем;
- D) белгісіз жақты сөйлем;
- E) жасырын жақты сөйлем.

69. Пысықтауыш мүшенің қызметін көрсетіңіз.

- A) іс-әрекетті білдіру;
- B) заттың қимылы мен сапасын білдіру;
- C) қимылды іске асырушы субъектіні білдіру;
- D) сөйлемдегі ойды тиянақтап тұратын мүше;
- E) қимылдың түрлі сапалық белгісін анықтау.

70. Бір құрамды мүшеленбейтін сөйлемді көрсетіңіз.

- A) жалаң сөйлем;
- B) атаулы сөйлем;
- C) жайылма сөйлем;
- D) белгісіз жақты сөйлем;
- E) жасырын жақты сөйлем.

ГЛОССАРИЙ

Актант – етістік арқылы белгіленген іс-әрекет үдерісіне қатысы бар адам немесе затты білдіретін сөйлемнің кез келген мүшесі.

Айқындауыш мүше - сөйлемнің грамматикалық құрылымындағы тұрлаулы мүшелер мен тұрлаусыз мүшелерден басқа, сол мүшелерді мағыналық жағынан айқындай, нақтылай және дәлеледей түсетін мүше.

Аналитикалық байланыс – сөздердің қосымшасыз, орын тәртібі, интонация арқылы байланысуы.

Анықтауыш – зат есім не зат есім орнына жұмсалған басқа сөздерден болған мүшені түрлі қырынан анықтап тұратын тұрлаусыз сөйлем мүшесі. Өзі анықтайтын сөзбен қабыса және матаса байланысады. Мағынасына қарай сапалық анықтауыш және меншіктік анықтауыш деп екіге бөлінеді.

Альтернативтік сұрақты білдіретін сөйлем – мазмұнында сұраққа жауап болатын «бағдар, із» қамтылатын сұраулы сөйлемнің түрі.

Атаулы сөйлем – құбылысты, болмысты, белгілі бір заттың ісін, сынын баяндамай, тек солардың өзін атап қана қоятын мүшеленбейтін сөйлем түрі.

Бастауыш - сөйлемде айтылған ойдың иесі бола отырып, ойдың кім? не? туралы екенін білдіріп, баяндауышпен қиыса байланысатын тұрлаулы сөйлем мүшесі.

Баяндауыш – бастауышқа тән белгілер мен іс-әрекеттерді білдіріп, сөйлемнің ұйытқысы болатын тұрлаулы мүше. Предикативтік іс-әрекетті, сапаны білдіреді.

Болымды сөйлем – объективті болмысты, ойлаған ойды жеткізуде шындықты бейнелеп, болған немесе болатын құбылысты хабарлайтын сөйлем.

Болымсыз сөйлем – объективті болмысты, ойлаған ойды жеткізуде құбылыстың болмайтындығын хабарлайтын сөйлем.

Бұйрықты сөйлем – біреуді іске қосу, әрекетке барғызу мағынасында айтылатын сөйлем.

Бірыңғай мүшелер – сөйлемде атқаратын синтаксистік қызметі бірдей және өзара тұлғалас болып келетін сөйлем мүшелері.

Бірыңғай мүшелер бір ғана сұраққа жауап береді, бір-бірімен салаласа байланысады, бәрі бір сөзге қатысты болады.

Валенттілік – сөздердің бір-бірімен семантикалық және синтаксистік жағынан үйлесімді байланысуы.

Грамматика – көне грек сөзі, *gramma* – «әріп, жазу» дегенді білдіріп, өзара байланысты бірнеше мағынада қолданылады: 1) тілдің құрылысы – тілдік қарым-қатынастың негізін жасайтын тілдік тұлғалардың, сөз тудыру тәсілдерінің, синтаксистік құрылымдардың жүйесі; 2) тілдің құрылысы мен оның заңдылықтарын зерттейтін тіл білімінің саласы, сөзжасам, морфология мен синтаксисті біріктіреді; 3) жоғарыда аталған тілдің осы құрылымдық жүйесін зерттейтін саланың жалпы атауы, тілдің грамматикалық құрылысын қарастыратын ғылым; 4) жеке категориялардың грамматикасы.

Грамматикалық бірліктер – сөз, сөзтұлға, синтаксистік құрылымдар: сөз тіркесі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем; сонымен қатар грамматикалық мағынаны білдіретін құралдар: қосымша морфемалар (жұрнақ пен жалғау), шылаулар.

Екі құрамды сөйлем - бастауыш-баяндауыштық негізде құралған сөйлем.

Жай сөз тіркесі - толық мағыналы өзара синтаксистік қатынасқа құрылған екі сөздің тіркесі.

Жай сөйлем - бір сөзден немесе бірнеше сөз тіркесінен құралған, өз алдына дербестігі бар, бір предикативтілік негізде құрылған, шындық болмыстың өзі не оның бір сапасы туралы сөйлеушінің ойы.

Жанама толықтауыштар - өзін меңгеретін сөздермен (сөйлем мүшелерімен) ілік және табыс септігінен басқа септіктерде келу арқылы байланысатын, сөйлемді мағыналық-мазмұндық жағынан жанамалай толықтырып тұратын толықтауыш түрі.

Жанасу - бағыныңқы сыңардағы сөздің басыңқы сыңардағы сөзбен ешбір қосымшасыз бірде қатар, бірде алшақ тұрып байланысуы.

Жақсыз сөйлем – бастауышы жоқ, сөйлем арқылы берілетін ой басқа сөйлем мүшелері арқылы түсінікті болып, іс-әрекет баяндауыш арқылы үш жаққа бірдей ортақ ұғымда жұмсалатын сөйлемнің түрі.

Жақты сөйлем – грамматикалық бастауышы бар немесе бастауышы ерекше айтылмай, бірақ оны баяндауыш арқылы тауып алуға болатын сөйлемнің түрі.

Категория – кең мағынада жалпы қасиетке ие болатын тілдік элементтің кез келген тобы, тар мағынасында бірыңғай тілдік бірліктердің жиынтығы.

Коммуникация – адамдар арасында болатын қарым-қатынастың ерекше түрі, араласу, ойлармен, идеялармен, деректермен бөлісу, латынның communicatio байланыс, қатынас деген сөзінен пайда болған.

Контекст – талдауға түсетін бірлікпен қоса сол бірліктің мағынасын ашуға жеткілікті мәтіннің бір бөлігі.

Күрделі сөз тіркесі – бағыныңқы не басыңқы сыңары, болмаса екеуі де екіден артық, бірнеше сөзден тұратын (мәселен, түйдекті тіркес, күрделі сөз, тұрақты тіркестер) құрылымы күрделі тіркес.

Қабысу – бағыныңқы сыңардағы сөз бен басыңқы сыңардағы сөздің ешбір қосымшасыз қатар тұрып, орын тәртібі арқылы байланысуы.

Қиысу – бастауыш пен баяндауыштың тұлғалық және жақтық жағынан байланысуы.

Қосалқы айқындауыш – өзара мағыналық байланыстағы екі зат есімнің тіркесінен жасалып, бірінші сыңары кісі ұғымындағы зат атаулары жалқы есім, екінші сыңары заттың заттық сапасын білдіретін сөздер болады, өзара айқындауыштық қатынасқа құрылады.

Қосарлы айқындауыш – өзара мағыналас екі жалпы есімнің бірі зат атауы, екіншісі оның сапасы ретінде тіркесіп, күрделі атау жасайтын сөздер. Қосарлы айқындауыштар дефис арқылы жазылады, өзара дербестігін сақтай отырып, грамматика-семантикалық жағынан тығыз байланысты болады.

Қыстырма сөз – сөйлемдегі ойға және оның айтылу тәсіліне айтушының көзқарасын білдіретін окшау сөздің бір түрі.

Лепті сөйлем – адамның көңіл-күйі мен эмоциясын білдіру үшін жұмсалатын сөйлемдер.

Матасу – ілік септіктегі сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің байланысы.

Мәтін – мазмұн тұтастығы мен ой тиянақтылығы жағынан бүтіндік сипатымен ерекшеленетін күрделі семантикалық және синтаксистік құрылымы бар сөйлеу туындысы. Құрылымдық тұрғыдан бір сөйлем немесе өзара мағыналық жағынан бір-біріне тәуелді бірнеше сөйлемдер тізбегінен тұрады.

Мәтін синтаксисі – әртүрлі деңгейдегі мәтіннің құрылу ерекшеліктерін, мәтін түзетін сөйлемдер арасындағы қатынасты, сөйлемдердің өзара байланысуын, мәтіннің категорияларын қарастыратын, тілдік жүйенің ең жоғары сатысы.

Меңгеру – бағыныңқы сыңардағы сөздің атау мен іліктен басқа септіктің бірінде келуі арқылы басыңқы сыңармен байланысуы.

Модальділік – сөйленімде айтылған хабардың ақиқат шындыққа қатынасын (объективті) және сөйлеушінің қатынасын (субъективті) көрсететін категория.

Объективті модальділік – сөйлемдегі хабарламаның шындық болмысқа қатысы.

Оңашаланған айқындауыш – өзі айқындайтын сөзден кейін тұрып, оны саралай, дәлелдей, нақтылай түсетін, айтылуда басқа мүшелерден ерекшеленіп, жазуда үтірмен немесе сызықшамен ажыратылатын мүше.

Парцелляция – тұтас бір сөйлемнің бірнеше дербес фраза-ларға бөлшектенуі.

Предикативтілік – сөйлемді сөйлем ететін басты синтаксистік категория. Предикативтіліктің мағынасы мен қызметі сөйлем мазмұнын шындық болмысқа теңестіру болып табылады. Оның ажырамас қасиеттері – модалдылық, шақтылық, жақтылық тәрізді синтаксистік категориялар арқылы іске асады.

Просодикалық элементтер - 1. Мағынаны ажырату үшін қолданылатын фонетикалық құралдар жүйесі. Продосиканың бөліктері: сөйлеу әуезі; екпін; тембр (әуен); ритм (ырғақ). **2.** Қабылдауда (тонның биіктігі, жиілігі, жоғарылығы, төмендігі, дауысталу, ұзақтық) болатын суперсегментті фонетикалық сипаттама. **3.** Сөйлеудің жасалуы үшін қажетті суперсегменттік құралдар: сөйлеу сегменттерін жіктеу немесе біріктіру.

Психологиялық бағыт – тіл біліміндегі тілді адамның психологиялық жағдайына және психологиялық қызметіне байланысты құбылыс ретінде қарастыратын зерттеу бағыты.

Пысықтауыш - сөйлемде негізінен етістіктен болған мүшеге қатысты болып, оны мекен, мезгіл, мақсат, орындалу амалы жағынан нақтылап, анықтап тұратын мүше.

Риторикалық сұрақты білдіретін сөйлем – айтылған ой мазмұнына тыңдаушыны сендіру және оның назарын өзіне аударту мақсатын көздейтін және ой мазмұны эмоционалды, экспрессивті берілетін сұраулы сөйлемнің түрі.

Рема – сөйлемдегі керекті ойдың басты бөлігі, қажетті коммуникативтік бөлік. Сөйлемнің ремалық бөлігі ақпаратты қабылдаушыға белгісіз, жаңа мағлұматты жеткізеді.

Семантикалық валенттілік – сөздердің мағыналық жағынан сәйкес, үйлесімділікте келуі.

Синтаксис - сөздердің бір-бірімен байланысу амалдарын, сөз тіркесін, сөйлем құру тәсілдерін, сөйлем құрамы мен түрлері, сөйлемдердің ірі бірліктерге бірігу тәсілдері мен түрлерін, ондағы жеке-жеке сөйлемдердің бір-бірімен қатынасын зерттейтін ғылым.

Синтаксистік байланыс – сөздерді әр түрлі грамматикалық амал-тәсілдер арқылы мағыналық, тұлғалық жағынан байланысқа түсіретін сөз тіркесі мен сөйлем жүйесін құрастыратын формалардың көрінісі. Синтаксистік байланыстың екі түрі бар: синтетикалық байланыс және аналитикалық байланыс.

Синтаксистік қатынас – синтаксистік құрылымдардың (сөз тіркесі, сөйлем) сыңарларының арасында болатын қатынас. Синтаксистік қатынас синтаксистік құрылым сыңарларының категориялық-семантикалық және грамматикалық қасиеттеріне негізделеді. Синтаксистік қатынастың мынандай түрлері бар: предикаттық (бастауыш-баяндауыштық) қатынас; атрибутивтік (анықтауыштық) қатынас; объектілік (толықтауыштық) қатынас; адвербиалдық (пысықтауыштық) қатынас.

Синтаксистік мағына – синтаксистік категориялар мен синтаксистік құралдардың ішкі мазмұны. Сөйлем мен сөз тіркесі құрамындағы тіл құралдарының өзара байланысынан, қарым-қатынасынан пайда болады.

Синтаксистік талдау - сөйлемді оны құрайтын сөз тіркестеріне, сөйлем мүшелеріне, сөйлемнің түрлеріне (құрылымы, мақсаты, қызметі және т.б.) қарай талдау.

Синтетикалық байланыс – сөздердің өзара қосымшалар арқылы байланысуы.

Сөз тұлға – грамматикалық тұлғасы бар сөз.

Сөз және оның формаларының синтаксисі - белгілі бір формадағы толық мағыналы сөздің өзі сияқты басқа сөзді бағындыру қасиеттерін, олардың сөз тіркесі мен сөйлем мүшесі бола алу мүмкіндіктерін қарастырады.

Сөз тіркесі – толық мағыналы екі не одан да көп сөздердің синтаксистік қатынасты білдіру үшін өзара сабақтаса және салаласа байланысқан тобы.

Сөз тіркесі синтаксисі - сөздердің тіркесімділік қасиеттерін, олардың тіркесу заңдылықтары мен байланысу формаларын, тәсілдерін, сөз тіркесінің түрлерін қарастырады.

Сөйлем – синтаксистің негізгі грамматикалық категориясы, коммуникацияны жүзеге асыратын сөйлеу бірлігі, сол себепті коммуникативтік бірлік болып табылады.

Сөйлем синтаксисі сөйлемнің құрылу принциптерін, сөйлемнің құрылымдық түрлерін, сөйлем мүшелерін, мағыналық түрлерін қарастырады.

Сөйлем синтаксисі – сөйлемдердің түзілу тетіктерін, құрылымы мен құрамын, түрлерін, күрделену жолдарын, жеке-жеке сөйлемдердің өзара байланысу тәсілдерін, сол арқылы күрделі ой түзу заңдылықтарын зерттейтін синтаксистің құрамдас бір саласы.

Сөйлемді зерттеудің құрылымдық аспектісі - синтаксистік бірліктердің құрылысын, құрылымдық схемасын көрсетіп беру, талдап беру.

Сөйлемді зерттеудің семантикалық аспектісі - сөйлемді мағыналық тұрғыдан топтап, жіктеу.

Сөйлемді зерттеудің коммуникативтік аспектісі - оның функционалды мүмкіндігін қарау, сөйлемді сөйлеу бірлігі ретінде контекст арқылы динамикалық сипатын түсіндіру.

Сөйлемнің бірыңғай мүшелері - сөйлемде синтаксистік қызметі бірдей, өзара тұлғалас сөйлем мүшелері.

Субституция - бірін екіншісімен алмастыру әдісі.

Субъект – пайымдалатын затты белгілейтін логикалық термин. Грамматикада субъект сөйлемдегі ойды белгілеуші мүше, ойдың иесі.

Сұраулы сөйлем – қандай да бір жауап, хабар алу мақсатында ерекше интонациямен айтылатын сөйлем.

Тема – сөйленімнің ремалық бөлігі сүйенетін арқау. Ол әрқашан алдыңғы контекстке және ситуацияға бағытталып, содан бастау алады.

Толықтауыш - субъект (бастауыш) қимылының жүзеге асуына себепші, оның әсеріне, ықпалына ұшырайтын, оған жанама да, тікелей де қатысты болып, субъект әрекетін толықтырып, нақтылай түсетін объектіні білдіретін сөйлемнің тұрлаусыз мүшесі.

Толымды сөйлем – айтылатын ойға қатысты мүшелер түгел қатысқан жай сөйлемнің түрі.

Толымсыз сөйлем – айтылатын ойға қатысты мүшелері түгел айтылмаған, бірақ контекст арқылы ол ойды айқындауға болатын олқы сөйлемдер.

Транспозиция - сөйлем ішіндегі сөздер мен сөздердің орын алмасуы.

Тұрлаулы мүше – сөйлем құрауға негіз болатын, өзара предикаттық қатынаста жұмсалатын сөйлем мүшелері.

Тұрлаусыз мүше – тұрлаулы мүшелердің айналасына топтасып, соларға қатысты болатын, заттың сындық, сапалық, заттық т.б. қасиеттерін, қимылдың тарау аумағын, көлемін, бағытталған нысанын т.б. білдіріп, сөйлемді семантикалық жағынан кеңейтіп, толықтырып тұратын мүшелер.

Түйдекті тіркес – өзара грамматикалық байланыста тұрып, тобымен сөз тіркесінің бір сыңары ретінде оның құрамына енетін тіркестер.

Тура толықтауыш - мағыналық жағынан етістіктің сабақты түрінен болған іс-әрекетке тікелей байланысты болып, сонымен ғана бір тіркес құрайтын заттық-объектілік қатынастағы толықтауыш түрі.

Тіркесім – басқа жоғары деңгейді жасау үшін қолданылатын тіл бірліктерінің тіркесу қасиеті.

Хабарлы сөйлем – объективті шындықтың үзіктерін, қандай да бір әрекет, құбылыс пен заттар туралы ақпаратты хабарлау мақсатында айтылатын сөйлем.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Ленинград: Наука, 1988. – 240 с.
2. Ақжжанова А.Т. Қазіргі қазақ тіліндегі парцелляция құбылысы: филолог. ғылым. канд. ... автореф. Алматы, 1999. – 25 б.
3. Аманжолов А., Әбілқаев А., Ұйықбаев И. Қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. – Алматы: Ғылым, 1962. -17-18 бб.
4. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – А.: Санат, 1994.
5. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2016. – 144 с.
6. Аташев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемнің ақуталды мүшеленуі. Филол. ғыл. канд. ғыл. дисс. автореф. – А., 1995. – 20 б.
7. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – А.: Санат, 1996. -202-203 бб.
8. Ахметова М. Мәтін лингвистикасы. Оқу-әдістемелік құрал. – Орал: Ағартушы, 2008. – 148 б.
9. Әлиева М. Есімдіктердің басыңқы сыңардағы валенттілігі. Фил. ғылм. канд. дисс. – Алматы, 2001.
10. Әлісжанов С. Ғылыми прозаның синтаксисі. – А. Арыс, 2007. – 304 б.
11. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Мектеп, 1983.
12. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – А.: Санат, 1998. -192 б.
13. Базарбаева З. Интонация мен синтаксистік арақатынасы // Кітапта: Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Кіе: лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007. – 397-423 бб.
14. Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – А.: Жазушы, 1989. – 320 б.
15. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – А.: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
16. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992.
17. Балакаев М. основные типы словосочетания в казахском языке. – Алма-Ата: Из-во АН КазССР, -18-19с с.

18. Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – А.: Арыс, 2008. – 592 б.
19. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. –А.:Санат, 1997. – 240 б.
20. Балқыбекова Ы. Қазіргі қазақ тілінде бір сөздің қайталануы арқылы жасалған сөз байланыстары. Фил. ғылм. канд. дисс. –Алматы, 1998.
21. Бозбаева А. Толымсыз сөйлем: құрылысы, синтаксистік-жүйедегі орны. Фил. ғыл. канд. дисс... авторефераты. –Алматы, 2005. – 25 б.
22. Большой энциклопедический словарь. –М., 2002
23. Ванников Ю.В. Синтаксические особенности русской речи (явление парцелляции). Москва, 1969.
24. Виноградов В.В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка // Кітапта: Вопросы синтаксиса современного русского языка. –М., 1950.
25. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследование по русской грамматике. –Москва, 1978.
26. Виноградов В.В. Стиль «Пиковой дамы» // «Пушкин. Временник пушкинской комиссии», 2. М.-Л., 1936.
<http://dic.academic.ru>
27. Ермекова Т.Н. «Қазіргі қазақ тілі» (синтаксис) курсы бойынша теориялық және практикалық сабақтардың мазмұны. –А.: Білім, 2002. -132 б.
28. Ерназарова З.Ш. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – Алматы, 2001. – 198 б.
29. Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. –Алматы, 1974.
30. Жақыпов Ж. Толымсызбен толықтыру. – Қарағанды: Болашақ, 2010. – 69 б.
31. Жакупов Ж.А. Қазақ тілінің функциональдық синтаксисі: филолог. ғылым. докт. ... автореф. – Алматы, 1999. – 66 б.
32. Жолшаева М.С. Қазақ тіліндегі сын есімдердің валенттілігі. Алматы: Тоғанай Т, 2007. – 176 б.
33. Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. -А.:Абзал-Ай, 2013. -640 б.

34. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. -582 б.
35. Зейналова З.С. Семантическая структура и валентность глаголов обозначающих понятие «перемещение предмета в пространстве при динамическом воздействии на него» в современном английском и азербайджанском языках. Автореферат канд. диссер.. –Тбилиси, 1986.
36. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Едиториал УРСС, 2003. - 368 с.
37. Исаев С. Қазақ тілі жайындағы ойлар. –Алматы, 1997. -210-211 бб.
38. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. – Л: Наука, 1986. – 300 с.
39. Керімбекова Ұ. Бастауышсыз толымсыз сөйлемдер. Қазақстан мектебі. 1976. №2, - 45-47 бб.
40. Керімбекова Ұ. Анықтауышсыз толымсыз сөйлемдер. Қазақ тілі мен әдебиеті мәселелері. 7- шығуы. 1976. –Алматы, 1971. 83-88 бб.
41. Крючков С.Е. О присоединительных связях в современном русском языке. // Вопросы синтаксиса современного русского языка. Москва, 1950.
42. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М.: Высшая школа, 1965. - 240 с.
43. Кошевой К.К. Суждение и предложение и павловское учение об условных рефлексах. – Пермь: Пермское кни. изд-во, 1959. –101 с.
44. Көпбаева Ж. Қазақ тіліндегі мөлшер үстеулер. Фил. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. авторефераты. – Алматы, 2003.
45. Қазақ грамматикасы: фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. –Астана, 2002. – 784 б.
46. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. Монография – оқулық. – А.: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. -7-10 бб.
47. Қордабаев Т., Қалиев Ф. Жалпы тіл білімі: Оқулық. – А: Дәуір, 2014. – 240 б.

48. Қордабаев Т. Тілдің структуралық элементтері. – Алматы, 1975.
49. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
50. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. – М.-Л., 1957. – 184 с.
51. Мыркин В.Я. Текст, подтекст и контекст. Вопросы языкознания. 1976, № 2, С. 86-93.
52. Мыркин В.Я. Типы контекстов. Коммуникативный контекст. Филоло-гические науки. 1978, № 1, С. 95-98.
53. Мухин А.М. Морфологические категории и функциональный синтаксис. – СПб.: Наука, 2002. – 178 с.
54. Новый словарь иностранных слов. Минск, 2005.
55. Нұрханов С. Тіркесім және оның түрлері // Қазақстан мектебі, 1965. №12. -71-74 бб.
56. Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. – Алматы: Мектеп, 1980. – 176 б.
57. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.
58. Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық формант-тарының құрылысы мен мағынасы. – Алматы: Ғылым, 1979. – 196 б.
59. Панфилов В.З. К вопросу о соотношении языка и мышления // Мышление и язык. – М.: Политиздат, 1957. – 407 с.
60. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – Москва, 1956.
61. Пешковский А.М. Интонация и грамматика // Известия по русскому языку и словестности. Кн.2, – Рязань, 1928.
62. Садуақасов Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің жақ категориясы. – А.: Қазақстан, 1994. – 128 б.
63. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – А.: Рауан, 1991. – 30-31 бб.
64. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – А.: Арыс, 2010. -640 б.
65. Сайрамбаев Т., Ибраимов Ә. Үстеулердің басыңқы сынарда жұмсалуды. ҚазМУ Хабаршысы, филология сериясы. № 18, 1998.
66. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – А.: Словарь-Сөздік, 2002. – 304 б.

67. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тіліндегі -у тұлғалы қимыл есімінің семантикасы мен функциясы. Филол. ғыл. канд. ... дисс. авторефераты. –Алматы, 1991.

68. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. Филол. ғыл. док. ... дисс. авторефераты. –Алматы, 1999. –47 б.

69. Сафиуллина Ф.С. Явление парцелляции в современном татарском языке // Советская тюркология. № 4, 1974. 3-9 с.

70. Сәдуақасұлы Ж. Қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдердің құрылымдық типтері (етістік бас мүшелі сөйлемдер). Фил. ғыл. док. ... дисс. авторефераты. –Алматы, 1997.

71. Серебренников Б.А. Язык отражает действительность или выражает ее знаковым способом? // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 216 с.

72. Сковородников А.П. О классификации парцеллированных предложений в современном русском литературном языке // Научные доклады высшей школы. “Филологические науки”, №2, 1978. 58-67 с.

73. Сковородников А.П. О классификации парцеллированных предложений в современном русском литературном языке // Научные доклады высшей школы. “Филологические науки”, №2, 1978. 58-67 с.

74. Степанова М.Д. О «внешней» и «внутренней» валентности слов. ИЯШ, 1967. №3, 13-19 сс.

75. Сыздықова Г. Қазақ тіліндегі семантикалық валенттілік. Филол. ғыл. док. ... дисс. авторефераты. –Астана, 2010. – 40 б.

76. Сыздықова Г. Валенттілік байланыстағы сөз таптарының сипаты // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы, 2010. № 3 (1). – 171-175 бб.

77. Темірбекова Г. Қазіргі қазақ тіліндегі бір құрамды есімді сөйлемдер мен сөз-сөйлемдер. филолог. ғылым. канд. ... автореф. – Алматы, 2003. – 22 б.

78. Төлегенов О. Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлемнің типтері. – Алматы, Мектеп, 1976. – 180 б.

79. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. –А.: Қазақ университеті, 2012 ж. -5-8 бб.

80. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1957.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
1 Синтаксистің жалпы мәселелері	
1.1 Синтаксис: зерттеу нысаны, негізгі ұғымдары	5
1.2 Синтаксисті зерттеудің аспектілері	15
1.3 Синтаксистің зерттелу тарихы	24
1.4 Валенттілік теориясы және синтаксистік валенттілік	34
2 Сөз тіркесі синтаксисі	
2.1 Сөз тіркесі – синтаксистің нысаны	42
2.2 Сөз тіркесінің басқа тілдік бірліктермен арақатынасы	50
2.3 Сөздердің синтаксистік байланысу тәсілдері мен байланысу түрлері	58
2.4 Сөз тіркестерінің түрлері	69
3 Жай сөйлем синтаксисі	
3.1 Сөйлем және оған тән басты грамматикалық белгілер	74
3.2 Жай сөйлемнің түрлері	85
3.3 Сөйлемнің айтылу мақсатына қарай бөлінуі	91
3.4 Толымсыз сөйлемдер	105
3.5 Парцелляцияланған сөйлемдер	114
3.6 Атаулы сөйлемдер	123
4 Сөйлем мүшелері синтаксисі	
4.1 Сөйлем мүшелері. Бастауыш. Баяндауыш	128

4.2 Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері: толықтауыш, анықтауыш, пысықтауыш	135
4.3 Жай сөйлемнің күрделену жолдары	142

5 Практикалық тапсырмалар

5.1 Сөз тіркесі синтаксисі бойынша орындайтын тапсырмалар ..	151
5.2 Сөйлем түрлері бойынша орындайтын тапсырмалар	159
5.3 Сөйлем мүшелері бойынша орындайтын тапсырмалар ...	161
Тест тапсырмалары	164
Глоссарий	178
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	185

Жолшаева Майра Сатыбалдықызы

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ: ЖАЙ СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІ

Оқу құралы

*(5B020500 - филология: қазақ филологиясы мамандығы
студенттеріне арналған)*

Беттеген:
Қасымов С.А.

Баспаға 22.01.2018 берілді. Пішімі 60x84^{1/16}
Офсеттік қағаз. Шартты баспа табағы 12.
Таралымы 500 дана.

ЖК «БАЛАУСА» баспаханасында басылды
Байланыс тел.: 8 705 325 72 79, 8 702 109 94 49
E-mail. Kasim_ser@mail.ru



Жолшаева Майра Сатыбалдиевна

1974 жылы Жамбыл облысы Жуалы ауданында дүниеге келген. 1996 жылы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің филология факультетін бітірген. 1996-1999 жж. осы университетте күндізгі аспирантура бөлімінде оқыған. 2001 жылы кандидаттық, 2009 жылы докторлық диссертация қорғаған. 2016 жылғы «Жоғары Оқу орнының Үздік Оқытушысы» атағының иегері. Қазір Сулейман Демирель атындағы университеттің «Тілдік білім беру» кафедрасының профессоры болып қызмет атқарады.

Айналысатын негізгі ғылыми бағыттары: синтаксис, морфология, қазақ тілінің функционалды грамматикасы, лингвистикалық семантика.

Қазақ әдеби тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігін құрастырушы автордың бірі, «Қазіргі қазақ тілі: функционалды грамматика», «Қазіргі қазақ тілі: жай сөйлем синтаксисі», «Қазақ тілінің этнограмматикасы» атты оқу құралдары және «Қазақ тіліндегі сын есімдердің валенттілігі», «Қазақ тіліндегі егістіктер және аспектуалды семантика» монография мен 70 жуық ғылыми мақаланың, «Қазақ тілі» пәнінен мектеп оқулықтарының авторы.